ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

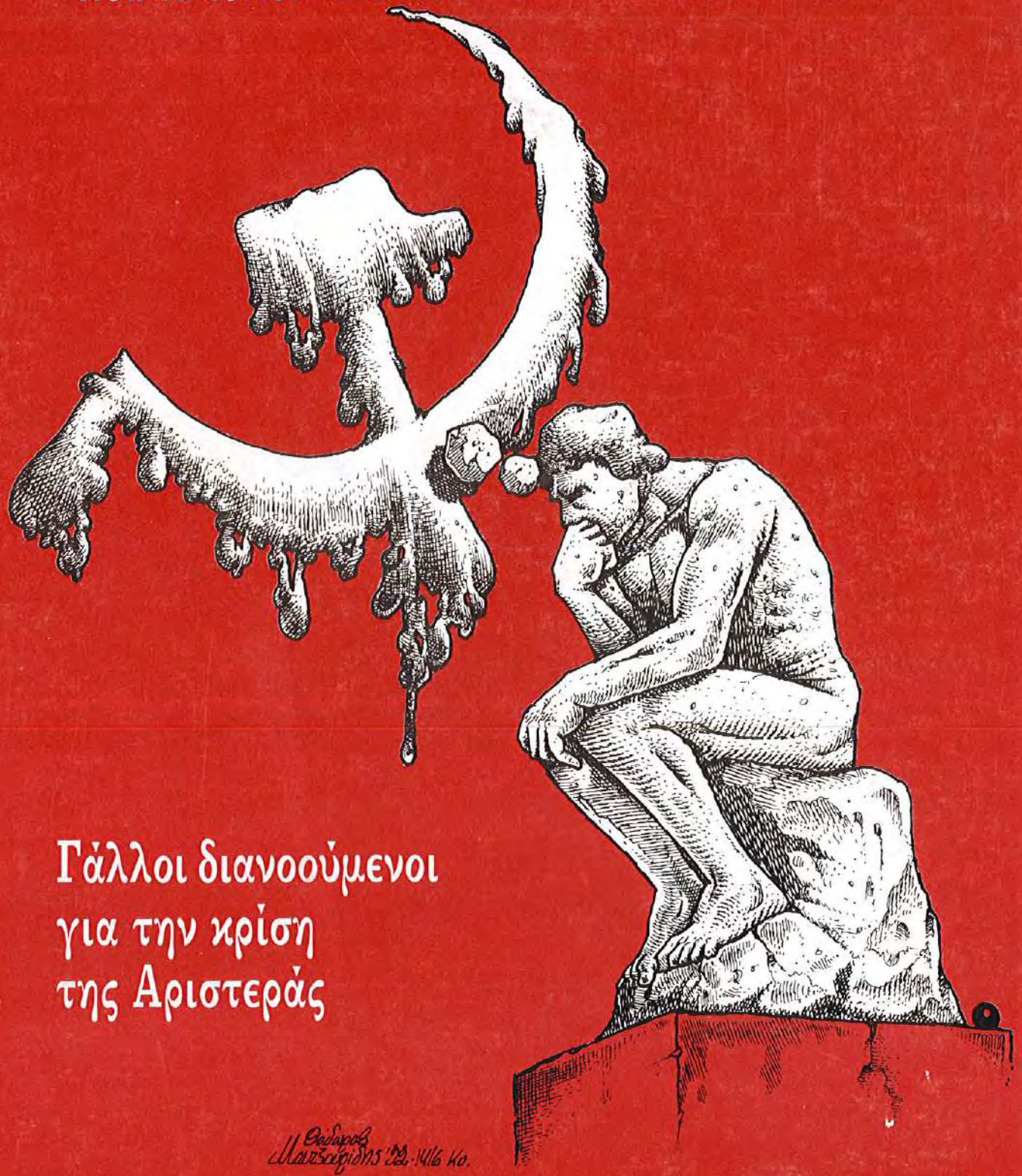

Γάλλοι διανοούμενοι για την κρίση της Αριστεράς

ΚΑΛΟΚΑΙΡΙ 1992 • 5ος ΧΡΟΝΟΣ • ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ • ΔΡΧ. 750

15

Επειδή τα τρένα του αύριο θα τρέχουν πολύ γρήγορα...

το ΕΛΚΕΠΑ
επιμορφώνει - πληροφορεί μελετά και συμβουλεύει σε θέματα:

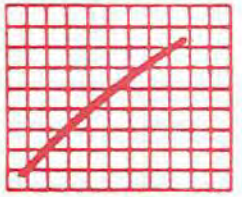

ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ

Το σήμερα επιβάλλει την επιμόρφωση, εξειδίκευση στελεχών και την εφαρμογή σύγχρονων μεθόδων οργάνωσης και προηγμένης τεχνολογίας στις ελληνικές επιχειρήσεις.
Το ΕΛΚΕΠΑ συμβάλλει στην αύξηση της παραγωγικότητας και ανταγωνιστικότητας, βοηθά στη μείωση της ανεργίας, προωθεί τη συνεταιριστική οργάνωση, δημιουργεί στελέχη υψηλής ποιότητας, συμβουλεύει και βοηθά τον επιχειρηματία.

ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΜΗΧΑΝΟΡΓΑΝΩΣΗΣ

...Το ΕΛΚΕΠΑ γεφυρώνει το χτες με το σήμερα και το σήμερα με το αύριο.

ΕΛΚΕΠΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑΣ

ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΟΥ 28 - 106.82 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ. 360.04.11 **ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ:** ΘΕΣ/ΝΙΚΗ - ΠΑΤΡΑ - ΗΡΑΚΛΕΙΟ - ΒΟΛΟΣ - ΚΑΒΑΛΑ - ΓΙΑΝΝΕΝΑ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

Ο Μαρξισμός αποτέλεσε ταυτόχρονα επιστήμη και ιδεολογία. Υπήρξε ιδεολογική επιστήμη, όσο υπήρξε και επιστημονική ιδεολογία. Συνέδεσε τις ανευρεθείσες απ' αυτόν αληθείς ή ψευδείς νομοτέλειες της ανθρώπινης ιστορίας με τις πιο επαναστατικές και ριζοσπαστικές προθέσεις κοινωνικής ανατροπής.

Αν λειτούργησε ως λύση, ως «τυφλοσούρτης» για δεκάδες χιλιάδες διανοούμενους και κοινωνικούς επιστήμονες του αιώνα μας, ταυτόχρονα εγκλώβισε την σκέψη σε διαδρόμους ξύλινης έκφρασης κάτω από μία οροφή σιδηρού οικονομικισμού. Η έμφαση στην οικονομική διάσταση των πραγμάτων υπήρξε ο ευνουχισμός της δυνατότητας του πνεύματος να συλλαμβάνει τον πολυδιάστατο χαρακτήρα των φαινομένων.

Η προσφορά του στην επιστήμη δεν υπήρξε πάντα γόνιμη, αφού από τον θάνατο του Μαρξ έως σήμερα μόνον επαναληπτικά «ξαναδιαβάσματα» έγιναν από τους επιγόνους, που απλώς αναπαρήγαγαν, κάθε φορά με διαφορετικό τρόπο, την ίδια κεντρική ιδέα σε διάφορες παραλλαγές. Πάντως, βοήθησε τους ανθρώπους να κατανοήσουν έστω και αρνητικά κάποιους μηχανισμούς του μοναδικού στην ιστορία καπιταλιστικού συστήματος.

Ως θεωρία, ο Μαρξισμός υπήρξε θρησκευτικός και ολοκληρωτικός. Κάθε παρεκτροπή από την ιδεολογική ή επιστημονική «ορθοδοξία» συνεπαγόταν κατηγορίες, συκοφαντίες, ακόμη και προσωπικές επιθέσεις και ύβρεις, και για καθαρώς θεωρητικά ζητήματα. Στηρίχθηκε εξάλλου πολλές φορές στην πολιτική αρωγή των κομμουνιστικών κομμάτων και της Σοβιετικής υπερδυνάμεως, που προσπαθούσαν να χρησιμοποιούν τους απανταχού μαρξιστές ως θεωρητικές προσβάσεις πολιτικής διείσδυσης.

Οπωσδήποτε, η πτέρυγα του μαρξισμού που συμβιβάσθηκε με το καπιταλιστικό πολιτικό και συνταγματικό πλαίσιο και λειτούργησε ως ενδο-θεσμική αντιπολίτευση, υπήρξε εκείνη που υποβοήθησε την εξέλιξη των δυτικών χωρών προς περισσότερο κοινωνικές κατευθύνσεις. Φόρος τιμής αποτίεται ως εκ τούτου στην σοσιαλδημοκρατία.

Ως επίσημη θεωρία του σοβιετικού κράτους και των δορυφόρων του, ο Μαρξισμός έχασε την έσωθεν καλή μαρτυρία, αφού λειτούργησε ως πρόσχημα για την επιβολή των πιο στυγνών τυραννιών. Δικαιώθηκε ως επιστημονικά αξιόπιστος επειδή στοχαστές που αγάπησαν την ελευθερία και πολέμησαν γι' αυτήν, εξακολούθησαν να τον αξιοποιούν ως εργαλείο κοινωνιολογικής ανάλυσης.

Η τεράστια απήχησή του στο σκεπτόμενο κοινό του αιώνα μας, το γεγονός ότι ακόμη και οι αρνητές του μαρξισμού, ορίζονταν κυρίως ως αντι-μαρξιστές και όχι με κάποιο άλλο επαρκώς αυτοπροσδιοριζόμενο επίθετο, οφείλεται επίσης στο γεγονός ότι η μη-μαρξιστική σκέψη δεν κατόρθωσε να παράγει κάποιο εξίσου συνεκτικό, διεπιστημονικό και λειτουργικό θεωρητικό εργαλείο. Επίσης οφείλεται και στο γεγονός ότι ο μαρξισμός υπήρξε η πιο προσαρμοσμένη στην εποχή του ορθολογισμού και του καπιταλισμού επιστημονική θεωρία, ενώ ο βασικός του αντίποδας, ο ιδεαλισμός, απηχεί προβιομηχανικές συλλήψεις της ζωής.

Ίσως το τέλος του Μαρξισμού να μην προκύψει από την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού. Άλλωστε, περίπου το ένα τέταρτο του παγκοσμίου πληθυσμού (η Κίνα) ζει ακόμη υπό την έμπνευση στοιχείων αυτής της θεωρίας. Όσο ο καπιταλισμός θα είναι ζωντανός, τόσο και ο μαρξισμός θα εξακολουθεί να βοηθά τον άνθρωπο στην κατανόησή του, έστω και μερικά. Το πέρασμα στην πυρηνική εποχή, απεναντίας, θα είναι αυτό που θα επιφέρει την κατάταξη του μαρξισμού στην ιστορία των κοινωνικών και οικονομικών θεωριών και την αντικατάστασή του από τις θεωρίες του νέου κόσμου. Ήδη, ας στρέψουμε την προσοχή μας προς αυτές.

ΚΑΝΟΝΕΣ ΔΕΟΝΤΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗΣ ΤΩΝ ΑΡΘΡΩΝ ΣΤΗΝ «ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ»

1. Το περιοδικό είναι πνευματικά ελεύθερο, ακηδεμόνευτο και ανεξάρτητο. Κάθε προσπάθεια επηρεασμού του ή εκμετάλλευσής του για κάποιο σκοπό είναι απαράδεκτη.

2. Οι στήλες του περιοδικού είναι ανοικτές σε όλα τα ρεύματα των ιδεών. Ο πλουραλισμός είναι η μόνη «γραμμή» του. Το περιοδικό αυτό αποτελεί ελεύθερο βήμα και δεν έχει επιστημονικές, επιστημολογικές ή άλλες προκαταλήψεις.

3. Κάθε κείμενο είναι δημοσιεύσιμο, εφ' όσον είναι ευπρεπές, επιστημονικό, πρωτότυπο, ενδιαφέρον και γραμμένο σε ορθά ελληνικά. Αποκλείονται τα κείμενα που περιέχουν πολιτικολογίες. Το περιοδικό αυτό είναι έντυπο επιστημονικής σκέψης και όχι πολιτικού σχολιασμού.

4. Τα άρθρα κρίνει επιτροπή διδακτόρων, χωρίς να γνωρίζει το όνομα και την ιδιότητα του συγγραφέα κάθε άρθρου. Τα άρθρα των μονίμων συνεργατών του περιοδικού δεν κρίνονται.

5. Τα άρθρα δημοσιεύονται σύμφωνα με επετηρίδα χρονολογίας παραλαβής τους. Τα δημοσιευόμενα άρθρα δεν υφίστανται λογοκρισία, περικοπές ή διορθώσεις νοηματικές ή γλωσσικές.

6. Το EDITORIAL εκφράζει την επίσημη γνώμη της Συντακτικής Επιτροπής του περιοδικού. Όλα τα άλλα κείμενα εκφράζουν αποκλειστικά τους συγγραφείς τους.

7. Δημοσιεύεται κάθε ευπρεπής επιστολή που λαμβάνει το περιοδικό.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ 15

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

5ος ΧΡΟΝΟΣ **ΚΑΛΟΚΑΙΡΙ 1992**

ΔΡΧ. 750

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ
Μελέτης Η. Μελετόπουλος
Καλλιγά 5, 152 37 Φιλοθέη, Αθήνα
Τηλ.: 68.12.723

ΑΡΧΙΣΥΝΤΑΚΤΗΣ
Ξενοφών Κοντιάδης
Φωσκόλου 6Α, Χαλάνδρι, 15 232 Αθήνα
Τηλ.: 68.24.957

ΒΟΗΘΟΣ ΑΡΧΙΣΥΝΤΑΚΤΗΣ
Γιάννης Μαθιουδάκης

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
Δρ. Ζαχαρίας Παληός
Δρ. Αλέξανδρος Σιαπκαράς
Δρ. Δημήτρης Τσατσούλης

ΣΥΝΤΑΞΗ
Χρήστος Βρούστης
Βασίλης Λεμπούκας
Νίκος Μαραντζίδης
Γιάννης Σακιώτης
Γιώργος Τριάντης

Φωτοστοιχειοθεσία-Επιμέλεια-Ατελιέ:
Ν. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ & ΣΙΑ ΕΠΕ, Μάγερ 11, 104 38 Αθήνα,
Τηλ.: 52.25.479-52.21.792-52.44.555, Fax: 52.43.345

ΓΡΑΦΕΙΑ: ΚΑΛΛΙΓΑ 5, 152 37 ΦΙΛΟΘΕΗ, ΑΘΗΝΑ ΤΗΛ: 68.12.723

Περιεχόμενα

Από την Διεύθυνση 1
Ρένος: Ηράκλειτος 4
ΑΦΙΕΡΩΜΑ: Γάλλοι διανοούμενοι για την κρίση της Αριστεράς 15
Συνέντευξη στη «Νέα Κοινωνιολογία» της A. Kriegel 16
Jean Marie Vincent: Από την εξημερωμένη αριστερά στην κριτική αριστερά 21
Stephane Courtois: Το τέλος μιας απίθανης ιστορίας: Η περίπτωση του Γαλλικού Κομμουνιστικού Κόμματος 24
Συζήτηση με τον Jean Lojkine 32
Yolene Dilas-Rocherieux: Από τον Πλάτωνα στο Γ.Κ.Κ. για ένα νέο ορισμό του κομμουνισμού 40
P.V. Burks: Το στατιστικό προφίλ του Έλληνα κομμουνιστή 45
Περιλήψεις (Resumés) 51
Μ. Μελετόπουλος: Η πολιτική σκέψη του Δημητρίου Γούναρη 52
Τ. Τζαμαλίκος: Αποτίμηση Τεχνολογίας (Κοινωνικές, Ηθικές, Πολιτικές παράμετροι στον τεχνολογικό σχεδιασμό) 64
Δ. Καλτσώνης: Η προβληματική της γνώσης του νόμου στη δίνη της στρατηγικής του κράτους 77
Γ. Πανούσης: Συμβολή στη μη τυποποίηση του «αγοραίου» εγκλήματος 83
Βιβλιοκριτική 90

Η Νέα Κοινωνιολογία κυκλοφορεί κάθε τρεις μήνες στα βιβλιοπωλεία και στα περίπτερα — αποστέλλεται κατ' οίκον στους συνδρομητές — Τιμή τεύχους 750 δρχ. — Τιμή συνδρομής: 3.500 δρχ. — Φοιτητές: 2.500 δρχ., Ιδρύματα, Οργανισμοί 8.000 δρχ.

Η Νέα Κοινωνιολογία δέχεται άρθρα, επιστολές κ.λπ. — Οι δημοσιευόμενες απόψεις εκφράζουν μόνον τους συγγραφείς τους, οι οποίοι είναι υπεύθυνοι γι' αυτές — Τα ανώνυμα άρθρα και οι μόνιμες στήλες γράφονται από τη σύνταξη του περιοδικού και εκφράζουν την γνώμη τους — Χειρόγραφα δεν επιστρέφονται — Απαγορεύεται η αναδημοσίευση της ύλης ή μέρος της χωρίς την άδεια της διεύθυνσης.

ΡΕΝΟΣ

Ἡράκλειτος

ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΑΠΟ ΜΕΛΕΤΗ ΜΙΣΟΥ ΑΙΩΝΑ

[Ὁ ἀναγνώστης ἂς συγχωρήσει τὶς ἐπαναλήψεις ποὺ τυχὸν θὰ διαπιστώσῃ. Πρόκειται γιὰ σημειώσεις, ὄχι γιὰ τελειωμένη φιλολογικὴ δουλειά. *Μελετήμε μαζί*, ἂς ὑποθέσει. *Τὰ προχειρά μας εἶν' αὐτά*. Τίποτ' ἄλλο. Χωρὶς ἀξιώσεις.]

ΕΙΣΑΓΩΓΗ στὴν ὅλη Ἑλληνικὴ Παιδεία, τὶς γενικὲς καὶ εἰδικὲς προϋποθέσεις μελέτης τῶν *Προσωκρατικῶν*, τοὺς φιλολογικοὺς καὶ προσωπικοὺς ἄξονες θεωρήσεως καὶ ἀναλύσεως ποὺ ἐφαρμόζονται *ad hoc* στὴν ἐπεξεργασία καὶ κάρπωση τῶν ἡρακλείτειων ῥήσεων. ΚΕΙΜΕΝΟ, ἤτοι: ὅλα τὰ θεωρούμενα ὡς αὐθεντικὰ ἀποσπάσματα τοῦ Ἡράκλειτου, ἀπ' ὅλες τὶς ἔγκυρες πηγὲς τῆς κλασσικῆς ἀρχαιοελληνικῆς καὶ λατινικῆς, ἑλληνιστικῆς, πρωτοχριστιανικῆς, βυζαντινῆς καὶ μεσαιωνικῆς νεολατινικῆς γραμματείας, μαζὶ μ' ὅλα τ' ἀρχαῖα καὶ μεταγενέστερα *δοξογραφικά*, βιογραφικά, θεωρητικά, ἑρμηνευτικὰ κ.ἄ. ἐξηγητικὰ σχόλια, ὅλων τῶν προγενέστερων ξένων ἐκδόσεων, καὶ κριτικὰ κωδίκων καὶ διορθώσεων, κατ' ἐπιλογήν. ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ, ἤτοι: κύριες καὶ πολλαπλὲς ἀποδόσεις ὅλων τῶν ῥήσεων τοῦ Ἡράκλειτου, καὶ κάθε παρατιθέμενου σχετικοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ καὶ λατινικοῦ κειμένου. ΣΧΟΛΙΑ ἑρμηνευτικά, φιλολογικά, φιλοσοφικά, αἰσθητικὰ κ.ἄ. Κριτικὴ παρερμηνειῶν-παρανοήσεων. Παρηχητική-Παρασημαντική- Ἀμφισημεῖες-Πολυσημεῖες ἀποσπασμάτων. Ρυθμοὶ καὶ ζεύγματα ἀντιθέσεων-συζεύξεων-διαζεύξεων. Ρητορική-Ποιητικὴ τῶν ῥήσεων, κ.λ.π. ΑΝΑΠΤΥΞΕΙΣ, ἀναλύσεις, ἐπεκτάσεις τῶν ἡρακλείτειων θέσεων καὶ συλλήψεων, σὲ συνάρτηση πρὸς τὸ σύγχρονο θεωρητικὸ (φιλοσοφικό, ἐπιστημονικό, κοινωνιολογικό, αἰσθητικὸ καὶ ποιητικὸ) προβληματισμὸ καὶ στοχασμό.

SIGLA

A Ρ.-Η.-Σ. Ἀποστολίδης, *Ἀνθολογία τῆς Νεοελληνικῆς Γραμματείας*, $10^{η}$-$11^{η}$ ἔκδ. Ἀθῆναι, 1970-83.
Απ₁ Απ₂ Απ₃ - οἱ α', β', γ' τόμοι τῆς ποιητικῆς, καὶ
Αδ₁ Αδ₂ Αδ₃ Αδ₄ - οἱ δ', ε', στ', ζ' τόμοι τοῦ *Διηγήματος*.

Adler A. Adler, *Suidae Lexicon*², 1-5. Stuttgart, 1971.

Cobet C. Gabr. Cobet, *Diogenis Laertii de clarorum philosophorum vitis, dogmatibus et apophthegmatibus libri decem* κ.λ. Parisiis, 1850.

D H. Diels-W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker, griechisch und deutsch*¹⁰, I-III. Berlin, 1960-1.
D₁ D₂ D₃ - οἱ α', β', γ' τόμοι, καὶ
A τὰ A τοῦ *D* (:δοξογραφικὰ)
B » B » » (:αὐθεντικὰ)
C » C » » (:μιμήσεις)

FGrH F. Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, I-III [σὲ 15 τόμους]. Berlin-Leiden, 1923-.

FHG Car. et Theod. Mulleri, *Fragmenta Historicorum Graecorum*, I-V. Parisiis, 1848-85. (Didot).

Long *Diogenis Laertii vitae philosophorum.* Ἔκδ. H.S. Long. I-II. Oxonii, 1964.

M *Eraclito Frammenti. Introduzione, traduzione e commento a cura di Miroslav Marcovich.* Firenze, 1978.

MEE *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία* [τοῦ *Πυρσοῦ*], Α'-ΚΔ'. Ἀθῆναι, 1926-34.
MEE$_{α}$ *MEE*$_{β}$ *MEE*$_{γ}$ κ.ο.κ. οἱ διάφοροι τόμοι της.

Mo *Eraclito Testimonianze e imitazioni. Introduzione, traduzione e commento a cura di Rodolfo Mondolfo e Leonardo Tarán.* Firenze, 1972.

Η ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ *ΑΓΧΙΒΑΣΙΑ* ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΤΕΙΟΥ ΛΟΓΟΥ

Ὁ λόγος τῶν θεωρούμενων σὰν «αὐθεντικῶν» ρήσεων τοῦ Ἡράκλειτου γεννάει προβλήματα: δέν εἶναι πάντα τοῦ αὐτοῦ ὕφους — παρά ποὺ ὑποτίθεται πὼς παραδίδεται σὰν «αὐτούσιος» [καὶ γι' αὐτό ἄλλωστε ἡ φιλολογικὴ κριτικὴ τὸν «ἀποδέχεται» (ἔστω καὶ μ' «ἐπιφυλάξεις») καὶ τὸν παραθέτει, μετὰ τοὺς ἐλέγχους καὶ τὶς ἐπεξεργασίες της, σὰ «δικό του», (εἶναι τὰ Β τοῦ Diels, ὅπου σταθερά παραπέμπω, ὅπως κι ὅλες οἱ κλασσικὲς ἐκδόσεις κι ὅλα τὰ μεγάλα λεξικά, γιατ' εἶν' ἡ βασικώτερη κ' ἡ πιό ἔγκυρη συλλογὴ *Ἀποσπασμάτων τῶν Προσωκρατικῶν*, ἀλλὰ κ' ἡ προσιτώτερη στὸν ἕλληνα καὶ τὸν μὴ ἐξειδικευμένο μελετητή)] —, οὔτ' ἔχει τοὺς αὐτοὺς ρυθμοὺς (ἀπ' τοὺς ὁποίους τεκμαίρονται κυριώτατα οἱ «γνησιότητες» τῶν κειμένων), οὔτε σταθερή γεύση, οὔτε τὸ λεξιλόγιο πάντα τὸ ἴδιο εὖρος κ' οἱ σημασίες ἢ ἀποχρώσεις τους τὶς ἴδιες κλίμακες, οὔτ' οἱ συντάξεις πείθουν πὼς ἀπ' τὸν ἴδιον ἐκφραστικὸ αὐτοματισμὸ τοῦ αὐτοῦ προσώπου παράγονται, καὶ ἐν γένει, ἄσχετα καὶ μ' ὅποια «καθαρά φιλολογικὴ» βάσανο, ὁ προσωπικὰ ἔμπειρος τῶν δομῶν καὶ τῶν ποιοτήτων τῆς Ἑλληνικῆς, σ' ὅλο της τὸ βάθος καὶ τὸ διαχρονικὸ πλάτος, μάλιστα μὲ εἰδικά ἀνεπτυγμένη *δημιουργική* διαίσθηση, ποὺ πιάνει ἄμεσα τὶς ὀργανικές ἐκεῖνες ὑφὲς τοῦ λόγου, τὶς *ταυτοτικές* του τροποντινά, δέν βεβαιώνεται — ἤ, ὁπωσδήποτε: γιὰ τὶς πλεῖστες προσφερόμενες σὰν «αὐθεντικές» ρήσεις — πὼς εἶναι πράγματι λόγος τοῦ *Σκοτεινοῦ*. Ὁλοφάνερα, σὲ πολλές, οἱ χροιὲς εἶναι τοῦ παραδίδοντος ὑστέρου συγγραφέως ἢ δοξογράφου, καὶ μάλιστα ὅταν εἶναι χριστιανός, ὅπου ἡ ἰσχυρή προπαγανδιστικὴ τάση τοῦ πιστοῦ γιὰ τὴν πίστη του καὶ τὰ δόγματά της, ἡ ἐν πολλοῖς προκρούστεια συμπίεση ὅλων νὰ φανοῦν «ἐπαληθεύοντα», «ἐπιβεβαιώνοντα», «προφητεύοντα» κ.λ. γνωστὰ τῶν φανατισμῶν, κρυπτοαλλοιώνει τὸ πᾶν, κρυπτοεκχριστιανίζει ἢ ἀναφανδόν ἀσύστολα ἐκχριστιανίζει! Ἀνάλογα δὲ κ' οἱ ἄλλοι, ὄχι μόνο οἱ χριστιανοί: οἱ στωικοὶ τὶς στωικίζουν, οἱ νεοπλατωνικοὶ τὶς νεοπλατωνίζουν, ἄλλοι τὶς διανοητικοποιοῦν κι ἄλλοι τὶς μυστικοποιοῦν ἢ τὶς λυρικοποιοῦν, ὅλοι συμμιγνύουν τὰ σχόλιά τους, τὶς παραβιάζουν νὰ «ἐπικυροῦν» τὶς κρίσεις τους κ.τ.τ., μὲ ἀποτέλεσμα οἱ ρήσεις, κ' οἱ πιό «αὐθεντικές», ν' ἀποτελοῦν ἐλάχιστα ἀσφαλῆ βάση γιὰ στέρεα «ἀνασύσταση» τῆς «αὐθεντικῆς» σκέψης τοῦ Ἡράκλειτου· ἔδαφος γεμᾶτο ἐνέδρες, ὅπου διόλου δέ φτάνει ὁ ἀποκλειστικά φιλολογικός ὁπλισμός, ὁσοδήποτε «αὐστηρός» καὶ «ὑπεύθυνος», μόνος νὰ τὰ βγάλῃ πέρα. Ὁ ἰδιαίτερα φιλοσοφικός ὁπλισμός, ἐξ ἄλλου, ἐγκυμονεῖ τὸν κίνδυνο ὑπέρμετρης «φιλοσοφικοποίησης» τῶν ρήσεων, ἂν ἐλεύθερος ἀφεθῇ νὰ ἑρμηνεύῃ καὶ ν' ἀποδίδῃ, ἐνῶ ἀνέμελος κι ἀνυποψίαστος ὁ ἁπλοϊκώτερος λυρικὸς-ποιητικός, μάλιστα χωρίς ἄλλο στοχαστικό βάρος, μπορεῖ νὰ βγάλῃ τὸν *Αἰνικτὴ* περίπου «ἀφελῆ» καὶ «ποιητική ψυχή» φτεροκοποῦσα καὶ χαιρόμενη τὴν τραγουδιστική «ἐλευθερία» τοῦ ἐξωλογικοῦ-διαλεκτικοῦ ἔρωτά της μὲ ἰδέες καὶ μεταφυσικὰ «ὁράματα» τοῦ ἀπομυστικοποιοῦ καὶ ἀποκαθηλωτικοῦ (τῶν παλιῶν αὐστηρῶν θεῶν καὶ τῶν μυθολογιῶν) καιροῦ της. Ὅλ' αὐτά, καὶ ἄλλα, εἶναι δυνατὰ πράγματι, μὲ τέτοια ἐπισφαλῆ βάση: ρήσεις παραδομένες ἀπὸ διαφορώτατους, λογῆς-λογῆς νοοτροπιῶν καὶ ψυχοσυνθέσεων, πιστοὺς ποικιλώτατων ἰδεῶν καὶ δογμάτων, φανατικοὺς καὶ μυστικοπαθεῖς κάθε εἴδους, ἄλλους ἀττικίζοντες κι ἄλλους ἑβραΐζοντες ἢ ἀνατολίζοντες ἢ ἐρωτοτροποῦντες μὲ κάθε σχισματικῆς ἐπίνευσης αἱρέσεις τοῦ ἰουδαιοχριστιανισμοῦ τῶν πρώτων αἰώνων, ἄλλους ἐπισείοντες καθ' ὅλων τὸ ἡρακλείτειο κεραυνικό ἐκεῖνο *πῦρ*, ποὺ *ἐπελθὸν κρινεῖ καὶ καταλήψεται τὰ πάντα* (B 64-6, *D*$_I$ 165, 1-7) — *κρῖναι ζῶντας καὶ νεκροὺς* δηλαδή! — σὲ τραγελαφική ἔτσι ἐφεσοχριστιανοεβραϊκώτατη βιβλικὴ Βαβὲλ ἢ *κόλαση*.

Κοντά, λοιπόν, στὶς οὐσιαστικές δυσκολίες ἑρμηνείας καὶ σωστῆς ἀπόδοσης τῶν ρήσεων, εἶναι κ' οἱ πρόσθετες αὐτὲς ποὺ παράγονται ἀπ' τὶς τόσο ἑτερογενεῖς καὶ πολυποίκιλες παραδόσεις τῶν ἀποσπασμάτων, ἀπὸ τόσους ὕστερους συγγραφεῖς, στο-

χαστές, πιστούς, φιλοσόφους, δοξογράφους, τόσο διάφορων γραμματειῶν, ποὺ παρακομίζουν τόσο ἄλλα κλίματα, χρώματα, γεύσεις, λειτουργίες τῆς Ἑλληνικῆς, σημασίες, τόνους τῶν λέξεων, τῶν ἐκφράσεων, τῶν συντάξεων, τῶν μεταφορῶν, τῶν συνηχήσεων-παρηχήσεων, τῶν ρυθμῶν, τῶν σχημάτων, ὅλων τῶν στοιχείων ἐν γένει τοῦ λόγου καὶ τοῦ Λόγου.

Ἀλλὰ κι ὅταν, ἔστω, διαφαίνεται κάποια πρωτεϊκὴ γνησιότητα λόγου ποὺ μοιάζει μᾶλλον ἡρακλείτειος - ἔ, καὶ τί βέβαιο πάλι κατέχουμε; Ὁ λόγος αὐτὸς ἦταν ὄντως γραπτός; Ἀπὸ τὸν ἴδιον; Ἢ καταγραμμένος ἀπὸ ὑστερνούς; Κι ἀπὸ μνήμης, τάχα, ἢ ἀπὸ ἔμμεση προφορικὴ παράδοση; Κι ἀπὸ καταγραφέα-ἀντιγραφέα σὲ καταγραφέα-ἀντιγραφέα τί γίνεται, τί ἀλλοιώνεται, τί προσμίγνυται, τί παράγεται τὸ παράλληλο καὶ προσκολλᾶται σὰν τάχα «γνήσιο» κι αὐτό, τί συνδέεται μ' ὅ,τι δέν συνδεόταν καὶ τί ἀποσυνδέεται αὐθαίρετα ἐξ ὅσων *μόνο συλλειτουργοῦσε* μέσα τους ἐκφραστικά, χωρίς καὶ νὰ σημαίνῃ ὅ,τι, ἀποκομμένο τώρα, φαίνεται δῆθεν νὰ λέῃ, ἐνῶ διόλου ἴσως δέν τὸ νοοῦσε ἔτσι ὁ Ἡράκλειτος, ὅπου ὡστόσο τὸ «ἀποδίδουμε»;.. Μόνο τὰ μεταξὺ «σωζόντων» ἡρακλείτειες ρήσεις, συγγραφέων καὶ δοξογράφων ποὺ μᾶς βρίσκονται, νὰ δῇ κανεὶς πῶς παλεύει ὁ Marcovich νὰ ξεκαθαρίσῃ, νὰ ὁρίσῃ «ποιός, ἀπὸ ποιόν», ποιός «πηγαιότερος», ποιός «πιστότερος», ποιός «ἐμμεσότερος», καὶ «τί» καὶ «πῶς», συλλαμβάνει γιὰ ποιό χάος πρόκειται!

Πλήν, καὶ στὶς ἀξονικώτερες γιὰ τ' ὅλο ἡρακλείτειο ἔργο περιπτώσεις τῶν πιό αὐθεντικοφανῶν ρήσεων, παραδιδόμενων ἀπ' τοὺς ἐγκυρότερους «σώζοντας», τ' ἀποσπάσματα ἐμφανίζουν τὶς οὕτως εἴτε ἄλλως βασικώτερες δυσχέρειες καὶ ἰδιοτυπίες μιᾶς ἀρχαϊκῆς Ἰωνικῆς, ποὺ πρωθόρμητη ἀσκεῖται βαριά καὶ σὰ μαγκωμένη, πρωτοκαμινεύοντας θεωρητικὸ λόγο πρὸς ἔκφραση σκέψης ἰσχυρά προσωπικῆς, ἀντὶ ποίηση ἐπικολυρικὴ κοινή, λαϊκὴ ἢ λαϊκότροπη, ποὺ αἰῶνες ἀνεπίγνωστα ὡς τώρα ἐποίει - ἐνῶ καὶ διαρκῶς ἠχεῖ, ἔμμονα, ὄχι σὰν γραπτός (παρά ποὺ σαφῶς ἔντεχνος), ἀλλὰ *προφορικός* λόγος, σὰν κατεβατό ἢ καταλογάδην τροπαριακό, ἀπὸ χείλια μόλις ἀκουσμένο, Σίβυλλας *στόμα μαινόμενο*, ποὺ λαλοῦσε-παραλαλοῦσε ἐμπνευσμένο, λόγος μυστικός κι ἀπομυστικοποιός συνάμα παράξενα, ἱερατικός ἀκόμα ἔντονα — στὶς χαοτικές ἀντηχήσεις (σὰ νὰ ἐκφωνῆται μέσα σ' εὐρύστερνους ναούς) καὶ στὶς δογματικὲς ἐκεῖνες ἰσοζυγίες τῶν αὐστηρῶν ζευγμάτων ποὺ τὸν σπονδυλώνουν ἐπιβλητικά (καὶ τί σιδηρᾶ ποὺ ἐκφέρεται!) μὰ μαζὶ κι ἀνίερος ἤδη, αἱματηρός ἐπαναστατικά καὶ φλογερώτατος κατὰ τόσων «ἱερῶν καὶ ὁσίων» καὶ «κρατούντων» ποὺ ὁλόισια καὶ ἀδίσταχτα πλήσσει κατὰ μέτωπο, πρωτίστως ὅμως *διαλεκτικός*: λόγος-ἀντίλογος ἀκατάπαυτα, σωρευτικός ἀντίθετων ἀνήμερων κι ἀσυμβίβαστων, φάσεων-ἀντιφάσεων συνεχῶν καὶ συλλειτουργουσῶν ἰσοδύναμα καὶ σχεδὸν μαγικά, πρὸς ὑποβλητική παραγωγὴ διαρκῶς τῆς κάτω ἀπ' τὸ κάθετι σπινθηρίζουσας ἀνταύγειας τοῦ διάπυρου *γίγνεσθαι* τῶν πάντων, ροπῶν ἀντίρροπων ἰσορροπουσῶν ἐσαεί - *λόγος τραγικός* ἄρα στὴ ρίζα του, καὶ ρυθμικός πάντως, ἐσώρρυθμος ὀργανικά του καὶ στὰ νοήματα, καὶ στὶς συνηχήσεις-παρηχήσεις-ἀμφισημεῖες-πολυσημεῖες, ποὺ σημαδεύουν σταθερά τὶς ἀνώτατες στροφές καὶ τὶς πιό ὑψηλές καύσεις πρὸς τὶς ὑπέρτατες συλλήψεις του.

Ὁ *ταῦρος* ὅμως δέν εἶν' ὅλ' αὐτά - τὰ τοῦ ἀνάσκητου ἀκόμα ἰωνικοῦ λόγου, τὰ τῆς πρωθόρμητης θεωρητικῆς ἔκφρασης βασικώτερα, *μαγκωμένης σὰν ἀπὸ βόδι*[1], καὶ τῶν πελώριων ἀποστάσεων καὶ διαφορῶν, χαμένων ἐμπειριῶν καὶ μορφῶν ζωῆς, ἀντιλήψεων, αἰσθήσεων, στάσεων, ποὺ χωρίζουν τὸ νεοελληνικὸ λόγο τῆς ἀπόδοσης ἀπὸ κεῖνο τῶν ρήσεων. Ὁ καθαυτό *ταῦρος* εἶν' ὁ ἴδιος ὁ *Σκοτεινός*, ἡ σκέψη του ἡ ἀπύθμενη, ἡ συχνὰ ὁλότελα μυστηριώδης, ἡ τρόμο καὶ ρῖγος προξενοῦσα ὅταν κανεὶς ὑποψιάζεται ἀδιό-

1. Α. Κούσουλας, *Θέλω προβάλλειν*, *Απ2* 618, γιὰ τὸν Κάλβο: *τί φοβερό/βόδι μάγγωσε τὴ φωνή του!*

ρατα πίσω ἀπ' τὴν πυκνή ἀχλή τῶν χρησμικά σημαινόμενων-ἀντισημαινόμενων-παρασημαινόμενων καὶ τοῦ ἀκατάπαυτου σπινθηρισμοῦ ἀλλεπάλληλων ἀμφισημειῶν-πολυσημειῶν, λεγόμενων-ἀντιλεγόμενων, θέσεων-ἀρνήσεων ἀναφλεγόμενων συνεχῶς, ἐνοράσεις ποὺ «δέν εἶναι δυνατόν!» (παλεύει μέσα του ν' αὐτοκαθησυχασθῇ στὴ «σύγχρονη *ἀνωτερότητα*» τῶν «προωθημένων» θεωρήσεών μας ὁ μελετητής), «δέν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπαινίσσεται αὐτές, ἀπὸ τότε, ὁ *Αἰνικτής*!», κι ὅμως αὐτές διαλάμπει δαιμονικώτερα ὁλοένα πὼς ὑπαινίσσεται, αὐτές ἀνεξήγητα (ὁ προφήτης λοιπόν), αὐτές - δίχως (ὁ μάντης ἄρα) τὸν αἰῶνα τοῦτο, τὰ μέσα καὶ τὰ ἐφόδια τὰ δικά μας, τὴν τερατώδη τεχνική, τὴν ἐπιστήμη, τὴν ἱστορική ἐμπειρία μας δυόμιση χιλιετιῶν!

Καὶ τότε;.. Πῶς ἀποδίδονται αὐτές, λανθάνουσες ἔτσι φωσφοριστά, κάτω ἀπὸ τὶς ἄλλες, ποὺ σὲ πρῶτο ἐπίπεδο τάχα ἐκφέρονται; Πῶς σὲ λόγο σημερνό, ποὺ δέ διαθέτει τέτοια πρίσματα, τέτοιες διαπρήσσουσες κρυσταλλικότητες λέξεων καὶ ἤχων τους, τέτοιες ἐτυμολογήσεις-παρετυμολογήσεις συλλειτουργοῦσες, τέτοιες πολλαπλές ὑποβλητικότητες νοημάτων διὰ τῶν ρυθμῶν (καὶ διὰ τοῦ μέτρου ἀκόμα), διὰ τῶν συλλαβικῶν αὐτῶν μετάλλων, διὰ τῶν αὐτῶν παρασημασιῶν, παρηχήσεων, ἀντηχήσεων καὶ σ' ἄλλους χώρους, σ' ἄλλες σφαῖρες θεμάτων καὶ ἰδεῶν, σ' ὅλες τὶς ἰδεατές σφαῖρες μαζί ἐν τέλει, ὅταν πιάνουν τὰ *maxima* τῶν πολυπρισματικῶν ὑποδηλώσεών τους;.. Εἶναι ν' ἀπορῇ κανείς μετά, ποὺ διαφωνοῦν οἱ δοξογράφοι περὶ τίνος τὸ ὑποτιθέμενο *σύγγραμμα*, κι ὁ Διόδοτος ἐκεῖνος λέει πὼς *οὐ περὶ φύσεως* [] *ἀλλὰ περὶ πολιτείας, τὰ δὲ περὶ φύσεως ἐν παραδείγματος εἴδει κεῖσθαι*[2];..

Αὐτός εἶν' ὁ μαινόμενος *ταῦρος* λοιπόν!.. Κι αὐτόν καλεῖται ὁ μελετητής, ὁ ἑρμηνευτής, ὁ σχολιαστὴς κι ὁ κατ' ἀνάγκην ἀναδημιουργός, ἀναπλάστης τῆς σκέψης τοῦ ἐφέσιου *Δύσκολου*, νὰ πιάσῃ σὰν ἄλλος μινωικὸς *ταυροκαθάπτης* ἀπ' τὰ κέρατα καὶ νὰ δαμάσῃ γιὰ τὴν πρόσληψή μας, χωρίς νὰ σκοτώσῃ!..

Οἱ ἀποδόσεις τότε σωρεύονται ἀπανωτά, πολλαπλασιάζονται, παραλλάσσουν, ἐπανέρχονται, κάνουν νερὰ διαρκῶς πρὸς νέες μορφές, δυναμικοποιοῦνται καὶ τείνουν ἀπ' ἀλλοῦ πρὸς βαθύτερες ὑπαναστροφὲς στὸ αὐτό, στὸ ἀρχικό, τὸ καταβολικό, ποὺ φαντάζει ἀπρόσιτο ἀκόμα (ὅπως καὶ μένει ὡς τὸ τέλος ἴσως, αἰνιγματικά *σημαῖνον*, σὰ Σφίγγα).

Ὁ νεοελληνικὸς λόγος ὑποφέρει, δοκιμάζεται, ἀδυνατεῖ, αὐθυπερβάλλεται, τανύζεται, στρεβλώνεται, ἐπαναχαλαρώνει, ξαναπλοποιεῖται προσφεύγων πάλι στὴ θερμή ἀμεσότητά του, ἀποπειρᾶται νὰ καταστῇ τάχα ἐπαναπρωτεϊκός, ἀστοχεῖ (κ' εὐστοχεῖ ἐνίοτε), οἱ ἀπόηχοί του εἶν' ὡστόσο ξύλινοι, ὄχι μπρούντζινοι, σιδηροῖ, χρυσοῖ, τὰ ἠχεῖα μας ὅλα εἶναι στομωμένα, μουντά ἀπ' τὴ χθαμαλότητα τῶν καιρῶν, τὴν κλειστότητα τῶν χώρων, ἐνῶ τὰ *ἄτρια* ἐκεῖνα τῶν τρομερῶν ρήσεων εἶν' ἀνοιχτά, κι ἀντηχοῦν μαρμάρινα, μὲ οὐρανοὺς ἀμόλευτης εὐδίας τύμπανα ἀποπάνω..- ἤ, ἄλλοτε, θαρρεῖς πὼς λειτουργός ἀρχιερέας «τὰ ἐξαγγέλλει» αὐτά, σὲ ἅπλες αὐγινές ναῶν πελώριων, χαοτικῶν, ἤ τελετουργικά εἰσερχόμενος πάλι τὰ ἐκφωνεῖ καὶ *βοΐζουν* θολωτοὶ τάφοι πανάρχαιοι, παρατείνοντες τοὺς φθόγγους ὅλους, ἐπαναλαμβάνοντες σὰν κρόταλα (ἐκφοβιστικά; δεητικά; ἐξιλαστήρια;) τὰ *ταῦ*, τὰ *κάππα* (σὰ βήματα θεῶν ποὺ ἐπέρχονται πάνοπλοι), τὰ *νῦ*, τὰ *-ον*, τὰ *-ου* (σὰ δυνάμεις καὶ τρόμοι), τὰ *σῖγμα* (σὰν ἐντολὲς ἀποσιώπησης, παρασιώπησης), τὰ *ξῖ*, τὰ *ἰ*, τὰ *ἀεί*, κι ὅλα τὰ *-αϊή* — *ἀξύνετοι*[3], κο-

---

2. Διογένης Λάερτιος, IX, 15 (*D*$_l$ A1, 142, 31-2): *ὄχι περὶ φύσεως* — ὅπως ἴσως τὸ ἐπέγραφαν ἄλλοι (ἤ ἐπιγράφονταν) — *ἀλλὰ περὶ πολιτείας, τὰ δὲ περὶ φύσεως* — ποὺ λοιπὸν περιέχονταν (ἤ θεωροῦσαν πὼς περιέχονταν) — *σὰν παράδειγμα εἶν' ἐκεῖ.*

3. B1 (*D*$_l$ 150, 2): ἀσύνετοι, ἄφρονες, ποὺ δέν ἔχουν ἰδέα, μακρυά ἀπὸ τὴν ἀλήθεια.

πρίων[4], *πῦρ ἀείζωον*[5], *Ἐρινύες*[6], *πυρκαϊήν*[7], *παιδὸς ἡ βασιληίη*[8], καὶ τὰ λοιπὰ διάτορα ὀξέα — αἰχμηρότατα ἀκουόμενα, διαπεραστικά, ξίφη ἀποστράπτοντα ὀργῆς ποὺ *ἐπαναφέρει στὴν τάξη ἀξυνέτους*[9] βάναυσα, τραχύτατα, ἐλεγκτικὰ ἀναντίρρητα, κ' ἐπαπειλῶντας *Δίκης ἐπικούρους*[6], ποὺ ἄλλως *ἐξευρήσουσι*[9] κ.λ.

Πῶς ν' ἀποδοθοῦν αὐτὰ σὲ λόγο ποὺ δέν τὸν φτερώνουν τὰ ἴδια φτερά, δέν διαθέτουν οἱ ξεπάρθενες λέξεις τὶς ἴδιες μαρμαρυγές, πρὸς ἰσοδύναμες χορεῖες νοημάτων, νύξεων, πολυνοημάτων καὶ κατανύξεων κοσμικῶν, συμπαντικῶν τέτοιων;

Τί κάνει ἐδῶ ἡ τυπική ἑρμηνευτική; Συλλαβίζει τυπικές καί μοναδικές σημασίες παρατιθέμενων λέξεων; Δηλαδὴ τί; *Κατακερματίζει* - τί ἄλλο; Καὶ ἄρα *κακουργεῖ* τὸ λόγο[10] ἴσα-ἴσα, ποὺ πάει ν' ἀποδώσῃ! Ποῦ εἶναι τὸ *ρεῦμα*, ποὺ ἡ *ὁρμή* του ἀκριβῶς πολυπρισματίζει σημασιοδοτικὰ κάθε λέξη καὶ κάθε συλλαβή, κάθε φθόγγο καὶ κάθε ρυθμό, κάθε φωνῆεν καὶ κάθε σύμφωνο τῶν ἐνορμητικῶν αὐτῶν συγκροτήσεων, τῶν μύδρων αὐτῶν τέτοιου ἡφαιστείου;

Ὁ λόγος στὸν Ἡράκλειτο λειτουργεῖ δ ι τ τ ά τοὐλάχιστον, κατὰ βάση: καί σὰν *ὄργανο* ἔκφρασης, καί σὰν *οὐσία* καθαυτή (δεῖγμα-σπάσμα, τρόπον τινά, τοῦ *ὄντος*). Δηλαδὴ καί σὰ *μέσο* νοητικό, καί σὰν *ἄμεση παρουσία* διάπυρου στοιχείου τοῦ *ἀεὶ γινόμενου-ἀπογινόμενου* κόσμου, συγκροτούμενου-ἀποσυγκροτούμενου διαρκῶς, συμπηγνύμενου-ξανατηκόμενου ἀκατάπαυτα, πρὸς *ἐκπύρωση*-ἐκμηδένιση κι ἀνασύνθεση-ἀναγέννηση ὁλοένα σὲ νέους κύκλους - σὰν *ἀνάσα*, περίπου, πελώριου *ζώου*, συμπαντικοῦ, «εἰσπνέοντος-ἐκπνέοντος» ἔτσι, κατὰ *εὐρύστερνους* μυστηριώδεις ρυθμούς, ἄπιαστους ἀπὸ μᾶς[11]. Σὰν *ἀνταποκριτική* λοιπὸν ἡ λέξη πρὸς τὴν ἐνορατικὰ εἰκαζό-

---

4. Β 96 (*D*$_l$ *172, 14-5*), *νέκυες* [] *κοπρίων ἐκβλητότεροι*: *τὰ πτώματα πιό περιττώματα!*..

5. Β 30 (*D*$_l$ 158, 2): *φωτιὰ ποὺ ζῆ πάντα, αἰώνια ζωντανή, ἄσβεστη, ποὺ δέ σβήνει.*

6. Β 94 (*D*$_l$ 172, 9), *Ἐρινύες* [] *Δίκης ἐπίκουροι*: *Ἐρινύες, τῆς Δικαιοσύνης βοηθοί.* (*Παρακόρες τῆς Τιμωρίας.*)

7. Β 43 (*D*$_l$ 160, 12), *πυρκαϊά, φωτιά.*

8. Β 52 (*D*$_l$ 162, 6), *βασιλεία, κυριαρχία.*

9. *Ἥλιος γὰρ οὐχ ὑπερβήσεται μέτρα· εἰδὲ μή, Ἐρινύες μιν Δίκης ἐπίκουροι ἐξευρήσουσιν.* [Β 94 (*D*$_l$ 172, 8-10)] *Γιατὶ κι ὁ ἥλιος δέ θὰ βγῇ ἀπ' τὴν τροχιά του - ἀλλιῶς οἱ Ἐρινύες, τῆς Δικαιοσύνης οἱ βοηθοί, θὰ τὸν βροῦν!* [Ἡ, πιό «ἐλεύθερα» (ἀλλὰ καὶ πιό σύρριζα στὸ νόημα τῆς ρήσης καὶ τῆς βασικῆς σημασίας τοῦ *μέτρου*, ποὺ μετέχει τῆς ἔννοιας τοῦ «προσδιορισμοῦ», τοῦ *προκαθορισμοῦ*, ἄρα τοῦ *πεπρωμένου*, τοῦ «προγραμματισμοῦ» θὰ λέγαμε σήμερα, τοῦ κατὰ προσυντεταγμένη νομοτέλεια κινουμένου κ.λ.): *Γιατὶ κι ὁ ἥλιος δέν πηδάει πάν' ἀπ' τὰ μέτρα του· εἰδεμὴ τὸν πιάνουν οἱ Ἐρινύες, οἱ βοηθὲς τῆς Δικαιοσύνης!*..]

10. Στην πλατωνικὴ σημασία τοῦ *κακουργεῖν τὸν λόγον.*

11. Σὲ τελικὴ *ἐκπύρωση* τοῦ κόσμου φέρνει, κατὰ τὸν Ἡράκλειτο, ἡ *ὁδὸς ἄνω*, καὶ σὲ *κοσμοποίηση* — σύμπηξη δηλαδὴ πρὸς τὸ *εἶναι* — ἡ *ὁδὸς κάτω*· σὲ σύντηξη τῶν πάντων, πρὸς τὸ καθαρὸ *πῦρ*, ἡ κατὰ πάνω φορὰ τοῦ *γίγνεσθαι*, καὶ σ' ἐπαναπύκνωση πρὸς *κόσμο*, ἡ κατὰ κάτω φορά του. Πλὴν τὸ πρᾶγμα μοιάζει μὲ *ζῶο* - ἤ ὄχι; Κάτι *ζωντανό*, πελώριο — τὸ *Σύμπαν Ζῶο*, νὰ ποῦμε — ποὺ «εἰσπνέει-ἐκπνέει» ἔτσι (ὅπως κ' ἡ φωτιά *ἀναπνέει*), σὲ κάποιους πολύ μεγαλύτερους ἀπ' τοὺς δικούς μας χρονικοὺς ρυθμούς, σὰν *εὐρύτερη* (ἀπ' τὴ χωρικὴ δικιά μας) *ὑπόσταση*, ποὺ ἐμπειριακά *χωροχρονισμένοι* ἐμεῖς δέν μποροῦμε νὰ πιάσουμε. [Πρβλ κάτι ἀνάλογο, μικρότερης διάστασης ἀλλ' ἡρακλείτειας ἔμπνευσης, κατ' ἐπίδραση ἀπ' τὰ πρῶτα μου διαβάσματα τοῦ Σκοτεινοῦ, στὴν ἀρχὴ τοῦ διηγήματός μου *Ἡ Μηχανὴ ποὺ ἔδινε τὴν εὐτυχία* (11, τέσσερεις τελευταῖες ἀράδες), τῆς *Βορᾶς στὸ Θηρίο* καὶ τοῦ *Ἀπὸ τὸν κόσμο ΡΑ*, γραμμένο τὸ '60-'61): *ἕνα τὸ Βράγχιο, ὁ Πνεύμων, σ' ὅλο τὸν πλανήτη· ὁτὸ ἔδαφος, στὸ στῆθος καὶ στὸ ὑπέδαφος ἕνα τὸ Αἷμα! Τὸ Ζῶο ποὺ πάσχει λέγεται Ὑδρόγειος.*]

μενη *ποιότητα* τοῦ *ὄντος*, δέν στέκει ποτέ, στὶς φλεγόμενες σὰν τὸν κόσμο ρήσεις τοῦ *Αἰνικτῆ* του, μονοσήμαντη. Καὶ στὸ νοῦ, γι' αὐτό, τοῦ ἀποπειρώμενου «νὰ ἑρμηνεύσῃ», «ν' ἀποδώσῃ», νὰ κάνῃ νὰ λαλήσουν πάλι τὰ *μαγικά* μαζί ὅσο κι *ἀπομυθεύοντα* λόγια του, διωσμώνεται ἡ ὅλο *κοσμικὴ ἐμπνοή* ἀναδημιουργική αὐτὴ *μανία* τῆς διαλεκτικῆς πολυσημίας τοῦ ὀργίλου προφήτη τῆς Ἀρτέμιδος [12], τῆς ἀμαζόνας ποὺ *πάντα φεύγει*, κυνηγάει *ἐμπαθής* τὸ θήραμα (σὰν τὶς *ὑπόνοιές* του ὁ ἔνθεος μύστης της) καὶ τοῦ μέθυσου Διονύσου-Ἀπόλλωνος, ποὺ *κυκλοδίωκτος* [13] διώκτης αἰώνια φέγγει-σκοτίζει «ἁρματοδρόμος» τὸν ἔγκυκλο κι ἀνακυκλούμενο ἔγκλειστο-ἄκλειστο (καὶ «κατ' ἐπιστήμην» πιὰ σήμερα τοῦ *κλειστοῦ σύμπαντος* [14]) κόσμο.

Ὅλες του οἱ ρήσεις μοιάζουν ν' ἀξιώνουν πὼς εἶν' *ὁμόποιες* [15] τοῦ δι' *ἀγχιβασίας* [16] μαντευόμενου ὡς *διαλεκτικοῦ* κοσμικοῦ πυρήνα, παριστάμενες περίπου σὰν ἀπόρροιες ἐνορατικῆς *μέθεξης* [17] σ' αὐτόν. Ἡ δαιμονιακὰ σπινθηρίζουσα διαρκῶς *πολυσημία* τῶν λέξεών του δέν ἀποτελεῖ *μίμηση* (σχηματικὴ-συμβατικὴ-*συμβολικὴ*) τοῦ ἀέναου *κοσμογίγνεσθαι* ποὺ κυνηγάει, παρὰ διεκδικεῖ ριζικὴ *ὁμοουσιότητα* μαζί του, *σημαίνουσα* ἰσχυρὰ πὼς εἶναι αὐτό τοῦτο *ἄμεσα συλληπτό* ἀπ' τὸν *ἔνθεο* φορέα τους — ἢ κι ὅποιον ἄλλο *μή ἀξύνετο* τοῦ *ἐόντος λόγου* [18] — τὸ ἀκατάπαυτο *ἀναβόσβημα*: ὁ συνεχὴς ἐκεῖνος *κεραυνός τοῦ ὄντος τε μὴ ὄντος*, ἐγκλείοντος

---

12. Ὑποτίθεται πὼς ὁ Ἡράκλειτος ἦταν ἀπόγονος τοῦ κτίστη τῆς Ἐφέσου, τοῦ γιοῦ τοῦ Κόδρου τῶν Ἀθηνῶν Ἀνδρόκλου, ἱδρυτῆ τῆς ἀποικίας τῶν Ἰώνων κ' ὕστερα τῆς αἰολικῆς, ποὺ καὶ βασίλεψε κεῖ, καὶ γι' αὐτὸ οἱ τοῦ γένους του λέγονταν *βασιλεῖς* κι ἀσκοῦσαν λατρευτικὲς λειτουργίες. [Στράβων XIV, 3, 632-3. (*D*$_I$ 143, 21-27.)] Στὴν Ἔφεσο δὲ καὶ οἱ Ἀμαζόνες καὶ *τὸ τῆς Ἀρτέμιδος ἱερόν*, ὅπου κατὰ τὸ Διογένη Λαέρτιο [IX, 6 (*D*$_I$ 141, 1)] *ἀνέθηκε* [*τὸ φερόμενον αὐτοῦ βιβλίον*] *ὁ Σκοτεινός*. Κ' ἐπειδὴ *φεύγει πάντα* ἡ Ἄρτεμις, καὶ *φευγαλέοι* οἱ διακαμοὶ ἢ σπινθῆρες τῆς ἄπιαστης *διαλεκτικῆς* ποιότητας τοῦ κόσμου, γι' αὐτό γράφω: *προφήτης τῆς ἀμαζόνος Ἀρτέμιδος* κ.λ.

13. *Ὁ ἥλιος κυκλοδίωκτος, / ὡς ἀράχνη, μ' ἐδίπλωνε / καὶ μὲ φῶς καὶ μὲ θάνατον / ἀκαταπαύστως.* Κάλβος, *Εἰς Θάνατον*, 20^η στρ., 2-5 (*Απι*, 480, α'.)

14. Πορίσματα τῆς ἀρχῆς τοῦ Ἀϊνστάιν, θέσεις τῆς σύγχρονης Φυσικῆς καὶ Ἀστρονομίας.

15. Τῆς ἴδιας ποιότητας - ἀλλὰ καὶ μαζί συγκροτημένης, κοινῆς μὰ καί *ὁμογενοῦς*, *συν-γενοῦς* ἀπὸ καταβολῆς.

16. *Ἀγχιβασίην Ἡράκλειτος*, στὸ Σουΐδα [A. Adler, *Lexicographi Graeci* 11, *Suidae Lexicon*, I Α-Γ 1762, 157, 9. (B 122, *D*$_I$ *178*, 6-7.)] Κατὰ τὸν Diels, ἁπλῶς: *προσέγγισις*. Ὅμως νομίζω πὼς ἀκριβέστερα σημαίνει: *ἐκ παρομοίων εἰκασία*, σύλληψη ἀπ' τά ὅμοια. Τὸ *ἀγχιβατεῖν* (*ἄγχι-βαίνειν*) αὐτή τὴν ἔννοια ἔχει: ἀπὸ παραπλήσια προσπελάζω, ἄγομαι σὲ σύλληψη τινὸς ἀπὸ παραπλήσιά του, παρόμοιά του· *βρίσκομαι κοντὰ* (ἔκφραση ποὺ χρησιμοποιοῦμε στὰ Νέα Ἑλληνικά, κυρίως γιὰ σύλληψη νοημάτων). Κ' ἐπειδὴ βασικός τρόπος τῆς ἀνερευνητικῆς σκέψης τοῦ Ἡράκλειτου εἶν' αὐτός, ὁ δι' *ἀγχιβασίας* ἐκ παραπλησίων, ποὺ ἐμφανίζονται *σύμμορφα*, *ὁμόποια*, *ὁμόρρυθμα* κ.λ.π.

17. Σ' ἐμᾶς εἶναι ὅ ρ ο ς πιὰ ἡ πλατωνικῆς προέλευσης *μέθεξις*, καὶ γι' αὐτό τὴ χρησιμοποιῶ ἐδῶ, ἐνῶ βέβαια δέν εἶν' ἡρακλείτεια ἔννοια. [Κι ἄλλο, τώρα, τί τοῦ Πλάτωνα ναί ἢ ὄχι ἡρακλείτειο, κι ἀπὸ κεῖνα ποὺ φαίνονται κι ἀπὸ κεῖνα ποὺ λανθάνουν, εἴτε διὰ Κρατύλου, ὅπως σημειώνει ὁ Ἀριστοτέλης (*Μετὰ τά φυσικά* 987α-β), ἔμμεσα, εἴτε καὶ ἄλλως. Γιὰ μένα, ὁ Πλάτων ἀσφαλῶς κ' εἶναι ριζικά ἡρακλείτειος, παρά τὴν ὅλη νοησιοκρατία του καὶ τὴν ἐν γένει ρασιοναλιστικώτατη συστηματική του, ποὺ σφοδρά ἀντιφέρονται (καὶ τοῦτο βοᾷ διαρκῶς) στὶς *διαλεκτικές* του καταβολές, τὶς πιό γόνιμες καὶ ποιοτικές ἄλλωστε ἀπ' ὅλες τὶς «ἀποδεικτικὲς» ἐκεῖνες τῶν *ἡσσόνων* διαλόγων του.]

18. Ἀναφορὰ στὴν ἐναρκτική, ὅπως τὴ θεωροῦν, ἡρακλείτεια ρήση B1, τοῦ Diels (*D*$_I$ 150, 3-11), ὅπου ὁ *λόγος*, καθὸ *ἐών* — γι' αὐτό τ' ἀραιώνω στὸ κείμενό μου — δέν ξέρω ἂν δέν σημαίνῃ καί ὅ,τι θὰ λέγαμε σήμερα ἐμεῖς: «ἐξ ἀντικειμένου», *ὁ τοῖς πράγμασι ἐγκείμενος λόγος*, ὁ μή «ὑποκειμενικός» ἀλλ' «ἀντικειμενικός», ἤτοι ἡ *οὐσία* τῶν πραγμάτων, ἡ «δομή» τοῦ κόσμου. Ὁπότε, ὁ «μή *ἀξύνετος*» τέτοιου *ἐόντος λόγου* δέν εἶναι παρὰ ὁ συλλαμβάνων *ἄμεσα* τὴν *οὐσία* τοῦ κόσμου κι ἄρα οἱ ἐκφράσεις του: *ἄμεσες ἐκφράσεις τῶν πραγμάτων* - ὄχι *συμβολικές*, συμβατικές κ.λ.

ὅλα τὰ *μεγέθη* καὶ τὶς *ὁδοὺς ἄνω-κάτω* [19] τοῦ *μικροκόσμου* καὶ *μεγακόσμου* εἰς *Ἕν*. Ἡ *συν-είδηση* μετέχει τοῦ *Ἑνός* τούτου, ποὺ εἶναι τὸ *Γίγνεσθαι* — αὐτὸ φαίνεται νὰ πιστεύῃ, *διαισθητικά*, μὲς ἀπὸ τὶς τόσες *ἀγχιβασίες* του, ὁ Ἡράκλειτος, ἔστω κι ἂν ἀδυνατῇ (μὰ κι ἀδιαφορεῖ) νὰ πορίσῃ τὶς «ἐξ ἀντικειμένου» δῆθεν «ἀποδείξεις» ποὺ θαρρεῖ (ἢ ἐθελότυφλα ἰσχυρίζεται) πὼς παρέχει, γιὰ ὅ,τι ἄντικρυς ἀντίθετο, ἡ *Λογοκρατία* (καὶ μαζί της ἡ ὅποια ὡς χτὲς ρασιοναλιστικὴ «ἐπιστήμη») —, ἐνῶ τὸ αἰώνιο «διπολικὸ» *σπινθήρισμα τῶν φαινομένων* — ἀπὸ τὸ *τί* στὸ *μή-τι*, τὸ *εἶναι* στὸ *μή-εἶναι*, τὸ *ποτάμι* (ὅπου ποτέ *πράγματι* δὲν ξαναμπαίνεις [20] κι ἂς τὸ νομίζεις) στὸ *μή-ποτάμι* [ὅπου ὅλο πλανιέσαι (ἀπ' τὴ στατικοποιοῦσα τά *πράγματα* διάνοια [21], μὲ τὴν *τμητική-πηκτική* «ἔκφρασή τους», τὴν ἐξαλλοιωτική, γιὰ τὴν *κοινή* [22] καθ' ἡμέραν ζωὴ καὶ δράση), πὼς τάχα «ξαναμπαίνεις»] —, ὅλο αὐτὸ λοιπὸν δέν εἶν' ἄλλο ἀπ' τὴν *αὐτούσια ἀνταύγεια* μὲς στὸν *ἐόντα λόγο* — «τὸ σοφὸ πνεῦμα» νὰ λέγαμε; τὸ «ἀντικειμενικό»; — ποὺ στέλνει διαρκῶς ἡ τρομερή *νύχτα-μέρα* στὴ ριζικά *τραγική* («θεοῦ-θηρίου», *Διός τε μὴ-Διὸς* [23], *θνητοῦ τε μὴ θνητοῦ*, *ξηρῆς-ὑγρῆς ψυχῆς* [24] κ.λ.) *προμηθεϊκή κράση τῶν ὄντων*.

Ἔτσι, ὅπως σωστά τὸ συνέλαβε ὁ Νίτσε — κι ἂς μὴν τὸ προσγράφει *ad hoc* στὸ *Σκοτεινό* —, ὁ Ἡράκλειτος κεῖται στὴ ρίζα τῆς *Τραγῳδίας*. Εἶναι ὁ κοσμολογικὸς συλλήπτωρ τῆς μέγιστης ἀρχῆς της. Αὐτὸς ποὺ τὴν εἶδε *ἄτρακτο Ἀνάγκης*, καρῆνα τοῦ πλέοντος-ρέοντος κόσμου, *Μοῖρα Πάντων*... Γι' αὐτὸ κι ὅλες οἱ ρήσεις του, παριστάμενες σὰ στοιχειακά σπάσματα ἢ φεγγοβολὲς τοῦ *ἀεὶ γιγνόμενου* κοσμικοῦ πυρήνα, *δηλοῦν* καὶ *δέ δηλοῦν*, *σημαίνουν* καὶ *δέ σημαίνουν* καὶ *ἄλλα σημαίνουν* (ἀντισημαίνοντας ἢ ὑπεναντίως παρασημαίνοντας συνάμα *ταυτά*), *ὁμόποιες* δηλαδὴ πάντα τοῦ *διαλεκτικοῦ-τραγικοῦ πυρός*, ποὺ «βλέπει» ὁ *Αἰνικτὴς* νὰ συνιστᾷ καὶ ν' ἀποσυνιστᾷ, διαρκῶς καὶ καθεστιγμικά, στὸν «ἄπειρο» *χρόνο* καὶ στὸ *αἰώνιο Ἕν*, ὅλο τὸ *γίγνεσθαι-φαίνεσθαι* τοῦ *κόσμου*.

---

19. *Ὁδὸς ἄνω κάτω μία καὶ ὠυτή.* B 60 (D$_1$ 164, 5): *Ὁδὸς ἄνω κάτω μιά κ' ἡ ἴδια.*

20. *Ποταμῷ οὐκ ἔστιν ἐμβῆναι δὶς τῷ αὐτῷ* [B 91 (*D*$_1$ 171, 9-10)]: *Δυό φορὲς δέ μπαίνεις στὸ ἴδιο ποτάμι.* [Καὶ κατὰ τὸν Κρατύλο (Ἀριστοτέλης, *Μετὰ τὰ φυσικά*, Γ 5. 1010α 7. *D*$_2$ 69, 36) *οὔτε μιά*!] *Ποταμοῖσι τοῖσιν αὐτοῖσιν ἐμβαίνουσιν ἕτερα καὶ ἕτερα ὕδατα ἐπιρρεῖ* [B 12 (D$_1$ 154, 4-6)]: *Σ' ὅσους μπαίνουν στὰ ἴδια ποτάμια ὅλο ἄλλα κι ἄλλα νερὰ χύνονται ἀπάνω τους.* (Τὸ ποὺ ὑπαινίσσεται ὅτι πόσῳ μᾶλλον κ' οἱ ἴδιοι δὲν εἶν' ἴδιοι!) *Ποταμοῖς τοῖς αὐτοῖς ἐμβαίνομέν τε καὶ οὐκ ἐμβαίνομεν, εἰμέν τε καὶ οὐκ εἰμεν* [B 49α (*D*$_1$ 161, 11-3)]: *Στὰ ἴδια ποτάμια μπαίνουμε καὶ δέ μπαίνουμε, εἴμαστε καὶ δέν εἴμαστε.*

21. Στὴ μπερξονικὴ σημασία τοῦ ὅρου. [H. Bergson, *L'évolution créatrice*, (ἑλληνικὴ μετάφραση Κ. Θ. Παπαλεξάνδρου: *Ἡ δημιουργὸς ἐξέλιξις*, Ἀθ. '25), καὶ κυρίως τὸ δεύτερο κεφάλαιο, ὅπου καὶ εἰδικώτερα γιὰ τὴ *διάνοια*.]

22. Σὲ μικτὴ σημασία, ἡρακλείτεια — ὁ *λόγος*: *ξυνός*, δηλαδὴ *κοινός* σὲ ὅλους (ἄρα: ὄργανο κοινωνικό, τῆς *ἐν κοινωνίᾳ* πρακτικῆς καθημερινῆς ζωῆς καὶ δράσης) — καὶ μπερξονική: ὅτι ἡ διάνοια συγκροτήθηκε βιολογικά, σὰν ὄργανο *πρὸς πράξη* κι ὄχι *πρὸς γνῶση*, καὶ γι' αὐτὸ *τέμνει* τὶς συνέχειες, τὶς διάρκειες, τὰ ρεύματα ὅλα τοῦ *γίγνεσθαι*, καὶ *πήζει*, *στατικεύει* τὶς *ἀποτμήσεις* αὐτὲς τοῦ πάντα ρέοντος *πραγματικοῦ*, γιατὶ αὐτὸ βολεύει τὴν *πράξη*, τὴ *δράση*, ἄρα καὶ τὴν *ἐν κοινωνίᾳ* ζωή. (Γι' αὐτὸ καί: *κοινός νοῦς*. Ὁ *κοινός* δὲ αὐτὸς ἀκριβῶς καὶ *τέμνει*, καὶ *στατικοποιεῖ*, κι ἀλλοιώνει ἐν γένει τὰ ρέοντα *γίγνεσθαι* ὅλα.)

23. *Οὐκ ἐθέλει καὶ ἐθέλει Ζηνὸς οὔνομα* [B 32 (*D*$_1$ 159, 2, ἀλλὰ μὲ *ὄνομα*, ἀντὶ *οὔνομα* ποὺ προτιμάω ἀπ' τὸν Müllach (*Mu*$_1$ 316, α', 14-18), ἀκολουθοῦντα τὴ γραφὴ παρισινοῦ κώδικος τοῦ Εὐσεβίου, ὅπως σημειώνει (13, 16-18), γιατὶ ταιριάζει μὲ τὸ *ἐθέλει-οὐκ ἐθέλει* ν' ἀκούγεται αὐτὸ τὸ *οὔνομα* (σὰν *οὐ-ὄνομα*)]: *Δέ θέλει καὶ θέλει τοῦ θεοῦ τ' ὄνομα* (μή-ὄνομα)! (Πρόκειται γιὰ ρήση ἀθεϊκή περίπου.)

24. *Διαλεκτικὸ σύμμικτο* ἀπ' τὶς ἡρακλείτειες ρήσεις: B 126 (*D*$_1$ 179, 7), B 117 (*D*$_1$ 177, 2), B 118 (*D*$_1$

Λεξιπαιγνία; «Ταχυδακτυλουργία τοῦ λόγου», τάχα, ὁ μοῦργος *ὀχλολοίδορος*[25] τῆς Ἐφέσου; Ἕνας *ζογκλὲρ* δηλαδὴ περίπου; Παίκτης ἐννοιῶν καὶ φθόγγων, *ἐτύμων* καὶ παρετυμολογιῶν, ἀχῶν καὶ παρηχήσεων, κι ἀντηχήσεων κι ἀπηχήσεων, ὑπὸ *τραγικὲς* ἀνταύγειες συνεχῶν κεραυνικῶν πυρακτώσεων-συντήξεων-μεταλλαγῶν ἑνὸς *κόσμου-σπινθῆρος* ἀκόμα, συγκροτούμενου ἐν ἐκρήξει, διατεινόμενου καὶ ὑπερδιατεινόμενου σὲ διαρκῆ *ἀποστασιοποίηση* κάθε φευγαλέας μορφῆς (ποὺ μονοστιγμικά διαγράφεται-χάνεται) ἀπ' τὸν πυρηνικὸ στρόφαλο τοῦ *γίγνεσθαι*;

Νὰ γίνῃ δεκτή, κατ' ἀρχήν, ἡ ὕβρις;.. Ἕνας *ζογκλέρ*, ἕνας *παίκτης*; ..Ἀλλὰ μὲς σ' ἕναν κόσμο *παίκτη* ἐπίσης, ὑπαινισσόμενο διὰ τῶν *φαινομένων* του, *διαλεκτικά*, πὼς *οὐκ ἐθέλει καὶ ἐθέλει Ζηνὸς οὔνομα* τὸ *Ἕν*, κι ἄλλο τόσο μανιακά *ὀχλολοίδορο*, μ' ἕναν τρόπο, τοῦ «ὄχλου» ὅλων τῶν στατικευτικῶν *τοῦ ὄντος* λέξεων, ἐννοιῶν, ἰδεῶν καὶ κάθε *διανοητικῆς* πλάνης ἢ ἀνυπόστατου ρασιοναλιστικοῦ *πλάσματος* (fiction) ἐν γένει.

Ἂν ὁ κόσμος εἶναι *πυρκαϊή*, τότε *ὕβριν* ὄντως *χρὴ σβεννύναι* [] *ἢ πυρκαϊὴν*[26]. Καὶ ἡ *ὕβρις* εἶναι τὸ ἐναντίον τῆς *πυρκαϊῆς*. Ἡ *ὕβρις* εἶνάι κάθε λόγος γιὰ τὸν κόσμο σὰ νάταν κόσμος νεκρός κι ὄχι *παῖς*· σβηστός κι ὄχι καθαρή φωτιά· τελειωμένος κι ὄχι τώρα *γινόμενος*, διαρκῶς *γινόμενος*, ἀκόμα ἐν ἐκρήξει!..

Τοῦτο συνέλαβε πράγματι ὁ Ἡράκλειτος: τὸν διαρκῆ κι ἀτελεύτητο *Κεραυνό*[27]

177, 4), B 126 (*D*$_l$ 179, 7), κι ἀπ' τὰ δοξογραφικὰ ἀποδιδόμενα στὸ *Σκοτεινό*: A 12 (*D*$_l$ 146, 33, A 1 (*D*$_l$ 142, 9).

25. *Ὀχλολοίδορος* — *ὑβριστὴς τοῦ ὄχλου* — ὁ Ἡράκλειτος, ἀπ' τὸν Τίμωνα τὸ σιλλογράφο, στὸ Διογένη Λαέρτιο, IX, 6 (*D*$_l$ 141, 3-4).

26. *Ὕβριν χρὴ σβεννύναι μᾶλλον ἢ πυρκαϊὴν* [B 43 (*D*$_l$ 160, 12)]: *Ἡ ὕβρις νὰ σβήνεται περσότερο παρὰ ἡ πυρκαϊά!* (Ἢ: *Τὴν ὕβρι σβῆστε - ὄχι τὴν πυρκαϊά!*) Κι ἀφήνω ἀμετάφραστη τὴν *ὕβρι*, ποὺ ἡ σημασία της εἶναι κεντρική τοῦ ὅλου ἀρχαίου κόσμου, ὑπερδύναμη βέβαια καὶ τῆς ἑβραιοχριστιανικῆς «ἁμαρτίας», καὶ δέν ἀποδίδεται φυσικὰ μὲ καμμιά μας λέξη - οὔτε δὰ μὲ τὴν ταπεινὴ «βρισιά», τοῦ καταπεσμένου μας κόσμου, ὅπου πρωτίστως ἔσβησε τὸ πρωτεϊκό *δέος* ἔναντι τῆς *ὕβρεως*...Ὅταν, ἐπὶ παραδείγματι, *ὕβρις* εἶναι γιὰ τὸν ἀρχαῖο καὶ ἡ προμηθεϊκή ἀκόμη — *ὕβρις* ἐναντίον τῆς πρωτόθετης «τάξης» τοῦ κόσμου, πούναι ὁ Δίας, καὶ τ' ὅπλο του ἡ Φωτιά! —, ποιά νεοελληνικὴ «βρισιὰ» νὰ ἐκφράσῃ, στὰ σοβαρά, τὴν προσβολὴ αὐτή, τὴν ὕπατη, τοῦ Κεντρικοῦ Ἄξονα, ποὺ κινεῖ κατὰ βάση τὰ πάντα; Ἴσως ἀπόμακρο «ἀντίστοιχο» νὰ μπορῇ νὰ θεωρηθῇ ὄχι καμμιὰ «βρισιά», ἀλλ' οἱ ἀντιδράσεις ἐκεῖνες τῶν *χορικῶν* πουλιῶν *τοῦ Νεκροῦ ἀδελφοῦ* (βλ. *Απ*, 260, 9, 13-4, 23-4), ποὺ μαζί *θᾶμμα κι ἀντίθαμμα*, ἀλλὰ τὸ ἴδιο καὶ *κρῖμα κι ἄδικο, παράξενο μεγάλο* βλέπουν τὸ *νὰ περπατοῦν οἱ ζωντανοὶ μὲ τοὺς ἀποθαμμένους*!..Τέτοιου βάρους ἡ *ὕβρις* λοιπόν - ἔξω πράγματι ἀπ' τὴν ἀποσυνεστημένη, τὴν πεσμένη νεοελληνικὴ ζωή μας, καὶ γι' αὐτὸ κι ἀπὸ τὴ γλῶσσα μας, κι ἀπ' τὴν ἀντίληψη κι ἀπ' τὸ νοῦ μας! Οἱ παραδομένοι στὴ βρισιὰ κάθε λογῆς, ποῦ νὰ συλλάβουν τὴν *Ὕβριν* μὲ κεφαλαῖο; Καὶ πῶς νὰ τὴν ἐκφράσουν μὲ τὸ *δέος*, ποὺ πρωτίστως αὐτούς θ' ἀφάνιζε καὶ θὰ *καθῆρε*;.. Κι ἂν τὸ «σὰν ἀντίστοιχο» αὐτὸ ποὺ θεωρῶ τοῦ *δέους* τῶν *χορικῶν* ἐκείνων πουλιῶν βρίσκεται σ' ἕνα λαϊκό μας τραγούδι, δέν εἶναι δικό μας, τῶν σημερνῶν· μεσαιωνικό εἶναι - τὸ ντύμα του μόνο, τὸ γλωσσικό, ἔγινε μὲ τὸν καιρὸ «δικό μας», χτεσινό μας· ἀλλιῶς, εἶν' ὁ Μεσαίωνας ὅλος μέσα του σιδεροφορεμένος, θωρακᾶτος, συμπαγής, μὲ ἄξονα ὄντως κι αὐτός τὸ *δέος* ἐντός του νὰ τὸν συνέχῃ ἔναντι πάσης *ὕβρεως*, τὸ *εὐλαβικό* τῆς κοινῆς συνείδησης πρὸς τὴ «φυσική τάξη τοῦ κόσμου». Δέν εἶναι δικά μας ὅμως αὐτά. Γιὰ τοῦτο κι ἀδύνατο ἡ γλῶσσα μας νὰ τ' ἀποδώσῃ. Ἡ γλῶσσα εἶναι τὸ ἦθος, ἡ γλῶσσα εἶναι καὶ τὰ πράγματα - μήν τὸ ξεχνᾶμε! Μή λέξη, στὸ λόγο, ἴσον: μή πρᾶγμα, στὴν ἐμπειρία. Μή πρᾶγμα, στὸ βίο, ἴσον: μή λέξη στὴ γλῶσσα, μή ἔκφραση, μή ἔννοια, μή «στάση ζωῆς» τέτοια ἔναντι τοῦ κόσμου, μή πνεῦμα καὶ μή συνείδηση τέτοια. (Νά κι ἀπὸ δῶ λοιπόν, πάλι, ἡ πιό βασική δυσκολία «ἀπόδοσης» τῶν ἡρακλείτειων ρήσεων, ποὺ ἔρχονται πράγματι ἀπ' ἄλλον κόσμο - ἀπὸ καθαυτό *ἄλλον κόσμο*.)

27. B 64 (*D*$_l$ 165, 1) *τὰ* [] *πάντα οἰακίζει Κεραυνός*: *ὅλα τὰ κυβερνάει ὁ Κεραυνός!*

τῆς κοσμογονικῆς ἔκρηξης — τῆς ἀλλεπάλληλα κυκλικῆς ποὺ βρήκαμε σήμερα ἐμεῖς ἐπιστημονικά (καὶ μόνο μὲ τὴν ἐνόρασή του αὐτός, μὲ τὴν ἴδια τὴν *ἔμπνευση* τοῦ κόσμου ἐντός του δρῶσα!) — κι ὅτι *ἀκόμη ἀνοίγουμε*, γεννῶντας *χῶρο*, *χρόνο* καὶ *γίγνεσθαι-φαίνεσθαι* σπινθηροβόλο ἀπειρίας θετικοαρνητικῶν ἐκφάνσεων (ἢ *μορφῶν* ἢ *πλασμάτων* ἢ *πραγμάτων* ἢ *ὄντων*). Ἄρα καὶ τὸ χρέος του σὰ *μύστου* στὴν ἀληθινή *οὐσία* τοῦ κόσμου, καὶ μαζί *ἀπομυστικοποιοῦ*, σὲ καιρὸ *φωτισμοῦ* μεγάλου καὶ *διασκέδασης*[28] σκοταδιῶν, καὶ πηγμάτων *Τυπικοῦ*, καταπνικτικά συσσωρευμένου ἀπὸ πανάρχαιους χοροὺς Ἐρινύων μὲς στὸ νοῦ καὶ τὶς πλανερές πίστεις *ἀξυνέτων*, εἶναι ἴσα-ἴσα: *σβεννύναι ὕβριν*, ποὺ ἐγείρεται κατὰ *πυρκαϊῆς* τοῦ κόσμου τοῦ *ὄντως ὄντος*. Καὶ *ὕβρις*: τὸ *σὺν* ἢ *πλὴν* «τοῦτο» ἢ «ἐκεῖνο», τάχα, παρά ποὺ *σὺν-πλὴν* εἶναι, πάντα, πράγματι, καί «τοῦτο» ἢ «ἐκεῖνο», καί τὰ πάντα, καθὸ *γινόμενα* κι ὄχι «παγίως ἔχοντα» ποτέ.

Ἔπεται ἡ ἐποχὴ τῆς *διαλεκτικῆς* Σοφιστικῆς. Ἀλλὰ φυσικώτατα ἔπεται! Τὸ *τραγικὸ-διαλεκτικὸ* ὄργανο καμινεύτηκε σὲ κοσμικά βάθη, παρήχθη ἀπὸ κοσμογονικὲς συντήξεις ὅλων τῶν ποιοτήτων, ποὺ ἀστράφτουν στὸν ἀθέρα τῆς τρομερῆς του κόψης... Ὁ *Σκοτεινὸς* τῆς Ἐφέσου τὸ ἀκόνισε *μυστικὰ* στὶς δαιμονικὰ σπινθηροβολοῦσες συλλήψεις του καὶ τὶς σὰν ἀπ' τὴν ἴδια τὴν πηγαία φωνὴ τοῦ κόσμου ὑπαγορευόμενες ραγδαῖες *ρήσεις-ἀντιρρήσεις*, σημάνσεις-ἀντισημάνσεις, *δῆλ' ἄδηλα*, *ἠχερὰ-νοητὰ σήμαντρα-ἀντισήμαντρα*, ποὺ *σημαίνουν*, τοῦ *ἐν Δελφοῖς* (καὶ *μή ἐν Δελφοῖς*) *μαντείου* (καὶ *μή μαντείου ἀλλ' ἠχείου* καθαυτό *τῆς μουσικῆς* τοῦ *ἀεί γινόμενου* κόσμου) τοῦ «θεοῦ μή θεοῦ» (*ἄνακτός τε μή ἄνακτος*) πυρφόρου Ἀπόλλωνος, τοῦ Φωτός-Σκότους, Φωτός-Σκότους αἰώνια!..

Τὸ μαχαίρι ποὺ κράτησαν οἱ τραγικοὶ κ' οἱ σοφιστές, ὁ Αἰσχύλος κι ὁ Πρωταγόρα, ὁ Σοφοκλῆς κι ὁ Ἀναξαγόρας, ὁ Εὐριπίδης κι ὁ Γοργίας κι ὁ ἴδιος ὁ Πλάτων — γιὰ ν' ἀνατάμῃ κι αὐτὸς φοβερώτερα ὅσα ἔτεμναν οἱ ἐλεγχόμενοι μὲ τὸ ἴδιο *διαλεκτικὸ* μαχαίρι —, τὸ ἴδιο τοῦ ἀνατόμου Ἱπποκράτη καὶ τοῦ ἀνατόμου Θουκυδίδη — καὶ μάλιστα τοῦ τραγικοῦ Θουκυδίδη! —, τὸ ἴδιο τοῦ ὁρμητικοῦ κατόπιν ψυχοκινητῆρος Δημοσθένη, τὸ καθαρό φλεγόμενο ἐκεῖνο στὸ διάπυρο στόμα του, δέν ἦταν ἄλλο ἀπ' αὐτό *τῆς ἡρακλείτειας πυρκαϊῆς* τοῦ αὐτοπαριστάμενου *διαλεκτικοῦ κοσμικοῦ* λόγου, τοῦ παράγοντος *ἄμεσα* — καὶ σὰν *κατ' ἐπιταγήν* τῆς φύσης τοῦ *ὄντως ὄντος* — τὶς ἔνθεες ἀστραπὲς τοῦ *Σκοτεινοῦ*! Τὸ «ἀτσάλι» τοῦ *ὀργάνου* αὐτοῦ δέν εἶναι «τεχνητό», ἀλλὰ σὰν ἀπ' τὴν ψίχα τοῦ κοσμικοῦ πυρήνα κατευθεῖαν ἀποσπασμένο μὲ γυμνά χέρια ποὺ δέν κάηκαν - *πλάσμα κοσμικῆς οὐσίας*, ποὺ ὑπευθυνότατα κι ἀποφασιστικά, σὰ γνήσιος κ' ἐμπνευσμένος *μύστης-ἀπομυστικοποιὸς* ποιητής, ἀνάρπαξε καὶ πόρισε γενναῖα στὴν ἑλληνικὴ σκέψη καὶ λόγο, καθὼς πρωτοχάραζε, ὁ ἐνορμητικώτερος καὶ βαθύτερα εἰσδυτικός ἀπ' ὅλους τοῦ καιροῦ του τραγικός *Αἰνικτὴς* κ' ἐνορατικός μὲ τὶς ἰσχυρές διαισθητικές του κεραῖες τῆς χώρας τοῦ *Ἑνός* — τοῦ ἀκατάπαυτου φλογεροῦ *Γίγνεσθαι* κάθε *ὄντος* καὶ *μὴ ὄντος*, πρὸς τὸ *ἄλλο* πάντα κ' *ἐκτὸς ἑαυτοῦ* φερομένου —, ποὺ φυλᾶν ἄγρια φοβερίζουσες τὸ νοῦ οἱ τρομερές ἐκεῖνες ἐρινύες τῶν *τυπικολογικῶν* «ἀντιφάσεων» — τοῦ: «*ἄν αὐτό εἶν' αὐτό*, πῶς καὶ *μή αὐτό*;», τοῦ: «*ἄν ἐγώ ἐγώ*, πῶς κι *ὄχι ἐγώ*; καὶ πῶς διαρκῶς *ἄλλος* ὁ ἐγὼ *ἐγώ*;» (κι ὅλες αὐτὲς οἱ αὐτοπεριπλεκτικὲς ἐν γένει τοῦ λογισμοῦ προτάσεις) — ποὺ τόσο τρόμαξαν λίγο ἀργότερα ὥς καὶ τὸ μεγάλο Ἀριστοτέλη, κάνοντάς τον νὰ μήν παρατάῃ τὴν εὔκολη ὅσο κι αὐτοπειστική του «ἀσφάλεια» τῶν «ἐλέγχων» καὶ «βασάνων», τοῦ

---

28. *Σκεδάννυμι*: (δια)σκορπίζω. Κι ἀπώτερα: μοιράζω, διαμοιράζω, χαρίζω. (Σὲ καιροὺς *διαφωτισμοῦ*, παράλληλα κ' ἡ ζωή ξεφαντώνει, φουντώνει μαζὶ κ' ἡ *διασκέδαση*, μὲ κάθε λογῆς ἀπελευθερώσεις, καὶ σπασίματα τῶν μύθων, ἐκλαϊκεύσεις τῶν μυστηρίων κ.λ.

καθαυτὸ *σπαστικοῦ* ὅμως διανοητικοῦ *μηχανήματος*, τοῦ ἔτσι βαθιὰ μελετημένου καὶ σοφὰ ὁριοθετημένου ἀπ' τὸν ἴδιον, μὰ γι' αὐτό καὶ παρεμποδιστικοῦ του νὰ περάσῃ «δίχως τεκμήρια κι ἀποδείξεις» πέρ' ἀπ' τὶς ἄγονες κι αὐτοπεριοριστικὲς τῆς ἀναμφισβήτητης εὐαισθησίας κ' ἰδιοφυΐας του νοησιοκρατικές «βεβαιότητες» τῆς στείρας *Τυπικῆς Λογικῆς* καὶ τῆς τυφλῆς *στατικευτικῆς* τῶν ρευστῶν καὶ τῶν *γίγνεσθαι* ὅλων, τῆς θραυστικῆς *εὐθειαστικῆς* πάντα τῶν καμπυλῶν καὶ *τετραγωνιστικῆς* μάταια τῶν κύκλων, τῆς πηκτικῆς *τμητικῆς* τῶν συνεχειῶν καὶ *φονικῆς* ἀναπόφευκτα τῶν *ὀργανικῶν* καὶ τῶν *δυνάμει* ὅλων τοῦ *ζῶντος κόσμου* - τῆς *μηχανιστικῆς* ἀντιδιαλεκτικῆς συλλογιστικῆς, ποὺ τίποτα δέν ἀποδίδει πράγματι, ταυτολογοῦσα αἰώνια κι αὐτοδιαγιγνωσκόμενη στὸ γελοῖο πάθημα: *ὑποκείμενο* αὐτή, νὰ θεωρῇ ἑαυτὴν *ἀντικείμενο*, καὶ νὰ ἰσχυρίζεται πὼς ἔτσι «γνωρίζει τὸν κόσμο», ἐνῶ ἄλλο δέν κάνει παρὰ ναρκισσικὰ ν' αὐτοκαθρεφτίζεται, κ' ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει νὰ *θεολογῇ*, ἄλλο τόσο ἀπέχουσα ἀπὸ τὸν κόσμον ὅσο καὶ κάθε ἀξιωματικὴ θεολογία ἢ μεταφυσικὴ μυθολογία.

Δηλαδὴ βεβαιότατα, θέλω νὰ πῶ, ἀκόμα κι ὁ *δικανικὸς* Λυσίας — τοῦ ἀπαστράπτοντος ἐκείνου ἐκφραστικοῦ μετάλλου ἐν ἐσχάτῃ κατακλείδι: *ἀκηκόατε, ἑοράκατε, πεπόνθατε· ἔχετε, δικάζετε*[29]! — παράγεται ἀπώτερα ἀπ' τὸ ἴδιο καμίνευμα ποὺ ὑφίσταται πρωταρχικὰ ὁ *Λόγος* κι ὁ *λόγος*, ὁ νοῦς καὶ τὸ *κροσσωτὸ περιβάλλον* του τῆς *διαισθήσεως*[30], στὴν καθαρὴ κι αὐτοπαριστάμενη στὶς συλλήψεις τοῦ *Σκοτεινοῦ* τῆς Ἐφέσου σὰν αὐτούσια *Φωτιά* τοῦ Κόσμου.

Μιά εἶν' ἡ ἐσώστρεφη κ' ἐξώστρεφη *δημιουργικὴ φορά*[31] — Ποίησης καὶ Στοχασμοῦ, Τραγῳδίας καὶ Σοφιστικῆς καὶ Φιλοσοφίας καὶ Ρητορικῆς καὶ Ἱστορίας — ποὺ πρωθόρμητη καὶ συμπαγής ἐκρήγνυται, *κοσμικὰ διάπυρη* κι ὅλο μύδρους *σπερματικούς*, στὸν ἕκτο-πέμπτο καὶ τέταρτο αἰῶνα, παράγουσα ἰσοσθενῆ χορικὰ καὶ ναούς, *σκέμματα* καὶ *σοφίσματα*, πυρῆνες κοσμογονικοὺς καὶ ροπὲς ἀνατινακτικὲς τῆς ἀδράνειας τῶν μαζῶν καὶ τῶν δήμων, ποιήματα μεστὰ σοφίας καὶ ρήσεις μελωδικώτερες κι ἀπὸ *χελιδονίσματα* τοῦ Ἀνακρέοντα.

---

29. Λυσία, *Κατὰ Ἐρατοσθένους*, κατάκλεις, μὲ τὴ στίξη ὅπως στὴν ἔκδοση τῆς Ζωγραφείου, ἀπ' τὸν παλιό μας Ἀ. Ζάκα (Ι-ΙΙ, Ἀθ.'7-'10), Ι, 200. (Βλ. καὶ σχόλιο τοῦ Ἀριστοτέλη, *Ῥητορική*, 3, 19.)

30. Κατὰ τὸν Μπέρξον (*Ἡ δημιουργὸς ἐξέλιξις*), ἡ *διάνοια* ἀποτελεῖ, οὕτως εἰπεῖν, ἕνα σκληρότερο πυρῆνα, γύρω ἀπ' τὸν ὁποῖο μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε κάτι σὰν *κροσσώματα* γενικώτερων *ἐνστικτωδῶν-μαντευτικῶν-διαισθητικῶν* δυνάμεων, ποὺ συλλειτουργοῦν μ' αὐτὸν σὲ κάθε πνευματικὴ ἐνέργεια γενικώτερη, σὰν τῆς θεωρητικῆς σκέψης, ἢ κι ὁπουδήποτε ἐξειδικευμένη. Αὐτὲς τὶς ἄλλες, πέρ' ἀπὸ τὴ *διάνοια*, δυνάμεις, ἐννοῶ μὲ τὴν ἔκφραση: «*κροσσωτὸ περιβάλλον τῆς διαισθήσεως*» γύρω ἀπ' τὸν καθαυτό «νοῦ», ποὺ ἐδῶ, στὸ σημεῖο τοῦτο, χρησιμοποιῶ σὰν ὅρο ἀντὶ τῆς μπερξονικῆς *διάνοιας* (*intelligence*).

31. *Élan vital* τοῦ Μπέρξον, ποὺ ἂν καὶ δέν προκύπτει ἀπ' τὰ ἔργα του ν' ἀσχολήθηκε εἰδικώτερα μὲ τὸν Ἡράκλειτο — ἐνῶ ναί μὲ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὸν Πλωτῖνο — ἡ σκέψη του ὅμως εἶναι κατεξοχήν ἡρακλείτεια, κ' ἡ κριτική του τῆς *διάνοιας* — σὰν ἀνίκανης νὰ συλλάβῃ τὸ *συνεχές*, τὴν *κίνηση*, τ' *ὀργανικό*, τὸ *ζωντανό*, γενικὰ τὸ γίγνεσθαι κ.λ.π. — συνιστᾷ σειρὰ πολὺ ἀποδοτικῶν ἐννοιακῶν κλειδιῶν γιὰ τὴν ἀνάλυση τῶν θέσεων τοῦ *Αἰνικτῆ*.

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ ΤΟΝ ΜΑΪΟ

Κοινωνία και Φύση

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑΣ

- Ελληνικό περιοδικό θεωρητικού προβληματισμού πάνω σε θέματα πολιτικής και κοινωνικής οικολογίας με διεθνή κυκλοφορία. Εκδίδεται και στα Αγγλικά και κυκλοφορεί συγχρόνως, εκτός από την Ελλάδα, στις ΗΠΑ, Καναδά, Αγγλία.
- Τακτική συνεργασία με ανάλογα περιοδικά του εξωτερικού.
- Συνεργάζονται: Janet Biehl, Murray Bookchin, Dan Chodorkoff, John Clark, Paul Ekins, Andre Gunder Frank, Κορνήλιος Καστοριάδης, Penny Kemp, James Robertson, Δημήτρης Ρουσσόπουλος, Τάκης Φωτόπουλος.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ 1ου ΤΕΥΧΟΥΣ

Γενικό θέμα: Η ΠΟΛΙΣ ΚΑΙ Η ΑΥΤΟΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΣΗΜΕΡΑ με άρθρα των **Τάκη Φωτόπουλου** για τη σχέση άμεσης και οικονομικής δημοκρατίας, **Murray Bookchin** για την ελευθεριακή τοπική αυτοδιεύθυνση και τη σχέση γης και πόλεων, **Janet Biehl** για τις γυναίκες και τη δημοκρατική παράδοση, **J. Friedmann** για το δικαίωμα στην πόλη, **J. Clark** για την κοινωνική οικολογία, **D. Chodorkoff** για την ανάπτυξη της κοινότητας, **James O'Connor** για τη σχέση σοσιαλισμού και οικολογίας, **A. Biro** για τον τοπικό χώρο και **James Robertson** για την αναβίωση της τοπικής οικονομίας.

*"Η έκδοση του **Κοινωνία και Φύση,** είναι ένα γεγονός που πρέπει να χαιρετιστεί με τον μεγαλύτερο ενθουσιασμό. Θα συνιστούσα να διαβαστεί με προσοχή και με σαφή αντίληψη του πελώριου ρόλου που μπορεί να παίξει στην αποσαφήνιση των αιτιών των σημερινών οικολογικών προβλημάτων σε ό,τι αφορά την πρόταση κοινωνικών λύσεων σε αυτά. Δεν μπορώ να εκφράσω πιο έντονα την πίστη μου ότι το περιοδικό θα έχει ανυπολόγιστη αξία ως φόρουμ των ιδεών για τη σχέση κοινωνικών και οικολογικών προβλημάτων και ότι θα ικανοποιήσει μια ζωτική ανάγκη πολύ μεγάλης σπουδαιότητας".*

Murray Bookchin, αμότιμος διευθυντής του Ινστιτούτου Κοινωνικής Οικολογίας, Βερμόντ (ΗΠΑ).

Κοινωνία και Φύση

ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ, ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΙΣΟΡΡΟΠΙΑ

ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ 31 Τ.Τ. 10 562 ΑΘΗΝΑ ΤΗΛ. & FAX. 3224873

Αφιέρωμα

Γάλλοι διανοούμενοι για την κρίση της Αριστεράς

Η κατάρρευση των καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης και ο διάλογος που ξεκίνησε, συχνά στο ευτελές επίπεδο μιας ανέξοδης θανατολογίας, γύρω από το επίσημο μεσσιανικό ιδεολογικό τους δόγμα, επισκίασε την προσπάθεια να επαναπροσδιοριστεί η σημασία και τα όρια της λέξης Αριστερά. Ωστόσο το πρόβλημα είχε τεθεί υπόγεια εδώ και αρκετό καιρό, κυρίως στους κύκλους στοχαστών που αρνούνταν να δεχτούν το ολοκληρωτικό μοντέλο των κοινωνιών της Ανατολικής Ευρώπης ως σοσιαλιστικό.

Η αποσύνθεση του υπαρκτού σοσιαλισμού εκφράζει βέβαια, ως ένα σημείο, και την ένδεια συγκεκριμένων «νομοτελειακών» και ολιστικών ιδεολογικών σχημάτων που εγκλωβίζουν και αναιρούν εκ των ένδον οποιαδήποτε διαδικασία κοινωνικής αυτοθέσμισης. Κραυγαλέα είχε καταστεί πλέον η ανεπάρκεια και η ελλειμματικότητα του παραδοσιακού λόγου της Αριστεράς.

Ταυτόχρονα, όμως, η κρίση της Αριστεράς γίνεται σλόγκαν, που ανακυκλώνει την εικόνα της κρίσης και εν τέλει αποτελεί τον πυρήνα της ίδιας της κρίσης, θεωρητικοποιώντας την απουσία της θεωρίας.

Είναι λοιπόν δύσκολο να ξεχωρίσει κανείς σήμερα κάποιες σοβαρές επιστημονικές/πολιτικές συζητήσεις γύρω από την θεωρητική επιταγή επανοριοθέτησης της Αριστεράς, εν μέσω των κραυγών και των μυκηθμών που ξέσπασαν εν μια νυκτί στα ποικίλα ΜΜΕ, ανάμεσα σε πρώην όψιμους μαρξιστές και νυν σχολιαστές των ανιστόρητων ιστορικολογιών του Φουκουγιάμα για το μέλλον της Ιστορίας και σε αγοραίους διαχειριστές της αποστεωμένης κοινωνικής φαντασίας ή νοσταλγούς αδιέξοδων ισορροπιών.

Όμως, αν από τη μαρξιστική μόδα, τον εξακαδημαϊσμό του μαρξισμού και την χρήση του ως λόγου εξουσίας και ενσωμάτωσις μιας μερίδας διανοούμενων, που είχε επισημάνει ο Νίκος Πουλαντζάς, καταλήξαμε με μαγική ευκολία και ταχύτητα στην τωρινή αντιμαρξιστική μόδα, τον εξωβελισμό του μαρξισμού από τις πανεπιστημιακές αίθουσες και το θάψιμο του ως εργαλείου μικροπολιτικών σκοπιμοτήτων, τούτες οι εναλλασσόμενες υστερίες κάθε άλλο παρά θα μπορούσαν να συνεπαχθούν την αδίστακτη αποδοχή της υπάρχουσας κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας και την εξαφάνιση οποιασδήποτε αξίωσης να διατυπωθεί ένας οραματικός μεταρρυθμιστικός λόγος απέναντι στην παγκόσμια «νέα τάξη πραγμάτων» μιας νεοφιλελεύθερης βαρβαρότητας και μιας αποστειρωμένης, καταρρέουσας σοσιαλδημοκρατίας.

Με το ανά χείρας τεύχος της Ν.Κ. επιχειρείται η ανάλυση του προβλήματος της Αριστεράς από την πρωτότυπη σκοπιά έξι γνωστών Γάλλων διανοουμένων, που απαντούν στα ερωτήματα γύρω από τα αίτια της «κρίσης» του αριστερού λόγου —τόσο σε συνάρτηση με τη διάλυση του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος, όσο και ως φαινομένου δομικού—, τη θέση της εργατικής τάξης στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες, το ρόλο και την κοινωνική σύνθεση των αριστερών κομμάτων, τα όρια της —απαλλαγμένης πλέον από την χοντροειδή σύνδεση στα ανατολικοευρωπαϊκα καθεστώτα— μαρξιστικής σκέψης, εν τέλει το σημερινό περιεχόμενο του όρου Αριστερά και τις στρατηγικές προοπτικές της. Το αφιέρωμα επιμελήθηκε ο Νίκος Μαραντζίδης.

Ξενοφών Κοντιάδης

Συνέντευξη της A. Kriegel στη «Νέα Κοινωνιολογία»

Η A. KRIEGEL αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους σημερινούς μελετητές του «κομμουνιστικού φαινομένου». Καθηγήτρια στο τμήμα της κοινωνιολογίας του πανεπιστημίου της Nanterre, η A. Kriegel εξετάζει από τις αρχές του 1960 —το 1964 δημοσιεύθηκε η διδακτορική της διατριβή που είχε σαν θέμα τη καταγωγή του Γ.Κ.Κ. και τιτλοφορούνταν «Aux origines du communisme Français"— τη δομή, πρακτική και ιδεολογία των κομμουνιστικών κομμάτων σε διεθνές επίπεδο.

ΕΡΩΤΗΣΗ: *Ποιά είναι τα χαρακτηριστικά ενός αριστερού κόμματος σήμερα στη δυτική Ευρώπη, και γενικότερα τι σημαίνει σήμερα ο όρος αριστερά, τη στιγμή που διαπιστώνουμε μια εκπληκτική αλλαγή των κομμάτων αυτών τόσο στο επίπεδο της ιδεολογίας, όσο και στο επίπεδο της πολιτικής τους πρακτικής. Δεν έχουμε παρά να κάνουμε μια ιστορική αναδρομή στα συνθήματα και τους στόχους του εργατικού κινήματος από τις αρχές του αιώνα μας και θα προσέξουμε την τεράστια απόσταση που χωρίζει την αριστερά των αρχών του εικοστού αιώνα ή και ακόμη αυτήν την αριστερά των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων με την σημερινή αριστερά.*

A. KRIEGEL: Πιστεύω βέβαια πως η κατάρρευση του μαρξισμού-λενινισμού, του κομμουνισμού πιο γενικά, και πιο συγκεκριμένα στη δύση, είχε σαν συνέπεια να προσβληθεί εξ αντανακλάσεως ολόκληρο το σύστημα της σοσιαλιστικής και σοσιαλ-δημοκρατικής αριστεράς τέτοιο που υπήρχε από τις αρχές του αιώνα.

Μήπως αυτό σημαίνει και το τέλος της αριστεράς; Η απάντησή μου είναι όχι. Και είναι όχι για δύο, το λιγότερο, λόγους. Ο πρώτος λόγος βρίσκεται στο γεγονός ότι ο σοσιαλισμός των αρχών του αιώνα και μετέπειτα η κομμουνιστική εκδοχή του δεν γεννήθηκαν εκ του μηδενός. Αναδύθηκαν μέσα από ένα τεράστιο λίκνο που είχε τεθεί κιόλας από τον δέκατο ένατο αιώνα και μεταφράστηκε αργότερα σ' αυτό το στοιχείο που ονομάστηκε σοσιαλισμός, και μετενσαρκώθηκε, αν θέλετε, σ' αυτό που αποκάλεσαν, ουτοπικός σοσιαλισμός. Βέβαια θα προτιμούσα να χρησιμοποιήσω τον όρο σοσιαλιστική ουτοπία, της οποίας οι παραλλαγές είναι πολλές. Μου φαίνεται λοιπόν πως παρόλο που μια από αυτές τις ουτοπίες, η επαναστατική ουτοπία, ο κομμουνισμός, τρελάθηκε, δεν έχει εντούτοις εξαλειφθεί ο ουτοπικός πειρασμός. Αντιθέρως πιστεύω πως στη μια ή στην άλλη μορφή, ένας ή δύο ουτοπικοί πειρασμοί θα ξαναεμφανιστούν, κυρίως εδώ, σ' αυτόν τον κοσμικοποιημένο, αποχριστιανισμένο κόσμο, που είναι ο δικός μας, ο κόσμος της δυτικής Ευρώπης. Μου φαίνεται λοιπόν δύσκολο να φανταστώ πως δεν θα εκκριθούν νέες μορφές ουτοπικής προσδοκίας. Ας ευχηθούμε βεβαίως η δραματική κομμουνιστική εμπειρία να μείνει στο μυαλό εκείνων που θα θελήσουν να τις εκκρίνουν. Εντούτοις όμως πιστεύω πως με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, θα υπάρξει ξανά, ίσως όχι στο άμεσο μέλλον, μια ουτοπική αριστερά.

Ο δεύτερος λόγος, εκτός δηλαδή της ουτοπικής προσδοκίας, για τον οποίο πιστεύω πως η αριστερά δεν τείνει να εξαφανιστεί βρίσκεται στο γεγονός πως πάντα θα υπάρχουν μεταρρυθμιστικές φιλοδοξίες. Δηλαδή πως θα υπάρχει πάντα μια αριστερά μετριοπαθής και μετρημένη που θα αναθρέψει όχι την προοπτική μιας τέλειας και ολοκληρωμένης κοινωνίας, αλλά την προοπτική μιας καλύτερης κοινωνίας, κάτι βεβαίως που είναι τελείως διαφορετικό. Άρα μια που δεν μπορούμε να φανταστούμε να υπάρχει μια κοινωνία τόσο τέλεια που να μην χρειάζεται καμία εξέλιξη, είναι λογικό να συμπεράνουμε την ύπαρξη και ενδεχομένως ανάπτυξη μιας μετριοπαθούς και μετρημένης αριστεράς που χωρίς δόγματα και προκαταλήψεις μπορεί να τοποθετείται πάνω σε ενδεχόμενες ανάγκες βελτίωσης του συστήματος.

Ανάμεσα στις δυο μπορεί να οικοδομηθεί; ανάμεσα λοιπόν σ' αυτόν τον πραγματιστικό ρεφορμισμό από τη μια και την χωρίς όρια ουτοπική προσδοκία από την άλλη, μου φαίνεται πως μπορεί να υπάρχει

θέση για μια αριστερά που θα έχει εγκαταλείψει όλα τα στοιχεία εκείνα τα οποία προέρχονται από την σοσιαλιστική και μαρξιστική παράδοσή της αλλά που θα μείνει προσδεδεμένη στην ιδέα πως τα Ανθρώπινα Δικαιώματα είναι ένα πλαίσιο στο εσωτερικό του οποίου είναι δυνατόν να σχεδιαστεί μια νέα κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα. Βλέπουμε λοιπόν καλά πως αυτό το ενδιάμεσο, ας το ονομάσουμε έτσι, στάδιο εμπεριέχει ταυτοχρόνως και τα δύο αντιφατικά στοιχεία: την μεταρρύθμιση και την ουτοπία. Η συνύπαρξη και των δύο αυτών στοιχείων μέσα σε ένα μόνο ιδεολογικο-πολιτικό πλαίσιο, προσδίδει στο πλαίσιο αυτό μία πραγματική υπόσταση.

Ας πάρουμε για παράδειγμα μια πολύ συγκεκριμένη περίπτωση. Θα έλεγα λοιπόν πως αυτήν τη στιγμή η αριστερά ή αν θέλετε το κριτήριο της αριστερής ένταξης είναι η ιδέα, αν και περισσότερο θα έλεγα είναι η πεποίθηση, πως μια που όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι, ίσης αξίας και αντικαταστάσιμοι, είναι ανυπόστατο για μια οποιαδήποτε κοινωνία να μένει προσδεδεμένη σε μία ταυτότητα που τη διαχωρίζει από άλλες κοινωνίες. Ας πούμε με άλλα λόγια πως η ιδέα που χαρακτηρίζει σήμερα την αριστερά είναι ότι η ανθρωπότητα πρέπει να είναι απαραιτήτως μια ανθρωπότητα café au lait. Μια ανθρωπότητα, δηλαδή, ανανεμιγμένη. Η ιδέα της ισότητας σπρώχνεται από την αριστερά, ή από ένα τμήμα αυτής, έως τη μη διάκριση, τη μη δυνατότητα διαχωρισμού και κατ' επέκταση στο πλήρες ανακάτεμα. Εγώ λοιπόν πιστεύω πως αυτό είναι σήμερα το κριτήριο για να ανήκεις στην αριστερά, και αν θέλετε αυτό το κριτήριο δεν είναι κάτι που ανήκει αποκλειστικά στους σοσιαλιστές. Είναι περισσότερο μια ιδέα που προέρχεται από τον ανθρωπισμό του Διαφωτισμού. Θα τολμούσα να πω, αλλά θα στεναχωρηθώ ιδιαίτερα αν δεν γίνω κατανοητή και παρεξηγηθούν τα λόγια μου, πως πρόκειται για μια μασονική αριστερά. Μια αριστερά που επεξεργάζεται και θέτει σε δράση το σύνολο της μασονικής προβληματικής και θεματολογίας.

Γιαυτό λοιπόν δεν πιστεύω καθόλου ότι έχει έρθει το τέλος της αριστεράς. Βέβαια η αριστερά είναι αναγκασμένη εκ των πραγμάτων να αντιμετωπίσει κάποιες δυσκολίες όμως αυτό δεν σημαίνει ότι ετοιμάζεται από κάπου η υπέρβαση αυτού του πολιτικού κορμού. Το λέω αυτό γιατί, αντίθετα ενδεχομένως από κάποιες προσδοκίες, ούτε η δυτική Ευρώπη, ούτε η κεντρική Ευρώπη, αφήνω έξω την ανατολική Ευρώπη γιατί τα πράγματα εκεί βρίσκονται σ' έναν πολύ διαφορετικό δρόμο, δεν προσανατολίζονται στην αναζήτηση ενός τρίτου δρόμου ανάμεσα στο φιλελευθερισμό και το σοσιαλισμό. Κατά συνέπεια, ναι μεν η καταστροφή που χτύπησε την κομμουνιστική εκδοχή της αριστεράς και ακουμπάει σήμερα την σοσιαλιστική και σοσιαλ-δημοκρατική εκδοχή δεν έχει εκδηλώσει ακόμη όλες τις διαστάσεις της — πιο συγκεκριμένα πιστεύω πως αυτή η καταστροφή θα ακουμπήσει σε λίγο καιρό την νότια Ευρώπη, δηλαδή τη Γαλλία όπου τα μηνύματα για το κυβερνών σοσιαλιστικό κόμμα δεν είναι καθόλου ευχάριστα, την Ισπανία και την Ιταλία — αλλά από την άλλη πιστεύω πως η αριστερά θα ανασυγκροτείται την ίδια στιγμή από το εσωτερικό της. Πιο παραστατικά αν θέλετε, πολύ βαθιές ρίζες θα ξαναβρούν πηγές τέτοιες που να μπορούν να τροφοδοτήσουν με νερό το δέντρο. Τις πηγές αυτές τις ανέφερα προηγουμένως και είναι η ουτοπία, ο μετριοπαθής ρεφορμισμός κι ο Ανθρωπισμός των Φώτων. Τα παραπάνω βέβαια δεν είναι αυτά που εύχομαι να γίνουν αλλά είναι αυτά που διαβλέπω ως πιθανά.

ΕΡΩΤΗΣΗ: *Τι θα απογίνουν τα κοινωνικά στρώματα που ταυτίστηκαν με την αριστερά και κυρίως με την ουτοπική εκδοχή αυτής της αριστεράς. Αναφέρομαι δηλαδή κυρίως στην εργατική τάξη, στο προλεταριάτο των πόλεων που ταυτίστηκε με την κομμουνιστική αριστερά πιστεύοντας πως θα άλλαζε τον κόσμο, μετατρέποντας τον εαυτό του σε υποκείμενο της ιστορίας;*

A. KRIEGEL: Εδώ πιστεύω πως θα μείνει ένας σκληρός πυρήνας, γερασμένος, που δεν θα είναι μέσα στους προσανατολισμούς αυτής της αυριανής αριστεράς που προαναφέραμε. Πιστεύω για παράδειγμα πως ένα κόμμα το Γ.Κ.Κ. θα διατηρήσει ένα ακροατήριο μέσα σ' αυτό το γερασμένο εργατικό κόσμο, αλλά αυτό δεν θα περιλαμβάνεται μέσα στα πλέον κύρια χαρακτηριστικά του μέλλοντος. Αντίθετα μου φαίνεται ότι δύο ομάδες πληθυσμού μπορούν να συμμετάσχουν σ' αυτές τις αναζητήσεις και τις ψηλαφήσεις προκειμένου ν' αναδυθεί μία νέα αριστερά ή αν θέλετε καλύτερα, πολλές νέες αριστερές.

Η πρώτη ομάδα είναι ένας πληθυσμός που ήδη έχει παίξει ένα σημαντικότατο ρόλο στο παρελθόν και μου φαίνεται πως θα συνεχίζει να παίζει τον ίδιο σπουδαίο ρόλο και στο μέλλον. Είναι η διανόηση. Μια διανόηση σε πλήρη αριθμητική ανάπτυξη, μία διανόηση που συγκροτεί ένα τμήμα των μεσαίων τάξεων, μία διανόηση που δεν περιορίζεται πια στο σώ-

μα των διδασκόντων αλλά περιλαμβάνει πλέον ένα πολύ ευρύτερο φάσμα ασχολιών και κυρίως ότι έχει να κάνει με τις νέες μορφές αυτής της κοινωνίας της επικοινωνίας όπως είναι για παράδειγμα η ιντελιγκέντσια των mass media και της διαφήμισης. Πρέπει να πούμε πως αυτή η ιντελιγκέντσια βρίσκει πως οι τύχες της κοινωνικής της ανάδειξης είναι στενά συνυφασμένες με την πρόσδεσή της στην παραδοσιακή διανόηση. Σκεφτείτε επίσης για παράδειγμα τους συντηρητές έργων τέχνης ή τους δημοσιογράφους όλων των τύπων επικοινωνίας, συμπεριλαμβανομένου και του προσωπικού που ασχολείται με την επικοινωνία μέσα στο πλαίσιο της επιχείρησης, όλη λοιπόν αυτήν την γραφειοκρατία και της οποίας τα μεσαία και ανώτερα στελέχη δηλώνονται ως διανοούμενοι. Ίσως όχι δημιουργοί διανοούμενοι, αν και πολλοί απ' αυτούς αρέσκονται να θεωρούνται δημιουργοί — δεν είναι βέβαια και τυχαίο που η λέξη δημιουργία είναι μια από τις πλέον συχνές λέξεις στον τομέα των Επικοινωνιών και της διαφήμισης — αλλά διανοούμενοι με την ευρύτερη έννοια. Υπάρχει σήμερα, κυρίως στους πληθυσμούς των πόλεων, ένα σημαντικό τμήμα από επαγγελματίες στους οποίους η πρόσδεση στη διανόηση προσδίδει μια ψυχική ικανοποίηση. Αυτή είναι λοιπόν η πρώτη πληθυσμιακή ομάδα που θ' αποτελέσει το μοχλό στις νέες προσπάθειες αναζωογόνησης της αριστεράς μετά τη μακρά κρίση που θα περάσει. Η δεύτερη πληθυσμιακή ομάδα για την οποία δεν γνωρίζουμε ακόμη ούτε την ποσότητα, ούτε ποιο πρόσωπο θα δείξει, αυτή η πληθυσμιακή ομάδα που διστάζω να τη χαρακτηρίσω χρησιμοποιώντας τον όρο μετανάστες, και που είναι σε κατάσταση ημι-ρευστότητας και σε διαδικασία ξαναριζώματος και που χωρίς να είναι ολοκληρωτικά αποκλεισμένη παραμένει εντούτοις ακόμη στην περιφέρεια της κοινωνίας, η δεύτερη λοιπόν αυτή ομάδα θα αποτελέσει επίσης ένα σημαντικό μοχλό της μελλοντικής αριστεράς. Τελικά αν κοιτάξετε τον αστικό πληθυσμό θα βρείτε στην ουσία τις δύο αυτές κατηγορίες. Μια που προέρχεται από τις μεσαίες τάξεις και συνδέεται με την παραδοσιακή διανόηση που εξ ορισμού βρίσκεται μεταξύ της μεταρρύθμισης και της ουτοπίας και μία κατηγορία που βρίσκεται στην περιφέρεια την φυλετική, την θρησκευτική, την κοινωνικο-επαγγελματική, με δυο λόγια την κοινωνική περιφέρεια. Αυτές λοιπόν οι πληθυσμιακές ομάδες μου φαίνονται πως θα συνιστούν μελλοντικά την νέα κοινωνική βάση της αριστεράς.

ΕΡΩΤΗΣΗ: *Ποια νομίζετε πως μπορούν να είναι τα νέα πεδία συγκρούσεων σε μια κοινωνία όπου η αριστερά δεν θα έχει ένα όραμα, ένα κοινωνικό όνειρο για το μέλλον, τέτοιο όπως υπήρξε για δεκάδες χρόνια ο σοσιαλισμός και η αταξική κοινωνία. Πώς δηλαδή η δεξιά που βάσισε τον πολιτικό και κυρίως ιδεολογικό της λόγο πάνω στην αντίθεσή της σε ό,τι ήταν «σοσιαλιστικό» θα μπορέσει να αντιδράσει και να προσαρμοστεί σε μια νέα κατάσταση όπου η αριστερά δεν θα είναι αυτή που γνωρίσαμε τα τελευταία 100 χρόνια;*

A. KRIEGEL: Είναι βέβαιο ότι κι η δεξιά θα πρέπει να προβληματιστεί όσο κι η αριστερά. Από τη στιγμή που η αριστερά δεν θα είναι αυτή που γνωρίσαμε από τις αρχές του αιώνα, είναι κι η δεξιά υποχρεωμένη σε ριζικές αλλαγές. Πρέπει δηλαδή να πούμε πως η δεξιά όσο κι αν είναι προς στιγμήν θριαμβεύτρια οφείλει να ανασυγκροτηθεί.

Είναι όμως ανάγκη να τονίσουμε πως υπήρξαν και εξακολουθούν να υπάρχουν, στη δεξιά όπως και στην αριστερά, τρία βασικά ρεύματα: μια δεξιά μεταρρυθμιστική, μια δεξιά συντηρητική και μια δεξιά αντιδραστική. Αυτές πρέπει σήμερα να δουλέψουν, αν θέλετε καλύτερα να συγκεκριμενοποιήσουν τις λογικές και τις προβληματικές τους.

Εδώ όμως τίθεται μια άλλη ερώτηση ολωσδιόλου διαφορετική. Έχουμε μπει σε μια κοινωνία που δεν ξέρουμε καλά καλά πώς να την ορίσουμε, που την ονομάζουμε μετα-μοντέρνα, εγώ τουλάχιστον δεν γνωρίζω τι ακριβώς σημαίνει αυτός ο όρος, αλλά εν πάσει περιπτώσει σε μια κοινωνία τέτοια που τα νέα ελαττώματα θα εμφανιστούν σύντομα, στο βαθμό μάλιστα που δεν υπάρχει ιδανική κοινωνία είμαστε υποχρεωμένοι να τα αναμένουμε, και τα οποία θα δώσουν τόσο σε νέες συγκρούσεις. Η οικολογία πριν από 15 χρόνια ήταν ένα είδος φολκλόρ. Είναι φανερό κατά τη γνώμη μου ότι η οικολογία σήμερα δεν είναι η οικολογία των πριν 15 χρόνων. Υπάρχει μια πολύ πιο διευρυμένη προβληματική πάνω στις ερωτήσεις που θέτονται από την αστραπιαία ανάπτυξη ενός συγκεκριμένου αριθμού τεχνικών. Πάρτε για παράδειγμα την τεχνητή γονιμοποίηση. Είναι ένα ολότελα καινούργιο πρόβλημα και δεν είναι εύκολο να ορίσεις και να μετρήσεις σήμερα τις όποιες συλλογιστικές γεννηθούν αύριο πάνω σ' αυτό το πρόβλημα. Το πρόβλημα γίνεται πιο οξυμένο αν λάβουμε υπόψη ότι σ' αυτόν τον τομέα όπως και σ' άλλους υπάρχουν πρακτικές

που τείνουν να τρελαθούν. Με άλλα λόγια δεν είναι μόνο η ουτοπία που μπορεί να τρελαθεί και να οδηγήσει σε τραγωδίες, αλλά κι η τεχνική και η τεχνολογία μπορεί να πάθει το ίδιο. Δεν είναι βέβαια τυχαίο ότι σ' αυτές τις συνθήκες οι αληθινές μεγάλες συζητήσεις βρίσκονται γύρω από την ικανότητα ελέγχου αυτών των τεχνικών. Πιστεύω λοιπόν ότι θ' αναδυθούν νέα προβλήματα τα οποία θα γεννηθούν τόσο για τη δεξιά όσο και για την αριστερά από τις νέες πραγματικότητες για τις οποίες δεν γνωρίζουμε πολλά ακόμη ή δεν έχουμε ακόμη συνειδητοποιήσει το μέγεθος αυτών των νέων κοινωνικών διαστάσεων.

ΕΡΩΤΗΣΗ: *Πιστεύετε δηλαδή ότι η οικολογία μπορεί ν' αποτελέσει το λίκνο μιας νέας επαναστατικής ουτοπίας; Με άλλα λόγια μπορείτε να δείτε την οικολογία σα προέκταση της κομμουνιστικής παράδοσης, τουλάχιστον στο επίπεδο των κοινωνικών οραματιστών;*

A. KRIEGEL: 'Οχι δεν το πιστεύω. Η οικολογία δεν είναι φτιαγμένη για την επαναστατική ουτοπία. Μάλλον το αντίθετο θα έλεγα. Η οικολογία δηλαδή έχει ρίζες μέσα στην τεχνική, μέσα στη σύγχρονη πραγματικότητα κάτι που την κάνει να μην οδηγείται στον επαναστατικό μεσσιανισμό. Είναι εξάλλου αυτό που εξηγεί και την απογοήτευση της αριστεράς για τα οικολογικά κόμματα και μάλιστα κυρίως εδώ στη Γαλλία. Στην αρχή η οικολογία τοποθετούνταν σ' ένα αριστερίστικο πλαίσιο, αλλά ήταν περισσότερο ένα θέμα συγκυρίας, έχοντας δοσμένο ότι υπήρχε ένα ολόκληρο ρεύμα σκέψης που αυτοπροσδιοριζόταν επαναστατικό όντας ταυτοχρόνως αντι-κομμουνιστικό. Η οικολογία δηλαδή προσέφερε ένα είδος πολιτικής στέγης, μόνο όμως που αυτό σήμερα δεν αποτελεί πλέον ένα πρόβλημα. Πριν από 10 χρόνια μπορούσαμε αν είμασταν επαναστάτες και αντικομμουνιστές να είμαστρε τροτσκυστές, μαοϊκοί αλλά καλύτερο, πιο της μόδας ήταν να είμαστε οικολόγοι. 'Οχι λοιπόν δεν πιστεύω ότι οι οικολογοι έχουν αναγκαστικά μια αριστερή διάσταση στην πολιτική τους. Η απόδειξη αυτών είναι αυτός ο διχασμός στον οποίο έχει πέσει σήμερα το οικολογικό κίνημα στη Γαλλία και που αφορά σημαντικές διαστάσεις της πολιτικής της οντότητας. Θα μου πείτε πως η ένταξη του P. Juquin[1] στους Πράσινους μας δείχνει αυτήν την αριστερή διάσταση της οικολογίας; Αλλά δεν νομίζω πως είναι έτσι τα πράγματα. Ο Juquin έψαχνε εδώ και καιρό πολιτική στέγη, ξέρετε η μοναξιά στην πολιτική δεν είναι ωραίο πράγμα.

ΕΡΩΤΗΣΗ: *Στην προσπάθεια της να ανασυντα-*

χθεί η αριστερά, κατασκεύασε την έννοια της ευρωαριστεράς και αν προσέξουμε θα δούμε πως υπάρχουν κάποια στοιχεία σήμερα που μας προειδοποιούν πως ίσως στο μέλλον εμφανιστεί ένα αριστερό σχήμα που θα ενώσει καταρχήν όλα τα κόμματα της σοσιαλιστικής και σοσιαλδημοκρατικής αριστεράς κι έπειτα κι άλλες τάσεις μέσα στην Ευρώπη και κυρίως μέσα στα πλαίσια της Ε.Ο.Κ. Πιστεύετε πως πρόκειται για μια νέα ιδεολογική τάση και πολιτική πρακτική της αριστεράς που έχει ως αφετηρία της ένα νέο σύνολο αντιλήψεων ή μήπως πρόκειται για κάτι εφήμερο;

A. KRIEGEL: Κάπου στα τέλη της δεκαετίας του '70 εμφανίστηκαν οι έννοιες του ευρωκομμουνισμού και της ευρωαριστεράς. Ο ευρωκομμουνισμός υπήρξε, δυστυχώς ή ευτυχώς δεν έχει ιδιαίτερη σημασία, μια μικρή παρένθεση μια που μετά από μια πρώτη συνάντηση ανάμεσα στα τρία κομμουνιστικά κόμματα, το Ιταλικό του Berlinguer, το Γαλλικό του Marchais και το Ισπανικό του Carillo δεν υπήρξε άλλη συνάντηση και επομένως δεν ξαναμιλήσαμε για ευρωκομμουνισμό. Αργότερα μάλιστα το ένα από τα τρία αυτά κόμματα, το Γαλλικό, έκανε και μια ιδεολογική μεταστροφή[2]. Η ευρωαριστερά αντίθετα παρουσίασε μεγαλύτερη ανθεκτικότητα στο χρόνο. Συντηρείται ως υπαρκτό θέμα περίπου εδώ και 15 χρόνια. 'Οχι όμως βέβαια με την ίδια πάντοτε ένταση. Θα πρέπει εντούτοις να αναγνωρίσουμε ότι η σοσιαλιστική ομάδα στο ευρωκοινοβούλιο είναι πλειοψηφία και ότι η αριστερά ενυπάρχει και μπορεί να λειτουρ-

γήσει μέσα στα πλαίσια κάποιων ευρωπαϊκών θεσμών. Η δυσκολία για την ευρωαριστερά ήταν παλιότερα η ύπαρξη ισχυρών ευρωπαϊκών κομμουνιστικών κομμάτων σαν αυτά που προαναφέραμε. Σήμερα όμως η ευρωαριστερά μπορεί να στηριχθεί σ' έναν άξονα διαμορφωμένο από τη μια από το Γαλλικό σοσιαλιστικό κόμμα και από την άλλη από το πρώην Ιταλικό κομμουνιστικό κόμμα, ονομαζόμενο σήμερα Κόμμα της Δημοκρατικής Αριστεράς. Εντούτοις η συγκυρία δείχνει ότι η ευρωπαϊκή σοσιαλιστική αριστερά βρίσκεται σε πτώση, έτσι τουλάχιστον έδειξαν οι εκλογές στη Σουηδία όπου το σοσιαλδημοκρατικό κόμμα έχασε την πλειοψηφία και την κυβέρνηση προς όφελος των συντηρητικών, έτσι ενδεχομένως θα δείξουν κι οι εκλογές στη Γαλλία[3], αλλά δεν μπορώ να αποκλείσω το γεγονός να υπάρχει, αν όχι στο άμεσο μέλλον, ίσως αργότερα μια ευρωαριστερά που θα έχει βαθιές ρίζες σε καθένα από τα κράτη μέλη της κοινότητας.

ΕΡΩΤΗΣΗ: *Μήπως υπάρχουν διαφορετικοί τρόποι αναπροσαρμογής των αριστερών κομμάτων στη νέα πραγματικότητα που να συνδέονται με το γεωγραφικό παράγοντα; Να το πούμε διαφορετικά, πιστεύετε ότι η αριστερά των χωρών της βόρειας Ευρώπης θα προσαρμοστεί διαφορετικά σε σχέση με την αριστερά των χωρών της ευρωπαϊκής Μεσογείου; Σας ρωτώ αυτό έχοντας ταυτόχρονα υπόψη μου το παράδειγμα του ΠΑ.ΣΟ.Κ. που οφείλουμε να ομολογήσουμε πως αποτελεί μια ιδιαιτερότητα μέσα στα πλαίσια των ευρωπαϊκών σοσιαλιστικών κομμάτων.*

A. KRIEGEL: Ξέρετε ότι οι γεωγραφικού τύπου διαχωρισμοί μου φαίνονται συγκυριακοί. Φυσικά δεν αντιλέγω ότι υπάρχουν παραδόσεις πολιτικές άλλες περισσότερο κι άλλες λιγότερο σημαντικές (εδώ μέσα μπορούμε να εντάξουμε και τις όποιες ιδιαιτερότητες του ελληνικού πολιτικού χώρου). Μου φαίνεται όμως ότι στην προκειμένη περίπτωση δεν υπάρχουν σημαντικές διαφορές ανάμεσα στη σοσιαλδημοκρατία της βόρειας Ευρώπης και το σοσιαλισμό του νότου. Υπήρξαν και υπάρχουν βέβαια αποχρώσεις αλλά δεν θεωρώ ότι είναι τεράστιες μια που πιστεύω πως τα προβλήματα είναι ίδια τόσο για το νότο όσο και για το βορρά. Βέβαια αν προσέξουμε περισσότερο θα διαπιστώσουμε ότι στο νότο τα προβλήματα είναι πιο οξυμμένα, αλλά αυτό δεν μπορεί να δημιουργήσει τεράστιες αποκλίσεις στις μελλοντικές λύσεις που θα επιλέξουν τα διάφορα κόμματα της αριστεράς πολύ δε περισσότερο που μέσα στα πλαίσια μιας ενωμένης Ευρώπης θα πρέπει να συνυπολογίζουν στις πρακτικές τους και τον ευρωπαϊκό παράγοντα.

ΕΡΩΤΗΣΗ: *Ακούγεται συχνά στην Ευρώπη ότι τα κοινωνικά στρώματα που στήριξαν και ταυτίστηκαν με τα κόμματα της αριστεράς και κυρίως με τα πιο ριζοσπαστικά από αυτά, τα κομμουνιστικά, θα οδηγηθούν σε κόμματα της άκρας δεξιάς, τέτοια όπως είναι το «Εθνικό μέτωπο» το κόμμα του Lepen εδώ στη Γαλλία. Δημιουργείται έτσι σε πολλούς η εντύπωση ή ακόμα και ο φόβος ότι νέα φασιστικά κινήματα με λαϊκή βάση ξαναεμφανίζονται στο προσκήνιο. Συμφωνείται με τις παραπάνω απόψεις;*

A. KRIEGEL: Δεν μπορούμε να αμφισβητήσουμε το γεγονός ότι σήμερα για παράδειγμα ο κόσμος της εργατικής τάξης συνιστά μια εφεδρεία για την ακροδεξιά σε όλες τις μορφές της και αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η εργατική τάξη είναι η πληθυσμιακή ομάδα που έρχεται, εδώ στη Γαλλία αλλά και αλλού στην Ευρώπη, στην πιο άμεση επαφή με τους ξένους μετανάστες. Οι όποιες ενστάσεις που πυροδοτούνται από τη διαφορά κουλτούρας των δύο αυτών ομάδων έχουν σα συνέπεια να οδηγούνται τμήματα της εργατικής τάξης στους κόλπους της άκρας δεξιάς.

Εντούτοις είμαι της άποψης ότι δεν πρέπει να μεγεθύνουμε καταχρηστικά αυτά τα φαινόμενα. Θέλω να πω ότι από το πέρασμα αυτό δεν αλλάζει κάτι το ιδιαίτερο στην πολιτική διάταξη, ιδιαίτερα στη Γαλλία το βάρος αυτής της διάταξης έπεφτε πάντοτε ανάμεσα στη μετριοπαθή δεξιά και τη μετριοπαθή αριστερά. Βέβαια το γεγονός στο οποίο αναφερόμαστε είναι σημαντικό για το μέλλον του κομμουνιστικού κόμματος, στο βαθμό που αυτό το γεγονός μπορεί να επιταχύνει την αποσύνθεσή του, αλλά σαν γεγονός γενικότερης πολιτικής σημασίας δεν παρουσιάζει καμιά ιδιαίτερη σημασία. Γιαυτό και δεν θεωρώ υπαρκτό τον κίνδυνο του φασισμού στη δυτική Ευρώπη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο P. Juquin υπήρξε στέλεχος του Γ.Κ.Κ. και μέλος του Πολιτικού Γραφείου. Επικεφαλής της ανανεωτικής πτέρυγας του κόμματος αυτού διαγράφηκε το 1988 όταν έθεσε υποψηφιότητα για την Προεδρία της Δημοκρατίας στις Προεδρικές εκλογές του 1988. Εντάχθηκε πρόσφατα στο κόμμα των Πρασίνων (Σ.Μ)).

2. Το Γαλλικό κομμουνιστικό κόμμα συντάχθηκε με το μέρος της ΕΣΣΔ όταν τα στρατεύματα αυτής έκαναν την εισβολή στο Αφγανιστάν το 1980 (Σ.Μ.).

3. Η αναφορά γίνεται στις νομαρχιακές και βουλευτικές εκλογές, που θα γίνουν φέτος και το 1993. Οι μέχρι τώρα δημοσκοπήσεις δείχνουν πτώση των σοσιαλιστών και νίκη της δεξιάς (Σ.Μ.)

Από την εξημερωμένη αριστερά στην κριτική αριστερά*

Jean Marie Vincent
Διευθυντής του περιοδικού Futur Antérieur

Σήμερα σε μια χώρα σαν τη Γαλλία, οι διαφορές ανάμεσα στη δεξιά και την αριστερά μοιάζουν μικρής σημασίας. Η αριστερά οργανωμένη στο σοσιαλιστικό κόμμα και γύρω από αυτό θέλει λίγο λιγότερο φιλελευθερισμό και λίγο περισσότερο κοινωνική πρόνοια απ' ό,τι η δεξιά. Αλλά αυτά δεν είναι παρά αποχρώσεις μέσα στο πλαίσιο μιας αρκετά γενικής αποδοχής της μικτής οικονομίας. Η κομμουνιστικής παράδοσης αριστερά δεν μπορεί πλέον να αναπτύξει ένα αξιόπιστο λόγο στο βαθμό που δεν έχει να αντιπροτείνει ένα άλλο μοντέλο κοινωνίας απέναντι στο δυτικό καπιταλισμό. Υπάρχει βεβαίως μια οικολογική αμφισβήτηση των κυρίαρχων σημερινών πολιτικών προσανατολισμών, αλλά είναι παροδική, διστακτική και επί της ουσίας περιορισμένη σε ένα συγκεκριμένο αριθμό θεμάτων που δεν αντιπροσωπεύουν πραγματικά τους βασικούς πολιτικούς προσανατολισμούς.

Στους κόλπους των πολιτικών ελίτ, διαπιστώνουμε την αποδοχή, φανερή ή κρυφή, αυτών που ονομάζουμε «οικονομικούς καταναγκασμούς», δηλαδή των λειτουργικών οικονομικών νόμων των δυτικών κοινωνιών. Θεωρείται δηλαδή ως δεδομένο ότι δεν υπάρχει δυνατότητα αλλαγής πλεύσης και πως ο κοινωνικός μετασχηματισμός δεν είναι άλλο από μια μικρή διαφοροποίηση των σημερινών δομών. Η κοινωνία γίνεται πιο πολύπλοκη, ενσωματώνει και ενωποιεί σε παγκόσμιο επίπεδο πολιτιστικές παραδόσεις που στο ξεκίνημά τους ήταν αντιθετικές μεταξύ τους. Πράγματι λοιπόν, οι εθνικές κοινωνίες μετατρέπονται σε αρθρωμένα μεταξύ τους τμήματα μιας διεθνώς ιεραρχημένης και δομημένης κοινωνίας η οποία βρισκόμενη στο δρόμο της διαφοροποίησης, σέρνεται σε μια πραγματική φυγή προς τα μπρος.

Ο Γερμανός κοινωνιολόγος Urlich Beck μιλά, μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, για μια κοινωνία κινδύνων μια που η διαφοροποίηση και η αλλαγή δεν είναι πλέον ελεγχόμενες από τα δρώντα υποκείμενα. Υπάρχουν βέβαια κίνδυνοι που απειλούν τις οικολογικές ισορροπίες του πλανήτη, κίνδυνοι που προέρχονται από τους υπερεξοπλισμούς (και κυρίως βέβαια από τον πολλαπλασιασμό των πυρηνικών όπλων), αλλά κυρίως οι κίνδυνοι γεννιούνται από τους μηχανισμούς κοινωνικού αποκλεισμού που αναπτύσσονται σε εθνική και σε διεθνή κλίμακα. Μπορούμε πολύ σοβαρά να ανησυχούμε ότι οι δυτικές κοινωνίες και, στο εσωτερικό αυτών, οι τομείς οι πιο προστατευμένοι προσπαθούν να περιχαρακωθούν ενάντια στο «εξωτερικό» και παγιώνονται σε θέσεις που δεν μπορούν να κρατηθούν για πολύ. Είναι βέβαια μάλλον απίθανο ότι η εξέγερση των αποκλεισμένων του νότου θα βάλει σε κίνδυνο τις μεγάλες δυτικές μητροπόλεις. Σε τελική ανάλυση μάλλον θα 'πρεπε να ανησυχούμε περισσότερο για την επιθετικότητα του βορρά και κυρίως μάλιστα στον τομέα του οικονομικού πολέμου. Αλλά υπάρχουν, για μια μεγαλύτερη ή μικρότερη χρονική περίοδο, κι άλλοι τρόποι για να καταστέλλονται οι συγκρούσεις, με το να φράζονται και να εμποδίζονται να παράγουν νέες κοινωνικές και οικονομικές προβληματικές. Οι περιοδικές συγκρούσεις που επιστρέφουν στον εαυτό τους δεν μπορούν βεβαίως εύκολα να παράγουν κάποιο νόημα.

Είναι έτσι παράδοξο να διαπιστώσουμε, ότι μέσα στην παρούσα κατάσταση, η επιτάχυνση της παραγωγής και η χρήση των γνώσεων δεν αύξησε τις ικανότητες συλλογισμού των σημερινών κοινωνιών, δηλαδή την ικανότητα να μπορούν να κρατούν αποστάσεις από αυτό που κάνουν. Αν καθίσουμε να συλλογισθούμε έστω και λίγο θα δούμε ότι η δυναμική της τεχνογνωσίας τείνει να γίνει ένα είδος αυτόνομης κίνησης που τρέφεται μόνη της. Παράγουμε όλο και περισσότερο επιστήμη για να παράγουμε τεχνολογίες που εκτείνονται όλο και περισσότερο στο πεδίο της υλικής και άυλης παραγωγής, αλλά αυτή η επέκταση γίνεται πάνω από το κεφάλι των ανθρώπων χωρίς δηλαδή η θέλησή τους να παίρνεται υπόψη στην ουσία των πε-

* Δημοσιεύτηκε στην Επιθεώρηση Mauss, Νοέμβριος 1991

πραγμένων. Μπορούμε είναι αλήθεια να παρηγορηθούμε λέγοντας ότι αυτόματες διευθετήσεις (οι μηχανισμοί της αγοράς) παράγουν ισορροπίες συνεχώς ανανεούμενες (το αόρατο χέρι) και εμποδίζουν έτσι να εγκατασταθεί το χάος και η αταξία. Αυτο όμως που ξεχνάμε να δούμε και να αναγνωρίσουμε, είναι ότι τα εξωτερικά αποτελέσματα (και διεστραμμένα) αυτών των έργων πολλαπλασιάζονται. Όλα συμβαίνουν σαν η συσσώρευση των υλικών και άυλων αγαθών να εκδηλωνόταν σαν μια απέραντη μηχανή που εξαναγκάζει και κατευθύνει τους φορείς της παραγωγής και της κατανάλωσης. Τα εξωτερικά αποτελέσματα έχουν ως τελικό αποτέλεσμα να εξωτερικοποιούν αυτούς που τα προκάλεσαν.

Είναι λοιπόν σημαντικό πως σήμερα δεν συλλογιζόμαστε πλέον πάνω στους κοινωνικούς κανόνες και τις αρχές της λειτουργίας που διευθύνουν τις κοινωνικές ανταλλαγές και τους μηχανισμούς που τις επιτρέπουν να υπάρχουν. Δεν αναρωτιώμαστε τι ανταλλάσσουμε, ούτε ποιές είναι οι ιδιότητες ή τα χαρακτηριστικά αυτών που ανταλλάσσουν. Δεν μπορούμε πλέον να δούμε πως τα μέσα αυτής της ανταλλαγής και της επικοινωνίας — το χρήμα και η εξουσία για παράδειγμα — δεν είναι ουδέτερα και δεν λειτουργούν μέσα σε εξουδετερωμένους κοινωνικούς χώρους. Δεν βλέπουμε στο χρήμα παρά μόνο ένα νομισματικό σημείο ή ένα είδος συμπυκνωμένης πληροφορίας, δεν βλέπουμε ότι είναι υπερπροσδιορισμένο από την οικονομική αξία της ανθρώπινης εργασίας, δηλαδή από τη μείωση των ουσιαστικών ανθρώπινων δραστηριοτήτων σε αξίες οικονομικές. Είναι βέβαιο ότι η εμφάνιση της «ελεύθερης εργασίας» προερχόμενη από τα συντεχνιακά και φεουδαλικά εμπόδια εξέφρασε μια μεγάλη επανάσταση προς όφελος της ελευθερίας των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων. Το ίδιο ισχύει και για την επιχειρηματική ελευθερία που έγινε αντιληπτή σαν το δικαίωμα της χρησιμοποίησης της ανθρώπινης εργασίας που υπήρξε η αιτία μεγάλων οικονομικών και τεχνολογικών πρόοδων. Αλλά σήμερα τα πράγματα δεν μπορούν να συνεχίσουν έτσι γιατί η εργασία για να είναι ολοκληρωτικά ελεύθερη έπρεπε να αναγνωριστεί το σύνολο της συνθετότητας των διασυνδέσεών της (πολλαπλές αμοιβαίες εξαρτήσεις), η συνεχώς αυξανόμενη πνευματικότητα της, η προοδευτική απομάκρυνσή της από την ηθική του ασκητισμού και της εγκατάλειψης των εγκοσμίων. Από την πλευρά της η επιχειρηματική ελευθερία δύσκολα μπορεί να μπερδευτεί με την ελευθερία του συνδυασμού ανθρώπων και κεφαλαίων, αλλά έχει ολοένα και περισσότερη σχέση με την ελευθερία της επιλογής και της διευθέτησης των σφαιρών δραστηριότητας και με τις διατάξεις για την ανάπτυξη των υποκειμενικών ικανοτήτων.

Το βασικό εμπόδιο λοιπόν στο δρόμο του ξεπεράσματος αυτού του γενικευμένου οικονομισμού που κυριαρχεί τις ανθρώπινες σχέσεις δεν πρέπει να αναζητηθεί κατ' αρχήν στα συμφέροντα των κυρίαρχων τάξεων αλλά μάλλον στην προβολή από τα mass media ενός μεγάλου τμήματος από την συμβολική παραγωγή. Ο McLuhan λέει ότι το μέσο είναι το μήνυμα, αλλά η αλήθεια είναι ότι το μέσο και το μήνυμα δεν μεταδίδουν σύμβολα ελευθέρως παραγόμενα. Διακινούν εφήμερα νοήματα, και συμβολικές ανταλλακτικές αξίες που γρήγορα φθείρονται και αντικαθίστανται. Πρέπει να βρίσκονται και να μεταδίδονται γρήγορα, σημασίες ταχείας κατανάλωσης που κάνουν να σωπαίνουν τις ανήσυχες απορίες, τα ανικανοποίητα αισθήματα που επανέρχονται περιοδικά, τις επιδιώξεις που είναι έτοιμες να διατυπωθούν. Ο κόσμος των media αναπτύσσεται σαν ένας κόσμος ψευδώς ανάλαφρος, ένας κόσμος της αδάπανης αδιαφορίας, της απατηλής ελευθερίας, της σκλαβωμένης φαντασίας. Το πιο σοβαρό είναι πως εκτείνει την επιρροή του στον κόσμο των γραμμάτων, στο πανεπιστημιακό κόσμο, παραγωγό των θεωριών — συμμετέχοντας έτσι στην εμφάνιση μιας διαμεσολαβημένης σκέψης, σκέψης χωρίς φιλοδοξία, που μπορεί οικοιοθελώς να πεταχτεί στο καλάθι των αχρήστων, σκέψης που ασχολείται κυρίως με το πώς δεν θα εμβαθύνει αυτό που επεξεργάζεται και πώς δεν θα παράγει ερωτήσεις αρκετά ενοχλητικές πάνω στην κοινωνική πραγματικότητα. Ακρεί που αυτή η σκέψη καταλαμβάνει το πεδίο και προσφέρει θεωρητικοποιήσεις που απαντούν στην πνευματική συγκυρία για να εκπληρώσει το καθήκον της. Πρέπει να σκεφτούμε με τέτοιο τρόπο ώστε πραγματικά να μη σκεφτόμαστε, δηλαδή να σκεφτόμαστε χωρίς να ενοχλούμε τη δυναμική της τεχνογνωσίας και την απόδραση στον κόσμο των media.

Αυτός ο μειωτικός χαρακτήρας των παραγωγών και των συμβολικών ανταλλαγών δεν μπορεί να μην ανταναχλάται πάνω στις πολιτικές ανταλλαγές και σαν συνέπεια πάνω στους πολιτικούς θεσμούς. Η δημοκρατία είναι σε πολλές χώρες χτυπημένη από ατονία, όχι μόνο γιατί έχει μετατραπεί σε ένα είδος αγοράς όπου η προσφορά είναι ποιοτικώς περιορισμένη απέναντι στις σαστισμένες και αποπροσανατολισμέ-

νες ζητήσεις, αλλά και επίσης γιατί οι οργανισμοί (πολιτικά κόμματα, οργανώσεις, συνδικάτα) έχουν ολοένα και λιγότερο τα μέσα για να παρέμβουν πάνω σ' ένα εθνικό κράτος που δυσκολεύεται ολοένα και περισσότερο να εξασφαλίσει τη λύση μερικών αναγκών (κοινωνική προστασία, προστασία του περιβάλλοντος, διεύρυνση και συντήρηση της τεχνικής υποδομής) και βρίσκεται αυτό το ίδιο σε μια διαδικασία επαναπροσδιορισμού των σχέσεών του με την οικονομία. Μέσα λοιπόν σ' αυτό το πλαίσιο η ένταξη, η συμμετοχή των ατόμων και των κοινωνικών ομάδων στις παραδοσιακές πολιτικές πράξεις γίνεται όλο και πιο δύσκολα ανεχτή και ολοένα πιο δύσκολα αναγνωρίζουμε τον εαυτό μας μέσα σε προσανατολισμούς που έχουν θεσπιστεί από τα πάνω και που δίνουν μικρή σημασία στις συμβουλευτικές διαδικασίες. Βέβαια είναι υπερβολικό να μιλάμε για «απογοήτευση από την πολιτική» μέσα σ' ένα πλαίσιο απομυθοποίησης των ιδεολογιών (βλέπε την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού»). Γιατί αυτό το πλαίσιο ευνοεί αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «πολιτική λαϊκότητα» των πρωτοβουλιών των πολιτών και των κοινωνικών κινημάτων που παρατηρούμε εδώ και λίγα χρόνια (ιδιαίτερα αυτά των μαθητών και των φοιτητών).

Εντούτοις αυτό το τέλος των πολιτικών θεοδικιών και των «μεγάλων λόγων» (lyotard) δεν εγγυάται από μόνο του την ανανέωση της πολιτικής ζωής και των κοινωνικών ανταλλαγών. Εάν δεν οδηγούνται από μια κριτική κατανόηση της πορείας της κοινωνίας, τα κοινωνικά κινήματα όπως οι πολιτικές πρακτικές που βρίσκονται αποκομμένες σε σχέση με τις θεσμοποιημένες πολιτικές δεν θα μπορούν να αναπτύσσουν πραγματικές συνέχειες και δεν θα μπορούν να δώσουν ένα νέο σθένος στη δημοκρατία. Από αυτήν την άποψη η αναγέννηση (ή το ξαναξεκίνημα) μιας κριτικής αριστερής σκέψης είναι απαραίτητο, που θα ξέρει να υπερβαίνει τις ηθικές διαμαρτυρίες ενάντια στην αδικία και δεν θα αρκείται μόνο σε μια ρητορική υπέρ ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Για να πάμε προς αυτήν την κατεύθυνση πρέπει, φυσικά, να υπερβούμε την καχυποψία που γεννούν σήμερα οι απόπειρες ολοκληρωτικής εξήγησης των υπαρχουσών κοινωνιών, και να αναζητήσουμε να σφυρηλατήσουμε αναλυτικά νοήματα που θα μπορέσουν να κάνουν την ανατομία της κοινωνίας. Είναι καθαρό ότι καραδοκεί συνεχώς ο κίνδυνος του «ολισμού», αλλά μια πνευματική κριτική αριστερά οφείλει να εισάγει στους τρόπους δουλειάς

της μια κριτική απόσταση από αυτό που αναπτύσσει. Όπως το έλεγε, πριν από αρκετές δεκαετίες, ο Ernst Bloch στο Le Principe d'espérance, δεν τίθεται θέμα να παραχθούν οργανογράμματα της μελλοντικής κοινωνίας, ούτε επίσης να οριστούν a priori οι κανόνες μιας απελευθερωμένης κοινωνίας. Αυτό που τίθεται σαν ερώτημα, είναι η σύλληψη των διαστάσεων των κοινωνικών αλλαγών που είναι αποτέλεσμα της δυναμικής του κεφαλαίου και της τεχνογνωσίας, είναι επίσης αναγκαίο να αντιληφθούμε τις αυτόνομες ικανότητες πρωτοβουλίας που οι άνθρωποι μπορούν να αναπτύξουν μέσα στο σύνολο των δραστηριοτήτων τους (από την εργασία τους ως τη διασκέδαση). Πρέπει επίσης να θέσουμε στο φως όλες τις δυνατότητες βοηθειών που μπορούν να προκύψουν από την αλληλεξάρτηση, τα δίκτυα αλληλεπίδρασης, τις νέες μορφές διαϋποκειμενικότητας. Η αριστερά θα πολλαπλασιαστεί ή δεν θα υπάρξει.

Μετάφραση: *Αλέξανδρος Κόλλιας*

Το τέλος μιας απίθανης ιστορίας: Η περίπτωση του Γαλλικού Κομμουνιστικού Κόμματος

*Stéphane Courtois**

Να που πέρασαν περισσότερα από 70 χρόνια που ο κομμουνισμός υπάρχει ως οργανωμένη πολιτική δύναμη στη Γαλλία. Πράγματι το Δεκέμβριο του 1920, κατά τη διάρκεια του συνεδρίου της Τουρ, το Σοσιαλιστικό κόμμα αποφάσισε με μεγάλη πλειοψηφία να εγγραφεί στην Κομμουνιστική διεθνή και να μετατραπεί σε Κομμουνιστικό Κόμμα. Όμως παρά τη σεβαστή ηλικία του ΓΚΚ, μόλις εδώ και δέκα χρόνια έχει αρχίσει να επιχειρείται η μελέτη του κόμματος αυτού «φυσιολογικά», σύμφωνα με τα κριτήρια οποιασδήποτε επιστημονικής έρευνας, είτε αυτή πραγματοποιείται στα πεδία της Ιστορίας, της Πολιτικής Κοινωνιολογίας, της Πολιτικής Επιστήμης ή ακόμα και της Πολιτικής Ανθρωπολογίας. Αυτή η δυσκολία επιστημονικής προσέγγισης του γαλλικού κομμουνισμού οφείλεται σε μια σειρά από λόγους, μερικοί εκ των οποίων χαρακτηρίζουν το κομμουνιστικό φαινόμενο, ενώ άλλοι οφείλονται σε γαλλικές ιδιομορφίες.

Ένα Ατίθασο Επιστημονικό Αντικείμενο

Οι δυσκολίες της επιστημονικής έρευνας στο αντικείμενο του κομμουνισμού επί μακρόν ήταν δύο κατηγοριών:

— Ο πρώτος όρος μίας μελέτης του ΓΚΚ είναι η διάθεση πηγών που να είναι ταυτόχρονα αρκετά πολυπληθείς και σημαντικές, που επιτρέπουν δηλαδή να αντιληφθούμε μερικά ή συνολικά το υπό εξέταση φαινόμενο. Ασφαλώς διαθέτουμε εκ μέρους του ΓΚΚ το σύνολο των δημοσίων εκδόσεών του: εφημερίδες, επιθεωρήσεις, κομματικές εκδόσεις, μεταξύ των οποίων και μαρτυρίες παλαιών υπευθύνων του κόμματος· διαθέτουμε ακόμη κάποιες από τις «εσωτερικές» εκδόσεις του κόμματος: εσωτερικά δελτία, «μαύρες» λίστες που καταδικάζουν «προδότες» κλπ. διαθέτουμε το σύνολο των δημοσιεύσεων που δεν προέρχονται από το κόμμα, τον τύπο μεγάλης κυκλοφορίας, μαρτυρίες και έρευνες από πολύ διαφορετικές πηγές: διαθέτουμε όλες τις δημόσιες εκδόσεις του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος για τη Γαλλία ή το ΓΚΚ· διαθέτουμε τέλος έναν ορισμένο αριθμό επίσημων αρχείων του γαλλικού κράτους — συμπεριλαμβανομένων διαφόρων αναφορών μίας διοίκησης που πλαισιώνει με θαυμαστό τρόπο τη χώρα, από την κορυφή του έως τα πιο απομακρυσμένα χωριά.

Αυτή η ποσότητα τεκμηρίωσης είναι από μόνη της τεράστια και επιβλητική και επέτρεψε εδώ και τριάντα χρόνια κοντά μία πρώτη προσέγγιση του φαινομένου.

Παρόλα αυτά η έρευνα της τεκμηρίωσης δυσκολεύτηκε επί μακρόν. Από τη μια πλευρά το ΓΚΚ εφαρμόζει μονίμως την απόκρυψη της πληροφόρησης. Είναι ασφαλώς λογικό για μία πολιτική ομάδα που επί δεκαετίας έθεσε ως σκοπό της την επανάσταση και την ανατροπή, να μην εκθέτει στη δημόσια θέα τα μυστικά της λειτουργίας της, ειδικά σε ό,τι αφορά τους πραγματικούς υπευθύνους της, τις πολιτικές, οικονομικές, πληροφοριοδοτικές ή ακόμη και στρατιωτικές διασυνδέσεις της με την ΕΣΣΔ, την κομμουνιστική διεθνή, το ένα ή το άλλο κομμουνιστικό κόμμα είτε αυτό βρισκόταν στην εξουσία είτε στην αντιπολίτευση (για παράδειγμα τη βοήθεια που το ΓΚΚ προσέφερε επί δεκαετίες στα ΚΚ της Πορτογαλίας και της Ισπανίας που εδιώκοντο από τους Φράνκο και Σαλαζάρ), πόσο μάλλον που η Κομμουνιστική Διεθνής, έθετε ως όρο στο κόμμα αυτό, ήδη από το 1920, να εργάζεται εν μέρει σε συνθήκες μυστικότητας και παρανομίας.

Έτσι, εδώ και 30 μόνο χρόνια μάθαμε ότι μεταξύ του 1930 και του 1940 το ΓΚΚ καθοδηγείτο στην πραγματικότητα από έναν κάποιο Eugène Fried, έναν Τσεχοσλοβάκο από την Μπρατισλάβα, που ήταν το «μάτι της Μόσχας» παρά το γενικό γραμματέα του κόμματος Μορίς Τορέζ. Εννοείται ότι πολύ λίγοι από τους κομμουνιστές της εποχής εκείνης ήταν γνώστες της πραγματικότητας αυτής. Παρομοίως, εδώ και λίγα μόνο χρόνια γνωρίζουμε τον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος Τορέζ εγκατέλειψε το Σεπτέμβριο του 1939 το γαλλικό στρατό για να βρεθεί στη Μόσχα. Και μόνο κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970 ανακαλύψαμε ότι ο νέος γραμματέας του «κόμματος των εκτελεσθέ-

* Ο St. Courtois είναι Ιστορικός, ερευνητής του CNRS στο κέντρο Ιστορίας και κοινωνιολογίας του Κομμουνισμού. Είναι καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Paris X.

ντων», ο Ζορζ Μαρσέ είχε πάει να εργαστεί εθελοντικά στη Γερμανία μεταξύ του 1942 και του 1943, αν και πολύ πρόσφατα ανακαλύψαμε ότι εργάστηκε εκεί έως το 1945.

Είναι αλήθεια πως μία σειρά από αποκαλύψεις σε ό,τι αφορά την πραγματική λειτουργία του ΓΚΚ θα εξέθετε πρόσωπα που βρίσκονται ακόμη εν ζωή, και στο σημείο αυτό συναντάμε ένα γενικότερο πρόβλημα της πρόσβασης σε αρχεία της σύγχρονης ιστορίας. Και δεν είναι ασφαλώς λιγότερο αληθινό πως πολλές από τις ενδεχόμενες αποκαλύψεις θα ήταν δυνατό να χρησιμοποιηθούν από τους αντιπάλους του ΓΚΚ στην πολιτική διαμάχη. Από την αντίστροφη πλευρά εξάλλου το ΓΚΚ προσπαθεί να παρουσιάζεται με τον πλέον αξιοπρεπή και αποτελεσματικό τρόπο σε σχέση με την εν δυνάμει πολιτική του πελατεία.

Έτσι όμως σήμερα δε διαθέτουμε ούτε τα εκατοντάδες χαρτοκιβώτια με αρχεία που διαθέτει η χήρα του Μ. Τορέζ, ούτε τα αρχεία της Κομμουνιστικής Διεθνούς για το ΓΚΚ κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, ούτε τα πρακτικά των συνεδριάσεων του πολιτικού γραφείου, της γραμματείας ή ακόμη και της κεντρικής επιτροπής για όλη τη μεταπολεμική περίοδο. Οι κυριότεροι ηγέτες πέθαναν χωρίς να αφήσουν απομνημονεύματα που να είναι άξια να ονομαστούν έτσι. Με λίγα λόγια οι κομμουνιστές εφήρμοσαν λεπτομερώς το σεβασμό του «κομματικού μυστικού». Ας υπογραμμίσουμε παρόλα αυτά πως το αντανακλαστικό της διατήρησης των μυστικών της κομμουνιστικής οργάνωσης δεν είναι ίδιο μόνο του ΚΚ αλλά χαρακτηρίζει όλους τους μεγάλους θεσμούς που είναι συνηθισμένοι να καλύπτουν με μυστικότητα τη δραστηριότητά τους, αρχίζοντας από το κράτος, το στρατό, την αστυνομία, την εκκλησία, τις μεγάλες επιχειρήσεις κ.λπ...

Σε αυτό που ξεχωρίζει το ΓΚΚ είναι ότι, σε αντίθεση με τους προηγούμενους οργανισμούς, αυτό θέτει ένα επιπλέον εμπόδιο στον ερευνητή: Η αντίσταση στην αποκάλυψη των μυστικών του θεσμού δεν είναι μόνο παθητική, αλλά ενεργητική. Το ΓΚΚ από τις αρχές του 1920 παράγει το δικό του ιστορικό λόγο· κατασκευάζει μία «αντι-ιστορία» με διπλή λειτουργία. Από τη μια λειτουργεί ως παράγοντας εσωτερικής συνοχής του κόμματος, με ιδεολογικό και οργανωτικό περιεχόμενο. Από την άλλη η κομμουνιστική ιστοριογραφία σκόπευε στο να παρενοχλήσει με κάθε τρόπο την εξωτερική ερευνητική εργασία για το κόμμα, μασκαρεύοντας την αλήθεια, συσκοτίζοντας, πολλαπλασιάζοντας τις λανθασμένες πληροφορίες, προσπαθώντας να εκφοβίσει τους μη κομμουνιστές ερευνητές. Παρόλα αυτά, όπως όλα τελικά γίνονται γνωστά, η διαθέσιμη βάση ντοκουμέντων μεγαλώνει μέρα με την ημέρα, και μας επιτρέπει να ασχοληθούμε με το γαλλικό κομμουνισμό με τη δέουσα σοβαρότητα.

— Το δεύτερο μεγάλο εμπόδιο στη μελέτη αυτή ήταν μεθοδολογικής τάξεως. Καθώς ο κομμουνισμός είναι ένα φαινόμενο με παγκόσμια διάσταση, βασισμένο στο σχέδιο της επανάστασης, στο μαρξιστικό-λενινιστικό δόγμα, στο σοβιετικό/σταλινικό μοντέλο και στη κομμουνιστική διεθνή, και καθώς το ΓΚΚ συμμετείχε σε αυτό το διεθνές σύστημα, οι ερευνητές επί δεκαετίες γνώριζαν τις πιο μεγάλες δυσκολίες στο να κατανοήσουν και να συνδέσουν την παγκόσμια με την εθνική διάσταση ενός κόμματος βαθειά ριζωμένου στη χώρα. Από την άλλη, λόγω λανθασμένων συνηθειών και ελλειπών μέσων εργασίας, παραμέλησαν έως τελευταία τη συγκριτική ανάλυση μεταξύ διαφορετικών ΚΚ σε ό,τι αφορά για παράδειγμα τους τομείς της πολιτικής στρατηγικής, της επιρροής, της οργάνωσης. Με λίγα λόγια, και με δεδομένο το εύρος του κομμουνιστικού φαινομένου, ο ερευνητής αδυνατούσε να χειριστεί ταυτόχρονα το μικροσκόπιο, που του επέτρεπε να κατανοήσει τη μαζική επιρροή του κομμουνισμού στο τάδε χωριό ή το δείνα εργοστάσιο, και το τηλεσκόπιο που θα του είχε επιτρέψει να δει πώς από τη Μόσχα (ή τη Πράγμα, ή το Ανατολικο Βερολίνο) τα πολιτικά και οργανωτικά σχέδια του κέντρου έφταναν μέχρι τη Γαλλία, όπου και γίνονταν κατανοητά και εφαρμόζονταν. Και στο σημείο αυτό, την τελευταία δεκαετία έγιναν εντυπωσιακές πρόοδοι.

Αν όμως το ΓΚΚ αντιπαράθετε στην έρευνα τα εμπόδια που χαρακτηρίζουν τον κομμουνισμό, ταυτόχρονα οι ερευνητές αντιμετώπιζαν δυσκολίες που οφείλονταν σε ειδικά γαλλικούς παράγοντες. Θα αναφέρουμε εδώ τρεις από τους κυριότερους:

— Πρώτα, το εξαιρετικό πολιτικό βάρος του κομμουνισμού στη Γαλλία· ένα πολιτικό βάρος που άρχισε να εμφανίζεται από το 1936: το ΓΚΚ διαθέτει τότε 72 κοινοβουλευτικές έδρες και ελέγχει όλες τις εργατικές ομοσπονδίες της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργασίας (ΓΣΕ/CGT). Το πολιτικό του βάρος αυξάνεται ποσοτικά στα 1945 (το ΓΚΚ αναδεικνύεται σε πρώτο κόμμα της χώρας, με 28,6% των ψήφων, 160 βουλευτικές έδρες και μία σειρά από υπουργούς στην κυβέρνηση) αλλά κυρίως ποιοτικά (η πολύ ενεργητική συμμετοχή του κόμματος στην αντιναζιστική αντίσταση απο τον Ιούνιο του 1941 του είχε προσδώσει ένα μεγάλο ηθικό κύρος, που το ΓΚΚ αξιοποίησε πλήρως ιδιαίτερα σε κύκλους διανοουμένων). Το βάρος αυτό διατηρήθηκε από το 1958 έως το 1968, όταν το ΚΚ εμφανιζόταν ως η μόνη αληθινή αντιπολίτευση στον στρατηγό Ντε Γκολ, ενώ αυξήθηκε παραπέρα μεταξύ του 1972 και του 1978, όταν το ΚΚ υπήρξε ο κινητήρας μίας ενότητας της Αριστεράς, μόνη πολιτική δύναμη που ήταν ικανή να νικήσει τη Δεξιά που κυβερνούσε επί δεκαετίες. Με άλλα λόγια επί πενήντα περίπου χρόνια η ικανότητα του ΓΚΚ να εξουδετερώνει, να συντρίβει εν ανάγκη οποιονδήποτε ενοχλητικό, απέτρεψε πολλούς ερευνητές να ασχοληθούν με επικίνδυνα θέματα που θα τους επέφεραν ενοχλήσεις μάλλον παρά οποιαδήποτε ικανοποίηση.

Άλλο βασικό στοιχείο είναι η εμβέλεια της Γαλλικής Επανάστασης του 1789. Για πολλούς Ρεπουμπλικάνους το

ΓΚΚ εμφανίστηκε από το 1920 ως ο συνεχιστής ορισμένων ρευμάτων της Μεγάλης Επανάστασης και ιδιαίτερα των Γιακωβίνων (Ροβεσπιέρου, Μαρά, ΣΑν Ζιστ, των στρατιωτών του έτους ΙΙ, κ.λπ.) Το ίδιο το ΓΚΚ από το 1935, είχε προσεταιριστεί τη «Μασαλιώτιδα» και τη τρίχρωμη σημαία (που έως τότε εφέροντο αντίθετες με τη «Διεθνή» και την κόκκινη σημαία) και αξιοποίησε πλήρως τον προσεταιρισμό της γαλλικής αυτής παράδοσης. Με τον τρόπο αυτόν μία από τις σημαντικές αντιφάσεις του κομμουνισμού, αυτή μεταξύ επανάστασης και δημοκρατίας, συσκοτίστηκε από το κύρος των Γιακωβίνων.

Τρίτο εμπόδιο στην έρευνα υπήρξε η ορθολογική γαλλική παράδοση που εδώ και δύο αιώνες προτιμά τη δογματική ή θεωρητική έρευνα παρά την «εμπειρική» έρευνα των φαινομένων. Έτσι η μελέτη του ΓΚΚ πραγματοποιούνταν επί μακρόν δια μέσου της ανάλυσης των κειμένων του και της πολιτικής του γραμμής, και πολύ λίγο δια μέσου ερευνών πεδίου και της κοινωνιο-εθνο-ανθρωπολογικής των κοινοτήτων που ασπάζονταν το κομμουνιστικό δόγμα. Παρά τις δυσκολίες αυτές η κεντρική θέση του κομμουνιστικού φαινομένου στην ιδεολογική και πολιτική ζωή της χώρας για πάνω από πενήντα χρόνια ανάγκασε τελικά τους ερευνητές να ασχοληθούν με μία εξερεύνηση σε εκπλήξεις και κινδύνους.

Στις Πηγές των Ερευνών πάνω στο Γαλλικό Κομμουνισμό

Το 1964 σημαίνει τη χρονιά της «γέννησης» των σπουδών πάνω στον γαλλικό κομμουνισμό. Μοιραία χρονιά που σφραγίστηκε από τρεις πρωτοβουλίες που αν και ανεξάρτητες έως και αντιτιθέμενες, πυροδότησαν μία διαδικασία που, μέσα σε λίγα χρόνια, θα μετέτρεπε το ΓΚΚ σε πραγματικό αντικείμενο επιστημονικής έρευνας. Τον Οκτώβριο του 1964, λίγους μήνες μετά το θάνατο του Γενικού Γραμματέα (ω σύμβολο!), το ΓΚΚ αποφάσιζε να ιδρύσει ένα κομματικό ινστιτούτο ερευνών (το Ινστιτούτο Μορίς Τορέζ), που σύντομα θα εξέδιδε τα **«Τετράδια»** και κυρίως θα δημοσίευε ένα **«Εγχειρίδιο Ιστορίας του ΓΚΚ»**, την πρώτη δηλαδή «επίσημη» ιστορία του κόμματος, δημοσίευση που υλοποιούσε εξάλλου μία οδηγία που είχε δώσει το διεθνές κομμουνιστικό κίνημα στα 1957.

Την ίδια χρονιά ένας πολύ γνωστός δημοσιογράφος και ένας νέος πολιτολόγος, οι Ζακ Φωβέ και Αλέν Ντιαμέλ δημοσίευαν μία ογκώδη **«Ιστορία του ΓΚΚ»** που για πρώτη φορά προσήλκυε το ενδιαφέρον του μεγάλου κοινού και αποδραματικοποιούσε (ίσως υπερβολικά...) ένα φαινόμενο που επί μακρόν ήταν ταμπού.

Τέλος, και κυρίως, το ίδιο έτος 1964 έβλεπε μία νεαρή πανεπιστημιακό, την Ανί Κριγκέλ, να υποστηρίζει θαυμαστά και να δημοσιεύει μία πελώρια διδακτορική διατριβή πάνω στις **«Πηγές του Γαλλικού Κομμουνισμού»** που σύντομα, συνοδευόμενη από όλα τα πρωτοποριακά βιβλία και άρθρα, έθετε τις βάσεις της μελέτης του γαλλικού κομμουνισμού στα πλαίσια των ιστορικών και κοινωνικών επιστημών και εντός των κατάλληλων για το σκοπό αυτών, πανεπιστημιακών ιδρυμάτων.

Από την ημερομηνία αυτή αυτά τα τρία κανάλια της έρευνας (το κομμουνιστικό ή παρακομμουνιστικό κανάλι, το κανάλι της έκδοσης για το πλατύ κοινό και το πανεπιστημιακό κανάλι) ευημερούσαν παράλληλα. Η περίοδος 1965-68 είδε την αρχή της ανάπτυξής τους. Οι κομμουνιστές ίδρυσαν τα **«Τετράδια»**, που στη συνέχεια έγιναν **«Τετράδια του ΙΜΤ»**, και οι εκδόσεις τους, οι **«Κοινωνικές Εκδόσεις»** που αργότερα έγιναν **«Μεσιντόρ»** ξεκινούσαν τη δημοσίευση μίας μεγάλης σειράς αναμνήσεων στελεχών, στα πλαίσια της οποίας σε λίγα χρόνια δημοσιεύτηκαν δεκάδες βιβλία. Από την πλευρά της, η Α. Κριγκέλ δημοσίευε στα 1969 το σημαντικό έργο της **«Οι Κομμουνιστές, Απόπειρα Πολιτικής Εθνογραφίας»**. Η επόμενη περίοδος υπήρξε πιο γόνιμη. Καθώς ο Μάιος του 1968 επανέθετε στο κέντρο της γαλλικής σκηνής το φάντασμα της Επανάστασης, το ΓΚΚ και ο Μαρξισμός βρίσκονται στο κέντρο των πολιτικών και ιδεολογικών αναζητήσεων μιας ολόκληρης γενιάς. Ταυτόχρονα η συντριβή της «Άνοιξης της Πράγας» και η Μαοϊκή «Πολιτιστική Επανάσταση» έκαναν ευρέως αισθητή την ανάγκη ενός εις βάθος προβληματισμού πάνω στη φύση του κομμουνιστικού φαινομένου στις διεθνείς του διαστάσεις.

Τα παραπάνω γεγονότα προκαλούν ή συνοδεύονται από πολυάριθμες δημοσιεύσεις: **«Το Αρχιπέλαγος του Γκουλάγκ»** του Σολτζενίτσιν, **«Η Ομολογία»** του Λόντον, **«Ο Δεύτερος Θάνατος του Ραμόν Μερσαντέρ»** του Σεμπρούν, οι μαρτυρίες των πρώην στελεχών του ΓΚΚ Πιερ Ντε, Σαρλ Τιγόν κ.λπ. Πάνω απ' όλα όμως, τα γεγονότα αυτά, προκαλούν την εμφάνιση ενός κύματος νέων ερευνητών του Κομμουνισμού, στην πρώτη φάση κυρίως ιστορικών, που πολύ συχνά είναι νέοι και προέρχονται και οι ίδιοι από οργανώσεις της Αριστεράς ή της Άκρας Αριστεράς, που είναι έντονα σημαδεμένοι από το γεγονός αυτό που μόλις έζησαν οι ίδιοι και που επιθυμούν για το λόγο αυτό να κατανοήσουν, να εμβαθύνουν, να φωτίσουν το κομμουνιστικό φαινόμενο. Πολλοί από τους νέους αυτούς εφαρμόζουν την ιστορική έρευνα με την πεποίθηση και την ενέργεια που είχαν χρησιμοποιήσει στην πολιτική τους δράση, και προσφέρουν στην έρευνα έναν αναντίρρητο δυναμισμό.

Αλλά αν η ώθηση του κινήματος αυτού προς την ιστορική έρευνα σε μία πρώτη φάση οφειλόταν κυρίως σε πολιτικούς και ιδεολογικούς λόγους είναι ξεκάθαρο πως σιγά-σιγά αναδείχτηκε από το κίνημα αυτο ένας νέος προβληματισμός που σημαδευόταν από δύο επιθυμίες:

— την επιθυμία του όσο το δυνατό πιο ξεκάθαρου διαχωρισμού μεταξύ των πεδίων της ιστορικής έρευνας και των πολιτικο-ιδεολογικών πιέσεων, αν και οι ερευνητές δεν

ήταν τόσο αφελείς ώστε να πιστεύουν ότι τα δύο αυτά πεδία θα μπορούσαν να διαχωριστούν πλήρως.

— την επιθυμία για συλλογική εργασία που ήταν η μόνη που θα επέτρεπε να δημιουργήσει τους όρους για επιστημονική έρευνα, με δεδομένη την πολυπλοκότητα και το εύρος του εξεταζομένου φαινομένου.

Σε έναν πρώτο χρόνο η νέα γενιά των ερευνητών έθεσε μετριοπαθείς στόχους, επιδιώκοντας μάλλον να αποκαταστήσει γεγονότα, αριθμούς, ημερομηνίες, ονόματα, οργανογράμματα κ.λπ., παρά να επιδιώξουν μεγάλες συνθέσεις ή νέες ερμηνείες για τις οποίες δεν αισθανόταν ώριμη. Είναι αλήθεια ότι, στα μέσα της δεκαετίας του 1970, οι σημαντικές αναλύσεις του ΓΚΚ ήταν σπάνιες και ακόμη ελάχιστα φιλόδοξες. Δεν ασχολούμαστε εδώ με τις εργασίες των κομμουνιστών ιστορικών οι οποίοι, εδώ και δεκαπέντε χρόνια, περνούν την ώρα τους «σε αναζήτηση του χαμένου χρόνου» παραδεχόμενοι ο ένας μετά τον άλλο σιγά σιγά τις εργασίες των μη κομμουνιστών ιστορικών. Τα πιο εντυπωσιακά παραδείγματα αφορούν την πολιτική του ΓΚΚ μεταξύ 1939-41, τη στάση του κόμματος ως προς τη μυστική αναφορά του Χρουτσόφ το 1956 ή ακόμη ως προς τη συμπεριφορά του κόμματος προς το στρατηγό Ντε Γκολ από το 1939 έως το 1969.

Μια από τις πιο πρωτότυπες προσεγγίσεις υπήρξε εκείνη του μεγάλου πολιτολόγου Ζορζ Λαβό (που πέθανε πέρυσι) ο οποίος από το 1969, ακολουθώντας μια φονξιοναλιστική ερμηνεία, προσομοίασε τη λειτουργία του ΓΚΚ ως την εκπλήρωση της λειτουργίας μίας σύγχρονης «αγοράς των πληβείων». Όπως ακριβώς η αγορά των πληβείων στην αρχαία Ρώμη, το ΓΚΚ λειτουργούσε ως το θεσμοποιημένο φερέφωνο των διαμαρτυριών του εργατικού κόσμου ίσως και των εργαζομένων γενικότερα· υπό την έννοια αυτή, αφού ξεπεράστηκε η επαναστατική έξαρση των πρώτων του χρόνων, το ΓΚΚ αναμφισβήτητα συνεισέφερε στη σταθεροποίηση και την καλή λειτουργία του πολιτικού συστήματος. Γοητευτική υπόθεση, ευρέως τεκμηριωμένη από τα γεγονότα, που όμως ταυτόχρονα παραμελεί τεράστια τμήματα της κομμουνιστικής ιστορίας: επαναφέροντας το ΓΚΚ στις διαστάσεις ενός ενδογενούς φαινομένου, ο Ζ. Λαβό αγνοούσε την ουσιαστική διεθνή του διάσταση. Στα 1981, ο Λαβό τελειοποίησε την υπόθεσή του στο πολύ ενδιαφέρον βιβλίο **«Σε τι χρησιμεύει το ΓΚΚ;»**

Την πιο κατάλληλη και σφαιρική ερμηνεία του φαινομένου την οφείλουμε στην Ανί Κριγκέλ στις διαδοχικές εργασίες της **«Στις Πηγές του Γαλλικού Κομμουνισμού»**, **«Οι Κομμουνιστές»**, **«Ο Κομμουνισμός στο Γαλλικό Καθρέφτη»**, **«Το Παγκόσμιο Κομμουνιστικό Σύστημα»**. Για την Α. Κριγκέλ το ΓΚΚ είναι ένα τμήμα ενός διεθνούς συστήματος — του παγκοσμίου κομμουνιστικού συστήματος — που αναπτύσσεται σε πολλαπλά πεδία — εδαφικά, κρατικά, θεωρητικά, στρατηγικά, πολιτικά, θεσμικά — και των οποίων η λογική και η ζωντάνια πηγάζουν από ένα διεθνές σχέδιο, το κομμουνιστικό σχέδιο. Η γαλλική εκδοχή αυτού του συστήματος ήταν ξένη για την κοινωνία και αναζητούσε απλά φορείς ικανούς να μεταφέρουν το διεθνές κομμουνιστικό σχέδιο. Εξ ου και η ιδέα του «μπλοκαρίσματος του ρώσικου μπολσεβικισμού στο σώμα του γαλλικού σοσιαλισμού το 1920· η ιστορία του ήταν αυτή της εξέλιξης του μπολιάσματος αυτού, το οποίο πραγματοποιήθηκε στην εξαιρετική συγκυρία της διπλής αποτυ-

χίας του Σοσιαλιστικού Κόμματος στις εκλογές του 1919 και της γενικής απεργίας της ΓΣΕ του 1920, τα παραπάνω εντασσόμενα στο πλαίσιο ενός ισχυρού ειρηνιστικού κινήματος, μετά από τις εκατόμβες της περιόδου 1914-18.

Εξ ου και η ιδέα της «αντι-κοινωνίας» του ΓΚΚ διαμορφώθηκε ως μικροκοινωνία αντιτιθέμενη στην εγκαταστημένη κοινωνία, διαμορφώθηκε λοιπόν ως «αντι-κοινωνία» προοριζόμενη να αντιταχθεί στη συνολική κοινωνία και να αρχίσει να εφαρμόζει σε μικρή κλίμακα «κομμουνιστικές περιοχές» τμήματα του κομμουνιστικού σχεδίου (για παράδειγμα στην τοπική αυτοδιοίκηση).

Αν και από την αρχή κιόλα των αναζητήσεών της η Α. Κριγκέλ αισθάνθηκε πως ο κόμβος της ανάλυσης του κομμουνιστικού φαινομένου βρισκόταν στο σημείο σύνδεσης μεταξύ δύο διαφορετικών λογικών (του διεθνούς κομμουνιστικού συστήματος και της γαλλικής κοινωνίας), εντούτοις η Κριγκέλ πάντοτε ευνοούσε την ιδέα πως όλη η ιστορία του ΓΚΚ εγγράφεται στην πραγματικότητα της εξάρτησης από το κομμουνιστικό σύστημα, το οποίο με διάφορους τρόπους κυριαρχούνταν απο την ΕΣΣΔ και, κατά τη διάρκεια μιας κρισίμου περιόδου, από τον Στάλιν προσωπικά.

Ακόμη και αν η Α. Κριγκέλ δεν κατάφερε να συνδέσει με συνεκτικό τρόπο το σύνολο των δεδομένων της, η παραδειγματική ιστοριογραφική της εργασία, οι ισχυρές και γόνιμες ερμηνευτικές της εμπνεύσεις και η θαυμαστή της ικανότητα για υποδοχή και ανάδειξη νέων ερευνητών βάρυνε με αποφασιστικό τρόπο στην εμφάνιση και την καταξίωση της νέας γενιάς ερευνητών που εμφανίστηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1980.

Προς μία Σφαιρική Προσέγγιση του Γαλλικού Κομμουνιστικού Φαινομένου

Η εμφάνιση της νέας ερευνητικής γενιάς εκδηλώθηκε το 1982 με τη δημιουργία εκ μέρους των εγκύρων Πανεπιστημιακών Γαλλικών Εκδόσεων (PUF) της διεπιστημονικής επιθεώρησης μελέτης του κομμουνισμού. Η επιθεώρηση, τιτλοφορούμενη **«Κομμουνισμός»** (Communisme), συνδιευθυνόμενη (συμβολικά) από την Α. Κριγκέλ και το μαθητή της Σ.Κουρτουά (ο οποίος είχε μόλις δημοσιεύσει τη διατριβή του για **«Το ΓΚΚ Μεταξύ 1939 και 1945»**, μία εξαιρετικά αμφιλεγόμενη περίοδο στην ιστορία του κόμματος) και πραγματοποιούμενη από μία ομάδα πολύ νέων ερευνητών, προερχομένων κατά πλειοψηφία από την Κομμουνιστική, Τροτσκιστική ή Μαοϊκή 'Ακρα Αριστερά της περιόδου που ακολούθησε το Μάιο του '68, αφιερώθηκε κατά προτεραιότητα στη μελέτη του γαλλικού κομμουνισμού και συμβόλισε την ανάδειξη του θέματος του κομμουνισμού στην ακαδημαϊκή έρευνα.

Η δεύτερη πρωτοβουλία της νέας ερευνητικής γενιάς ήταν η σύγκλιση, το 1983, του πρώτου πανεπιστημιακού συμποσίου για το ΓΚΚ, το οποίο αφιερώθηκε σε μία περίοδο ταμπού (1938-1941) της ιστορίας του κόμματος. Το συμπόσιο έλαβε χώρα στην ένδοξη Ανώτατη Σχολή (Ecole Normale Sypérieure) της οδού Ούλμ, με την υποστήριξη τόσο γνωστών ιδρυμάτων όπως του Εθνικού Ιδρύματος Πολιτικών Επιστημών, του Πρώτου Πανεπιστημίου των Παρισίων (Πανεπιστημίου της Σορβόνης) και του Εθνικού Κέντρου Επιστημονικής 'Ερευνας (CNRS). Το συμπόσιο αυτό, που απέδειξε ότι ήταν δυνατό να αναπτυχθεί σε επιστημονικές συνθήκες η μελέτη του ΓΚΚ, κατάληξε στην έκδοση δύο βιβλίων αλλά κυρίως ανέδειξε μια καινούργια κεντρική ερμηνευτική υπόθεση του κομμουνιστικού φαινομένου. Σε μία σύνθεσή τους οι Σ. Κουρτουά και Ντενί Πεσανσκί προσπάθησαν να προσφέρουν μία απάντηση στο εκκρεμές θέμα της σύνδεσης μεταξύ κομμουνιστικού συστήματος και γαλλικής κοινωνίας αναπτύσσοντας μια ανάλυση του κομμουνισμού σε δύο διαστάσεις: την **κοινωνικο-κρατική** και την **τελεολογική.**

Να τι έγραφαν σχετικά: *«Σε ένα πρόσφατο άρθρο που αναφερόταν στην περίοδο του πολέμου, ο Ροζέ Μορτελί (ένας από τους σημαντικότερους κομμουνιστές ιστορικούς, μέλος της κεντρικής επιτροπής) έγραφε σχετικά με την περίοδο 1040-41: «Πρόκειται για μια από εκείνες τις κρίσιμες στιγμές όπου, στην ιστορία του κομμουνισμού, εκδηλώνεται με οξεία μορφή η αντικειμενική αντίφαση που πηγάζει από την ένταξη μιας πρωτότυπης κοινωνικής πραγματικότητας σε μια στρατηγική προοπτική που σχεδιάζεται διεθνώς». Πρόκειται όμως πράγματι απλώς για κάτι τέτοιο; Δε θα πρέπει να συμπεράνουμε από την πρώτη αυτή διαπίστωση έναν τρόπο ανάλυσης που εν δυνάμει να ξεπερνά εκείνα τα στοιχεία της ανάλυσης που αναφέρονται ήδη από πολυάριθμους συγγραφείς; Θα θέλαμε λοιπόν να προτείνουμε έναν διδιάστατο τρόπο ανάλυσης. Η πρώτη διάσταση, που ονομάζουμε κοινωνικο-κρατική, θα παρέπεμπε σε οτιδήποτε συγκροτεί τη γαλλική κοινωνία: την πολιτική κοινωνία και το κράτος (τις κοινωνικές σχέσεις, τις οικονομικές, πνευματικές, πολιτιστικές και πολιτικές δομές, τις παραδόσεις γενικά. Η δεύτερη που ονομάζουμε τελεολογική θα περέπεμπε σε οτιδήποτε συγκροτεί τον κομμουνιστικό κόσμο: την ιδεολογία του, τη στρατηγική του, την οργάνωσή του (και που θα λαμβάνει υπόψη του το επαναστατικό σχέδιο, το διεθνή συσχετισμό δύναμης στο κέντρο του οποίου βρίσκεται η υπεράσπιση της ΕΣΣΔ, το επαναστατικό εργαλείο που συγκροτεί το κόμμα. Η πρώτη διάσταση βασίζεται από το 1935 και πέρα στην εικόνα του μεγάλου εθνικού πατριωτικού κόμματος και σε μία νέα προσέγγιση του κράτους, από το 1938. Η τελεολογική διάσταση βασίζεται στην πίστη σε ένα κομμουνιστικό σχέδιο που να στηρίζεται στο μαρξιστικό-λενινιστικό δόγμα, στην υπεράσπιση της ΕΣΣΔ (που ενσαρκώνει αυτό το σχέδιο) και στην υπεράσπιση του κόμματος (που είναι το εργαλείο πραγματοποίησης του επαναστατικού σχεδίου στο μέλλον). Στις συνθήκες αυτές η μεγάλη δύναμη του γαλλικού κομμουνισμού συ-*

νίστατο στην ικανότητά του να συγκλίνει, να συλλειτουργεί τις δύο αυτές διαστάσεις, να μειώνει στο ελάχιστο τις «αντιφάσεις». Αυτό είναι που το κόμμα πέτυχε κατά τη διάρκεια των ετών του Λαϊκού Μετώπου. Αλλά η κρίση που άνοιξε στον πόλεμο του υπενθύμισε με βιαιότητα πως, στο σύστημα κοινωνικο-κρατικό τελεολογικό, είναι πάντα το δεύτερο που είναι τελικώς αποφασιστικό.

Όμως, κατά τη διάρκεια των ετών του '70 και στο ξεκίνημα των ετών του '80, το ενδιαφέρον των ερευνητών επικεντρώθηκε κύρια στην τελεολογική διάσταση, ιδιαίτερα σε έργα όπως **«Η Εσωτερική Ιστορία του ΓΚΚ»** του Φιλίπ Ρομπριέ (4 τόμοι εξαιρετικά αμφιλεγόμενοι κατά τα άλλα), ή όπως εκείνα που ασχολούνταν με την περίοδο του πολέμου ή με τη μπολσεβικοποίηση του κόμματος. Με λίγα λόγια το δόγμα και η πολιτική γραμμή ήταν αρκετά γνωστά και η μελέτη τους δεν μπορούσε να προοδεύσει στην κατάσταση της ελλειπούς τεκμηρίωσης και της απουσίας των εσωτερικών αρχείων τόσο του ΓΚΚ όσο και της Μόσχας. Όμως, ασχολούμενοι αποκλειστικά με την τελεολογική διάσταση, καταλήξαμε να πιστεύουμε πως η διάσταση αυτή συγκροτούσε όλον το γαλλικό κομμουνισμό. Με τη διαφορά πως, στη χώρα μας, το ΓΚΚ είναι ένα μαζικό κόμμα εδώ και 60 περίπου χρόνια. Το κομμουνιστικό φαινόμενο δεν είναι δυνατό να ερευνηθεί έξω από την κοινωνικο-κρατική του διάσταση και, πιο συγκεκριμένα, έξω από τη συνάρθρωση της κοινωνικο-κρατικής και της τελεολογικής του διάστασης.

Όμως, κατά παράδοξο τρόπο, η κοινωνικο-κρατική διάσταση πρακτικά δεν είχε αντιμετωπισθεί, και ήταν πολύ λίγο γνωστή. Ένα ευρύ πεδίο έρευνας άνοιγε λοιπόν σε τρεις κύριους άξονες:

— Η πρώτη εργασία συνίστατο στην επαναξιολόγηση των σχέσεων του ΓΚΚ με την προνομιακή του «κοινωνία»: Με την εργατική τάξη. Το ΓΚΚ πάντοτε αυτοπεριγραφόταν ως «Το μεγάλο κόμμα της εργατικής τάξης» και ισχυριζόταν πως ασκούσε μια πραγματική ηγεμονία στο εργατικό κόσμο, τόσο στους ελεγχόμενους δήμους όσο και δια της μεσολάβησης της ΓΣΕ, την οποία οριστικά κατέλαβε στα 1947.

Όμως, ήδη από το 1985-86, μια σειρά από εργασίες έδειξαν ότι:

1) Πίσω από ΤΗΝ εργατική τάξη (πολιτική έκφραση για τον προπαγανδιστή και για τον κοινωνιολόγο, που συμπεριλαμβάνει στατιστικά εργάτες, χωρίς να ασχολείται με το να ελέγχει αν όλοι τους χαρακτηρίζονται από ίδια κριτήρια), υπήρχε ένας εργατικός κόσμος που αποτελούνταν από πολλές μικρές εργατικές κοινότητες, η καθεμία εκ των οποίων είχε την ιδιαίτερή της ιστορία, τις ιδιαιτερότητές της, και που ενδεχομένως είχαν ενταχθεί στον κομμουνισμό για πολύ διαφορετικούς λόγους.

2) Το ΓΚΚ μακράν απείχε από το να έχει συναντήσει την υποστήριξη του συνόλου των εργατών, και πως οι Γκωλικές, σοσιαλιστικές, καθολικές και πατερναλιστικές κινήσεις διατηρούσαν μια εντυπωσιακή απήχηση στον εργατικό κόσμο.

Αυτά είναι τα συμπεράσματα τα οποία προέκυπταν από ένα ειδικό τεύχος (Νο 15/16) του **«Κομμουνισμός»,** αφιερωμένο στις «Εργατικές κοινωνίες και γαλλικός κομμουνισμός». Τα συμπεράσματα αυτά είχαν εξάλλου σημαντικές συνέπειες. Ο Μισέλ Βερέ, ένας από τους μεγάλους ειδικούς της εργατικής κοινωνίας δημοσίευσε ένα πολύ σημαντικό βιβλίο υπό τον τίτλο **«Η Εργατική Κουλτούρα»,** όπου δεν όριζε πλέον την εργατική ιδιαιτερότητα χρησιμοποιώντας τους συνήθεις παράγοντες (θέση στην παραγωγή, κλπ...) αλλά χρησιμοποιώντας ανθρωπολογικά κριτήρια τα οποία διαφώτιζαν με μοναδικό τρόπο την ένταξη ορισμένων εργατικών κοινοτήτων στον κομμουνισμό. Στα 1991, ο Ζαν-Πολ Μολιναρί, μαθητής του Βερέ, δημοσίευσε τη διατριβή του **«Οι Κομμουνιστές Εργάτες»,** όπου δείχνει, υποστηριζόμενος από αριθμούς και γεωγραφικά δεδομένα, ποιες ήταν οι μεγάλες ομάδες που εντάχθηκαν στον κομμουνισμό: Οι σιδηροδρομικοί, οι ανθρακωρύχοι, οι μεταλλωρύχοι. Από την πλευρά του ο Σ. Κουρτουά, μετασχημάτιζε την ερώτηση του Λακλό **«Σε τι Χρησιμεύει το ΓΚΚ;»** σε **«Σε Ποιον Χρησιμεύει το ΓΚΚ;»** και **«Ποιος Χρησιμοποιεί το ΓΚΚ;»**. Στα έργα αυτά έδειχνε πως, αφού επί μακρόν προωθήθηκε η θέση της χρησιμοποίησης των μαζών από το ΓΚΚ, θα έπρεπε να εξετάσουμε την αντίστροφη υπόθεση: με ποιον τρόπο εργατικές, αγροτικές ή διανοουμενικές κοινότητες χρησιμοποίησαν αυτές το ΓΚΚ, σε μία δεδομένη στιγμή, ώστε να σταθεροποιήσουν την κοινωνική ή πολιτική τους κατάσταση, για να ξεπεράσουν τον κίνδυνο ενός «κοινωνικού ή πολιτιστικού θανάτου» αντιμέτωποι καθώς ήταν με τις μεγάλες ανακατατάξεις που επέφεραν ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, η οικονομική κρίση του 1931, ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Ο Κουρτουά προώθησε την υπόθεση πως αυτό που η μία κρίση (του 1931) δημιούργησε, μία άλλη κρίση κατέστρεψε, στα τέλη της δεκαετίας του 1970, στηριζόμενος ευρέως στο σημαντικό βιβλίο της Ζακλίν Μερ (άλλης μιας μαθήτριας της Α. Κριγκέλ) **«Η Ευτυχία του Γαλλικού Κομμουνισμού»,** πρώτη ανθρωπολογική μελέτη του ΓΚΚ, με τη χρήση μιας ανάλυσης με όρους κινήματος και «χαρισματικού» ηγέτη, έτσι όπως οι έννοιες αυτές επεξεργάστηκαν από το Μαξ Βέμπερ και χρησιμοποιήθηκαν ευρέως για την ανάλυση παραδοσιακών κοινωνιών.

Η δεύτερη μεγάλη επαναξιολόγηση αναφερόταν στην εικόνα του ΓΚΚ ως «Μεγάλου Εθνικού Κόμματος». Οπωσδήποτε στατιστικά μιλώντας, το ΓΚΚ συγκέντρωνε ακόμη γύρω στα 5 εκατομμύρια ψήφους μεταξύ 1945 και 1978. Αλλά η στατιστική απέκρυβε την πολύ μεγάλη διαφοροποίηση της κομμουνιστικής επιρροής στο εθνικό έδαφος. Οι πρώτες εργασίες για την μεγάλη κομμουνιστική επιρροή στο Σεν Ντενί (από το Ζαν-Πολ Μπρυνέ), στο

Μπομπινί (από το Ζαν-Νοέλ Ρεπέρ), στη Λορένη (από το Ζεράρ Νουαριέλ), στη Μασαλία (από τον Νταβίντ Λεβί), καλούσαν στην επιστροφή στην εργασία της υπόθεσης της Ανί Κριγκέλ για την κομμουνιστική αντι-κοινωνία.

Η υπόθεση αυτή επιβεβαιώθηκε από την εργασία της εκλογικής χαρτογράφησης που εγκαινιάστηκε από τους Σ. Κουρτουά και Φ. Σαλμόν: ενώ μέχρι τότε αναλύαμε τα εκλογικά αποτελέσματα σε επίπεδο νομού, ο Σαλμόν πραγματοποίησε τη χαρτογραφία των εκλογικών αποτελεσμάτων του ΓΚΚ σε όλες τις εκλογικές αναμετρήσεις από το 1924 στο επίπεδο της κοινότητας (πάνω από 3500 κατοίκους).

Αμέσως η δόμηση της κομμουνιστικής επιρροής σε αρχιπελάγη, ή σε «οχυρά» παρουσιαζόταν ανάγλυφα. Φάνηκε πως, η εντυπωσιακή αύξηση της κομμουνιστικής επιρροής που πραγματοποιήθηκε μετά το 1945 έγινε με την προσθήκη νέων περιοχών γύρω από προϋπάρχοντα «οχυρά», και μετά την παλίρροια των ετών 1945-1978, η άμπωτη που ξεκίνησε το 1979 άφηνε να ξαναφανούν οι πρώτοι σκόπελοι. Ο χαρτογραφικός εντοπισμός αυτών των «οχυρών» ανοίγει ένα πελώριο πεδίο σε εξειδικευμένες έρευνες, ένα πρώτο πρόσφατο παράδειγμα των οποίων είναι το θαυμάσιο έργο του Μισέλ Χάστιγκς για την κοινότητα της Αλλουίν-Λα-Ρουζ (κόκκινης Αλλουίν, ΣτΜ.).

Η Αλλουίν είναι μία μικρή εργατική υφαντουργική πόλη της Βορείου Γαλλίας που, στα 1920 και μέχρι το 1939 σχεδόν ολοκληρωτικά εντάχθηκε στον κομμουνισμό. Ο Μ. Χάστιγκς, υποστηριζόμενος από μία λεπτομερή έρευνα, δείχνει τους μηχανισμούς εμφύτευσης του κομμουνισμού και, επιβεβαιώνοντας τη διαίσθηση των Βερέ, Κριγκέλ, Κουρτουά κλπ., σε ποιο σημείο η εμφύτευση αυτή είναι ανθρωπολογικού (και όχι ιδεολογικού, δογματικού, έστω πολιτικού) χαρακτήρα: σε μία δεδομένη στιγμή και μία δεδομένη συγκυρία, το ΓΚΚ έγινε αντιληπτό από την εργατική κοινότητα ως ο καλύτερος ενδιάμεσος για να διατηρηθεί το αίσθημα της διατήρησης της ταυτότητάς της, της κυριότητάς της, απέναντι στους κινδύνους που αντιπροσώπευαν οι οφειλόμενες στον πόλεμο του 14-18 καταστροφές, η βιομηχανική ανασυγκρότηση, η αδιαλλαξία των αφεντικών. Και αναρωτιέται ο συγγραφέας: «Η κοινωνία της Αλλουίν αρπάζεται απελπισμένα από το μύθο ενός προς οικοδόμηση χρυσού αιώνα, από τη φαντασίωση μιας ευτυχισμένης προϊστορίας. Ονειρεύεται έναν ακίνητο χρόνο. Κλεμένος χρόνος ισούται με κλεμένη ταυτότητα. Η σύγκλιση των μαρτυριών μας επιτρέπει να σκεφθούμε πως, στην πραγματικότητα, είναι μία δυναμική της κοινωνικής ρεβάνς και της πικρίας αυτών των εργατικών πληθυσμών, επί μακρόν αποκλεισμένων από την τοπική ιστορία, που τους ωθεί να ορμήσουν στην επιδειξιομανία της κομμουνιστικής στράτευσης. Πράγματι μπορούμε να αναρωτηθούμε αν, αντί να πρόκειται για στράτευση σε προωθημένες ιδέες, η κομμουνιστική στράτευση δεν υπήρξε στην πραγματικότητα η πολιτική έκφραση παραδοσιακών αισθημάτων, που είχαν απήχηση σε μία κοινωνία ακόμη αγροτική στη μνήμη της, πρωτο-βιομηχανική στο βίωμά της, δύσπιστη προς μία εκσυγχρονιζόμενη οικονομία. Αν πρόκειται τελικά λιγότερο για αποκατάσταση και περισσότερο για άρνηση μιας αλλαγής, όταν αυτή φαίνεται να επιταχύνεται ξαφνικά». Και ακόμη: «Η εργατική κοινότητα της Αλλουίν, στην προσπάθειά της να διατηρήσει μία ταυτότητα τόσο δύσκολα αποκτημένη, θα υιοθετήσει τη στρατηγική της αποστασιοποίησης. Ένας πραγματικός αυτο-αποκλεισμός με την εμμονή να διατηρηθεί καθαρή. Προκειμένου να προστατευθεί από ενδεχόμενες παρεμβάσεις θα οικοδομήσει γύρω της έναν προστατευτικό φράκτη, προορισμένο να αποθαρρύνει οποιαδήποτε εισβολή, να αποτρέψει οποιοδήποτε κίνδυνο κάποιας πολιτικής, κοινωνικής, ή πολιτιστικής μετοίκησης». Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το έργο αυτό μας προτρέπει στο να ξανασκεφθούμε σε βάθος τη σημασία του κομμουνιστικού φαινομένου στη Γαλλία, που βρίσκεται μακριά από όρους όπως Αριστερά-/Δεξιά, Αντιδραστικός/Προοδευτικός, Μοναρχία/Δημοκρατία κλπ...

Η τρίτη επαναξιολόγηση αναφέρεται στην υποτιθέμενη πρωτοτυπία του ΓΚΚ. Οι κομμουνιστές μας συνήθισαν, εδώ και 70 χρόνια, να σκεφτόμαστε πως το ΓΚΚ υπήρξε μία ριζικά νέα οργάνωση, προερχόμενη από την Ρώσσικη Οκτωβριανή επανάσταση. Όμως η επαναξιολόγηση των δύο προαναφερομένων αξόνων οδήγησε τους ερευνητές στο να επικρίνουν όλο και περισσότερο την οπτική αυτή. Φαίνεται πράγματι πως ο γαλλικός κομμουνισμός έχει πολύ βαθιές ρίζες στην ιστορία. Τουλάχιστο από τα μέσα του 18ου αιώνα, οπότε φάνηκαν οι πρώτοι κοινωνιστές διανοούμενοι (Μαμπλί, Ρουσό) και κυρίως από το διπλό επεισόδιο της γαλλικής επανάστασης: αυτό των Ιακωβίνων (με το Ροβεσπιέρο, το Σαν Ζιστ κλπ.) και αυτού του Μπαμπέφ που, μεταξύ 1794 και 1797 (οπότε και εκτελέστηκε) δημιούργησε τον κομμουνισμό με το σύγχρονο περιεχόμενο του όρου. Με υπόγειο τρόπο το ρεύμα αυτό διατηρήθηκε πριν να ξαναφανεί με δύναμη από το 1830 και το 1848 (κυρίως με την καθοδήγηση ενός εκ των τελευταίων Μπαμπεφιστών, του Φιλίπ Μπουναρατί). Αυτό το επαναστατικό πολιτικό ρεύμα, ανακατεμένο με την έντονη παρουσία της λευκής ψήφου αναπτύχθηκε σε ορισμένα χωριά, σε ορισμένες περιοχές. Κοντολογής ήρθε η στιγμή να ερευνήσουμε τις γαλλικές ρίζες του κομμουνισμού, να συντάξουμε τη γενεαλογία του στο τριπλό επίπεδο της σχέσης των ιδεών (στα εκατό χρόνια που προηγούνται του **«Κομμουνιστικού Μανιφέστου»** του Μαρξ, οι κύριοι κομμουνιστές διανοούμενοι είναι Γάλλοι), της σχέσης των ανθρώπων (με τη μελέτη των οικογενειών των στρατευμένων κομμουνιστών και των αλληλοσυνδέσεών τους) και της σχέσης των περιοχών (πώς ορισμένες εργατικές ή αγροτικές περιοχές διατήρησαν τους

στρατευμένους κομμουνιστές και τις ιδέες τους). Αυτή η αναζήτηση μας οδηγεί στη διαδικασία του ρητού επανακαθορισμού του σοσιαλισμού και του κομμουνισμού, που δεν είναι πλέον δυνατό, για επιστημονικούς λόγους, να ανακατέβουμε ανέμελα όπως πολύ συχνά το κάνομε υπό την κομμουνιστική πίεση.

Εκτός από τους παραπάνω άξονες της νέας έρευνας, η νέα ερευνητική γενιά ενδιαφέρθηκε πολύ περισσότερο από ό,τι οι προηγούμενοι ερευνητές για συγκριτικές προσεγγίσεις. Εδώ και περισσότερο από τέσσερα χρόνια δημιουργήθηκε ένας όμιλος έρευνας για τον δυτικοευρωπαϊκό κομμουνισμό, στον οποίο συσπειρώνονται ειδικοί ερευνητές από ολόκληρη τη Δυτική Ευρώπη και ο οποίος συγκεντρώνεται τακτικά κατά τη διάρκεια διεθνών σεμιναρίων και συμποσίων σε ειδικά θέματα που έδωσαν ύλη σε ανάλογες δημοσιεύσεις. Για παράδειγμα πάνω στις σχέσεις μεταξύ ΚΚ και συνδικάτων, ή στην εκλογική αποτίμηση του δυτικού κομμουνισμού από το 1920, ή ακόμη στις εσωτερικές κρίσεις των δυτικοευρωπαϊκών ΚΚ μεταξύ του 1944 και του 1956, ή σε οργανωτικά θέματα εντός των ΚΚ. Αυτή η πολύπλευρη συνεργασία προσδιορίζεται κάποτε ως διμερής συνεργασία, όπως αυτή στην οποία εμπλέκονται το Κέντρο Μελέτης της Ιστορίας και της Κοινωνιολογίας του Κομμουνισμού (CNRS-Πανεπιστήμιο Παρίσι-10) και το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών των Αθηνών, όπου η συζήτηση μεταξύ ιδιαίτερων εμπειριών και διαφορετικών επιστημονικών προσεγγίσεων είναι εξαιρετικά παραγωγική για τους μεν και τους δε.

Σήμερα ο κύκλος έκλεισε· η κατάρρευση του κομμουνισμού στην Ανατολική Ευρώπη και στην ΕΣΣΔ μας απελευθερώνει από τα τελευταία ιδεολογικά και πολιτικά βάρη και μας καλεί να επανέλθουμε στους παλαιούς κλασσικούς. Είναι στα 1895, δηλαδή πολύ πριν το 1917, που ο Εμίλ Ντιρκάιμ, ένας από τους ιδρυτές της γαλλικής κοινωνιολογίας, εφιστούσε την προσοχή του ακροατηρίου του μαθήματός του για το σοσιαλισμό στις παρόμοιες συγχύσεις: *«Ο Σοσιαλισμός και ο Κομμουνισμός ασχολούνται αμφότεροι με τους κινδύνους που το ιδιωτικό συμφέρον είναι δυνατό να προκαλέσει στο γενικό συμφέρον. Και ο ένας και ο άλλος κινητοποιούνται από το συναίσθημα πως το ελεύθερο παιχνίδι των εγωισμών δεν επαρκεί ώστε να προκαλέσει την κοινωνική ευταξία και πως από την άλλη οι συλλογικές ανάγκες θα πρέπει να υπερισχύουν των ατομικών ανέσεων. Στην πραγματικότητα όμως ο ατομισμός των οποίο αντιμάχονται οι δύο σχολές δεν είναι ο ίδιος. Η μία χαρακτηρίζει ως αντικοινωνική οποιαδήποτε ατομική ιδιότητα με γενικό τρόπο, ενώ η άλλη δε θεωρεί επικίνδυνη παρά την ιδιωτική κατοχή των μεγάλων οικονομικών επιχειρήσεων. Επίσης τα κίνητρα που καθορίζουν τις δύο σχολές δεν είναι ίδια. Ο Κομμουνισμός κινείται από ηθικές και διαχρονικές αρχές, ενώ ο Σοσιαλισμός ξεκινά από διαπιστώσεις οικονομικής φύσεως... Ο ένας βλέπει ως μόνο αντίδοτο την όσο το δυνατό πληρέστερη κατάργηση των οικονομικών συμφερόντων, ο άλλος προτιμά την κοινωνικοποίησή τους... Να ρυθμίσουμε τις επιχειρήσεις που παράγουν αξία ώστε αυτές να συναγωνίζονται αρμονικά, ιδού η επιθυμία του σοσιαλισμού. Να ρυθμίσουμε την ατομική κατανάλωση ώστε αυτή να είναι παντού ίδια και μικρή, να ο κομμουνισμός... Από δω οργανώνουμε τα ατομικά συμφέροντα, από κει τα καταργούμε... Σε τελική ανάλυση ο Κομμουνισμός δεν είναι τίποτε άλλο παρά η αναγόρευση της ευγνωμοσύνης σε κύρια αρχή ολόκληρης της κοινωνικής θέσπισης: είναι η αναγκαστική αδελφότητα, αφού ο καθένας υποχρεούται να μοιράζεται με όλους. Όμως, γνωρίζουμε πως με το να πολλαπλασιάζεις τα έργα της αλληλοβοήθειας δε φτιάχνεις σοσιαλισμό. Με το να μειώνεις τη μιζέρια δεν οργανώνεις την οικονομική ζωή, και ο Κομμουνισμός δεν κάνει παρά μόνο το να σπρώχνει την ευγνωμοσύνη έως του σημείου της καταργήσεως οποιασδήποτε ιδιοκτησίας».*

Ζ.Π. Σαρτρ στο Μάη του '68

Εν κατακλείδι, είναι το σύνολο του τρόπου με τον οποίο σκεπτόμαστε την ιστορία του εργατικού κινήματος και της Αριστεράς που τα γεγονότα του καλοκαιριού του 1989 μας ωθούν να επανεξετάσουμε, ώστε να εκτιμήσουμε με ακρίβεια τη σημασία της εντυπωσιακής παρένθεσης του μαρξιστικού-λενινιστικού κομμουνισμού στα πλαίσια της εποχής της φωτιάς και του αίματος που υπήρξε ο ΧΧος αιώνας.

Μετάφραση: *Νίκος Ράπτης*

Συζήτηση με τον Jean Lojkine

Ο Jean Lojkine είναι κοινωνιολόγος, καθηγητής στην ECOLE DES HAUTES ETUDES EN SCIENCES SOCIALES του Παρισιού, ερευνητής στο κέντρο μελετών των κοινωνικών κινημάτων, μέλος της συντακτικής επιτροπής της κοινωνιολογικής επιθεώρησης ISSUE, αποτελεί ταυτόχρονα μέλος του Γ.Κ.Κ. και θεωρείται ως ανανεωτικός. Στη συζήτηση που είχε η ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ μαζί του, στα τέλη του 1991, ο Jean Lojkine παρουσίασε ταυτοχρόνως και τις δύο βασικές πλευρές της προσωπικότητάς του. Αυτήν του αναλυτή επιστήμονα κοινωνιολόγου, που επιμένει να αναζητά, να ερωτά και να ερμηνεύει και αυτήν του πολιτικά στρατευμένου που ονειρεύεται και ελπίζει. Οι δύο αυτές όψεις είναι δύσκολο να διαχωρισθούν στο λόγο του Γάλλου επιστήμονα, όπως όμως και σε κάθε κοινωνικό επιστήμονα που ταυτοχρόνως είναι πολίτης...

Ν.Κ.: *Πείτε μου τι αντιλαμβάνεστε με την έννοια «πολιτικό κόμμα της αριστεράς»; ποιά χαρακτηριστικά προσδίδετε σήμερα σ' ένα τέτοιου είδους πολιτικό μόρφωμα;*

J. Lojkine: Στη Γαλλία;

Ν.Κ.: *Τόσο στη Γαλλία όσο και στο σύνολο της Δυτικής Ευρώπης. Σας θέτω καταρχήν αυτό το ερώτημα γιατί νομίζω πως οφείλουμε να προσδιορίσουμε το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινείται σήμερα το αντικείμενο για το οποίο θα συζητήσουμε. Εάν δηλαδή παρατηρήσουμε την εξέλιξη των πολιτικών κομμάτων της αριστεράς, από τις αρχές του αιώνα μας μέχρι σήμερα, θα διαπιστώσουμε τεράστιες αλλαγές, τόσο στο οργανωτικό επίπεδο, όσο και στο επίπεδο της ιδεολογίας τους. Υπήρξε επίσης η διαχείριση της πολιτικής εξουσίας από ένα τμήμα αυτών των κομμάτων, τα σοσιαλιστικά κόμματα, κυρίως στην νότια Ευρώπη —Γαλλία, Ιταλία, Ισπανία, Ελλάδα— και δεν πρέπει επίσης να ξεχνάμε και την κλασσική σοσιαλ-δημοκρατία των χωρών της Βόρειας και κεντρικής Ευρώπης —Γερμανία, Σουηδία. Αυτή μάλιστα η πολιτική διαχείριση μας δημιούργησε ακόμη περισσότερα προβλήματα για τον προσδιορισμό των χαρακτηριστικών ενός αριστερού πολιτικού κόμματος...*

J. Lojkine: Ξέρετε πως αν σκεφθούμε καταρχήν σε ιστορικό επίπεδο, η έννοια της πολιτικής αριστεράς γεννήθηκε στη Γαλλία. Τι σήμαινε καταρχήν αριστερά; σήμαινε την ομάδα των βουλευτών που στο κοινοβούλιο καθόταν αριστερά του Προέδρου του κοινοβουλίου. Πιστεύω πως αυτή είναι η καταγωγή της λέξης. Δεν είμαι ιστορικός αλλά νομίζω πως έτσι έχουν τα πράγματα.

Αν ξεκινώ με κάτι που μοιάζει με ανέκδοτο, είναι γιατί η έννοια της αριστεράς αντιπροσωπεύει καταρχήν στο πολιτικό επίπεδο μια κοινοβουλευτική έκφραση. Άρα βρίσκεται μέσα στα πλαίσια της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας όπου ο κυρίαρχος λαός αν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε αυτήν την έκφραση, στέλνει σε ένα τόπο που ονομάζεται κοινοβούλιο ένα συγκεκριμένο αριθμό αντιπροσώπων που θα κυβερνήσουν στο όνομά του. Απ' την άλλη πλευρά βέβαια δεν μπορούμε να μείνουμε απλά σ' αυτήν την εικόνα καρικατούρα. Η αριστερά είναι εξίσου δεμένη με την ιστορία του εργατικού κινήματος. Η ιστορία του εργατικού κινήματος, αν και βέβαια η Γαλλία χαρακτηρίζεται από την Χάρτα της Αμιένης[1] στην οποία εμφανίζεται μια διάθεση ενός σαφούς διαχωρισμού ανάμεσα στον τομέα των κοινωνικών αγώνων και αυτόν της πολιτικής μετάφρασής του, εμφανίζεται παράλληλη με αυτήν της αριστεράς. Η αριστερά επίσης έκανε για πολύ καιρό δικά της ένα σύνολο ιδεών, που συνδεόταν με αυτά της ισότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης που την προσδιόρισαν σε αντίθεση με αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε το κόμμα της τάξης και επίσης κόμμα της διαχείρισης. Αυτό λοιπόν έκανε, σε μια τηλεοπτική συζήτηση που δεν ήταν και ιδιαίτερα σπουδαία, ένα νέο πολιτικό επιστήμονα, πολύ γνωστό σ' εμάς στη Γαλλία, που ανήκει στη Ζισκαρική Δεξιά, να πει ότι επιθυμεί να υπάρχει η αριστερά, αλλά μια αριστερά που θα είναι διαμαρτυρόμενη, μια αριστερά σε αιώνια αντιπολίτευση, ενώ η δεξιά θα διατηρεί την διαχείριση των πραγμάτων, δηλαδή την αιώνια διαχείριση της πολιτικής εξουσίας γιατί είναι κατεξοχήν φτιαγμένη γιαυτό. Αυτή λοιπόν την τριπλή γέννηση που ανέφερα : πρώτα πρώτα το πρόβλημα του κοινοβουλευτικού

σημαδέματος της αριστεράς —με την ύπαρξη αυτής της τομής, αυτής της διάκρισης ανάμεσα στο πραγματικό λαό και το νόμιμο λαό ή αν θέλετε την πραγματική χώρα και τη νόμιμη χώρα. Δεύτερον της ταύτισης των εργατικών συμφερόντων με την αριστερά και από την άλλη το γεγονός ότι η κοινωνική και πολιτική κουλτούρα της αριστεράς και του εργατικού κινήματος κρυσταλλοποιούνταν μέσα στην ιδέα να αναλάβουν το σύνολο των κοινωνικών επιδιώξεων της ανθρωπότητας, του λαού για να προσπαθήσουν να το μεταφράσουν πολιτικά, αποτέλεσαν τις τρεις όψεις, τις τρεις πλευρές της αριστεράς.

Όμως υπήρχε ήδη ένα είδος τομής τόσο στο συνδικαλιστικό επίπεδο αλλά και στο πολιτικό επίπεδο ανάμεσα στα κόμματα της αριστεράς και τα κόμματα που διαχειρίζονταν την εξουσία. Όταν η αριστερά προσπάθησε κάποιες φορές, το 1936, το 1946, και μετά το 1981, να διαχειριστεί την πολιτική εξουσία εφάρμοσε την πολιτική της δεξιάς. Στην αρχή όλοι λέγανε πως είναι ένα σύνθημα των κομμουνιστών, σήμερα οποιαδήποτε εφημερίδα κι αν διαβάσετε θα βρείτε αυτήν την διαπίστωση ακόμη και στον τύπο που είναι φιλικά προσκείμενος στους σοσιαλιστές. Αυτή λοιπόν η αριστερά κατά τη γνώμη μου τελείωσε. Αυτό δεν σημαίνει πως δεν υπάρχει μια εναλλακτική λύση, αυτό θέλω να πιστεύω, μια πραγματική αριστερή εναλλακτική λύση, η οποία όμως είναι δυνατή μόνο εάν οι τρεις βασικές συνιστώσες, οι τρεις όψεις που θεμελιώνουν την αριστερά αναδομηθούν εκ βαθέων, αν θέλετε κιόλας ξεπεραστούν δημιουργικά από νέες συνθέσεις που μπορούν να δημιουργηθούν.

Καταρχήν να περάσουμε από το στάδιο μιας δημοκρατίας καθαρά αντιπροσωπευτικής στο στάδιο μιας δημοκρατίας όπου οι άνθρωποι θα μπορούν να ελέγχουν αμέσως αν αυτό που επιθυμούσαν να γίνει, έχει γίνει, άρα μια άμεση δημοκρατία, μια δημοκρατία αυτοδιαχειριστική. Δεύτερον, πρέπει να εναρμονιστεί η κοινωνική αλληλεγγύη με την οικονομική αποτελεσματικότητα και τρίτον πρέπει να είναι μια αριστερά που δεν θα είναι ικανή μόνο να διαχειριστεί πολιτικές που διαμορφώνονται πέρα και έξω από αυτήν αλλά και πρέπει να μπορέσει να παρέμβει μέσα στις τεχνολογικές εξελίξεις που διαμορφώνονται τώρα στα τέλη του 20ού αιώνα. Σε σχέση λοιπόν με αυτές τις τρεις προκλήσεις, που είναι προκλήσεις παγκόσμιες, θα επαναπροσδιοριστεί η έννοια της αριστεράς, τόσο στην Ευρώπη όσο και στο σύνολο του πλανήτη. Γιατί βλέπουμε σήμερα την παγκόσμια αλληλεγγύη να αναπτύσσεται, σε αντίθεση με αυτό που πιστεύαμε για πολύ καιρό, ότι δηλαδή υπάρχει ένας και μόνο τύπος πολιτικών αξιών που ταιριάζει για τον τρίτο κόσμο και ότι η δημοκρατία είναι ένα είδος πολυτέλειας για τις χώρες του τρίτου κόσμου. Σήμερα όμως, σε οποιαδήποτε χώρα της Αφρικής, της Λατινικής Αμερικής ή της Ασίας το όνειρο της δημοκρατίας είναι μια πραγματικότητα και δεν περιορίζεται σε μια απλή διεκδίκηση της ελευθερίας του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι αλλά προχωρεί πολύ πέρα απ' αυτό. Να λοιπόν πως βλέπω από μια γενική οπτική μια απάντηση στην ερώτησή σας που δεν είναι καθόλου εύκολη να απαντηθεί.

Ν.Κ.: *Έχοντας προσδιορίσει τα πλαίσια που κινείται η αριστερά θα ήθελα να προχωρήσετε σ' ένα θέμα που ήδη έχει αναπτυχθεί από πολύ κόσμο και είναι «οι αιτίες της κρίσης». Οι αιτίες της κρίσης της αριστεράς, αφήνοντας όμως στην άκρη τη σύνδεση που έγινε στο τελευταίο διάστημα ανάμεσα στην ευρωπαϊκή αριστερά και στα γεγονότα που συνέβησαν στην ανατολική Ευρώπη και κυρίως στη Σοβιετική Ένωση, ποιά θα λέγαμε πως είναι τα στοιχεία εκείνα που συνέβαλαν σ' αυτήν την μεγάλη και ιστορικής σημασίας κρίση; Και νομίζω πως αυτή η κρίση έχει τρεις όψεις, αυτήν σε οργανωτικό επίπεδο, αυτήν σε ιδεολογικό επίπεδο και βεβαίως αυτήν σε πολιτικό επίπεδο. Καθεμιά από αυτές τις κρίσεις αγγίζει διαφορετικές πλευρές της ζωής της αριστεράς, όλες μαζί όμως συνθέτουν κατά τη γνώμη μου ένα φαινόμενο δομικό και όχι συγκυριακό σε βαθμό που να μπορούμε να μιλάμε ακόμη και για παρακμή της αριστεράς στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες. Να προσθέσουμε επίσης ένα στοιχείο για να βοηθήσουμε τη συζήτηση: Πιστεύετε πως η άποψη που ισχυρίζεται ότι μιας που εξαφανίζεται η παραδοσιακή εργατική τάξη, τουλάχιστον στις μεταβιομηχανικές κοινωνίες είναι επόμενο να εξαφανιστεί και η αριστερά που βασίσθηκε σ' αυτήν την τάξη, ιστορικό υποκείμενο του αγώνα ενάντια στις καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις, έχει μια κάποια βάση;*

J. Lojkine: Πριν δώσω την άποψή μου σ' αυτό το τελευταίο θέμα, ας ξεκινήσω μια προσέγγιση γύρω από τις αιτίες και τους λόγους που οδήγησαν στη σημερινή κρίση της αριστεράς. Ας πάρουμε λοιπόν, τις δύο βασικές συνιστώσες της αριστεράς, δηλαδή τα πολιτικά κόμματα σοσιαλδημοκρατικού τύπου και τα κόμματα που επιδίωκαν τον κομμουνισμό. Πιστεύω πως όσον αφορά τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα το

πρόβλημα ήταν πως ενώ κατάλαβαν πράγματι πως δεν θα μπορούσαν να πραγματοποιήσουν την κοινωνική δικαιοσύνη χωρίς να διαχειριστούν την πολιτική εξουσία, όμως τελικά στάθηκαν ανίκανοι να οικοδομήσουν εναλλακτικές λύσεις τόσο οικονομικού όσο και πολιτικού χαρακτήρα. Εξάλλου για να διαχειριστείς την πολιτική εξουσία με στόχο την κοινωνική δικαιοσύνη δεν αρκεί να προσπαθήσεις να μειώσεις τον πληθωρισμό ή να ενισχύσεις την εισροή κεφαλαίων στη χώρα. Πρέπει να γίνεις πιο αποτελεσματικός χρησιμοποιώντας τις τεχνολογικές δυνατότητες αλλά πρέπει επίσης να αναπτύξεις τις ανθρώπινες δυνατότητες αλλάζοντες τις διαχειριστικές αξίες και οικοδομώντας νέες σχέσεις ανάμεσα στα δρώντα υποκείμενα της κοινωνίας που είναι οι εργαζόμενοι και γενικότερα το σύνολο του πληθυσμού. Με άλλα λόγια για να οδηγηθείς σ' έναν άλλο τύπο ανάπτυξης που θα υπερβαίνει τις παραδοσιακές μορφές της βιομηχανικής κοινωνίας πρέπει να ξεπεραστεί στο πολιτικό επίπεδο η αντιπροσωπευτική δημοκρατία και να ξεπεραστεί ένα σύνολο δογμάτων που συναθροίζονται γύρω από τα κλασικά κριτήρια του κέρδους και της οικονομικής απόδοσης. Και το πρόβλημα είναι σήμερα ότι ενώ οδηγούμαστε σε μια υπέρβαση της βιομηχανικής κοινωνίας κυρίως όσον αφορά τις τεχνολογικές δυνατότητες και τις δυνατότητες παραγωγής. καθοριζόμαστε από το πολιτικό της μοντέλο. Πάνω λοιπόν σ' αυτήν τη βάση πρέπει να αναζητήσουμε την αποτυχία της σοσιαλ-δημοκρατίας, όπως για παράδειγμα την αποτυχία των σοσιαλδημοκρατών στη Σουηδία, που πριν από λίγο καιρό είδαμε. Αλλά και στη Γαλλία τα πράγματα πάνε πολύ-πολύ άσχημα για το σοσιαλιστικό κόμμα για το λόγο ότι ενώ υπάρχει ακόμα ένα σώμα σοσιαλιστών ψηφοφόρων αυτοί δεν αναγνωρίζουν τον εαυτό τους μέσα σ' ένα κόμμα της νομενκλατούρας, πανομοιότυπο με αυτά της ανατολικής Ευρώπης, που συνιστά ένα κόμμα-κράτος. Τα κόμματα-κράτος, είτε πρόκειται για την σοσιαλ-δημοκρατία, είτε πρόκειται για τα κομμουνιστικά κόμματα σοβιετικού τύπου τελείωσαν, και τελείωσαν επίσης και για τις χώρες του τρίτου κόσμου.

Όσον αφορά τα κομμουνιστικά κόμματα πιστεύω καταρχήν πως υπάρχουν βαθύτατες διαφορές ανάμεσα στα κομμουνιστικά κόμματα που διετέλεσαν στην εξουσία και αυτά της δυτικής Ευρώπης. Η διαφορά συνίσταται στο γεγονός πως μιας που τα κομμουνιστικά κόμματα της δυτικής Ευρώπης δεν ήταν στην εξουσία, διατήρησαν κάτι που κατά τη γνώμη μου είναι πάρα πολύ σημαντικό, το γεγονός ότι ήταν κόμματα μαζών, κόμματα εθελοντών που δεν είχαν κανένα ιδιαίτερο πλεονέκτημα, μάλλον το αντίθετο ίσχυε, τόσο στο επίπεδο της επαγγελματικής τους καριέρας, όσο και στο επίπεδο της οικονομικής ή πολιτικής εξουσίας. Αυτά λοιπόν τα κόμματα διατήρησαν όλη τους τη δύναμη σαν κόμματα κοινωνικής διαμαρτυρίας, παρά βεβαίως το γεγονός ότι υπήρξαν πολύ σημαντικά αποτελέσματα σε επίπεδο αποτελεσμάτων το 1936 ή το 1945 —επίδομα αδείας, κοινωνική ασφάλιση, κ.λπ., εντούτοις δεν μπόρεσαν να συγκροτήσουν μια αξιόπιστη εναλλακτική πρόταση γύρω από το πρόβλημα της διαχείρισης, παρά το γεγονός ότι υπήρχαν σκέψεις από τότε πάνω σε αυτό το θέμα από το κομμουνιστικό κόμμα, ήδη από την περίοδο του 1936 και του Λαϊκού Μετώπου. Σ' αυτό λοιπόν το επίπεδο, η προσωπική μου άποψη λέει πως όλα μένουν να γίνουν. Γιατί υπάρχει μέσα στους κόλπους του κομμουνιστικού κόμματος μια τεράστια καχυποψία απέναντι σ' αυτό που χαρακτηρίζεται σαν ταξική συνεργασία, δηλαδή το γεγονός της παρέμβασης στον τομέα της οικονομικής διαχείρισης. Επιπροσθέτως δεν πρέπει να ξεχνάμε πως και η πολιτική κουλτούρα του κομμουνιστικού κόμματος της Γαλλίας μένει βαθιά προσκολλημένη σ' ένα είδος αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, παρά το γεγονός ότι έχει τη συνήθεια να συζητά πολιτικά περισσότερο από κάθε άλλο κόμμα στη Γαλλία.

Νομίζω πως το μεγάλο πρόβλημα του Γαλλικού κομμουνιστικού κόμματος είναι να γίνει αξιόπιστο πάνω στα προβλήματα της διαχείρισης. Γιατί το ερώτημα δεν είναι απλά να συμμετάσχεις, με δέκα ή είκοσι υπουργούς, σε μία κυβέρνηση σοσιαλιστών ή κάποιας άλλης πολιτικής δύναμης, το βασικό πρόβλημα είναι να προτείνεις, να πραγματοποιήσεις κάτι που δεν θα απογοητεύει το λαό της αριστεράς. Κατά τη γνώμη μου λοιπόν —αν και δεν ξέρω καλά τα πράγματα για το κομμουνιστικό κόμμα της Ελλάδας ή για το Ελληνικό σοσιαλιστικό κόμμα, διάβασα βέβαια πως το σοσιαλιστικό κόμμα στην Ελλάδα είχε και αυτό πρόβλημα σκανδάλων όπως και σ' εμάς, γεγονός που υποβαθμίζει τους δημοκρατικούς θεσμούς και είναι εξαιρετικά επικίνδυνο γιατί θα μπορούσε να ξαναγεννήσει φασιστικές δυνάμεις με απειλητικές διαθέσεις για το μέλλον της δημοκρατίας στην ευρωπαϊκή ήπειρο— το πρόβλημα ξαναγυρίζει σε όλα τα αριστερά κόμματα της Ευρώπης αν μπορούν να παρουσιάσουν μια αξιόπιστη εναλλακτική αυτοδιαχειριστι-

κή λύση στην κοινωνία και κυρίως στις μάζες των νέων που δεν δέχονται πλέον να αφήνουν την πολιτική εξουσία ανεξέλεγκτα στους αντιπροσώπους τους όπως παλιότερα οι γονείς τους συνήθιζαν να το κάνουν. Αυτά λοιπόν αποτελούν τη σημερινή πρόκληση, μαζί με το γεγονός ότι υπάρχει μια παγκοσμιοποίηση των πραγμάτων. Δεν μπορούμε πλέον να ισχυριζόμαστε ότι υπάρχει από τη μια ο τρίτος κόσμος, από την άλλη η δυτική Ευρώπη, πιο πέρα η Ανατολική και παρά δώθε οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ιαπωνία. Είμαστε όλοι πάνω στο ίδιο πλοίο, και αν αρχίζει να βουλιάζει από τη μια πλευρά θα αρχίζει να παίρνει νερά όλο το πλοίο.

Έτσι λοιπόν το πολιτικό κόμμα που δεν είναι ικανό να απαντήσει πάνω στις πραγματικές ανάγκες της μετατρέπεται σε ένα κόμμα που αποκόβεται ολοένα και περισσότερο από τους πολίτες, ειδικά σήμερα που υπάρχουν τα μέσα για να γίνει γρήγορα αντιληπτή αυτή η απομόνωση, και αναφέρομαι στην τηλεόραση και γενικότερα στα σύγχρονα μέσα τηλεπικοινωνίας...

Τώρα όσον αφορά την εργατική τάξη θα σας καταθέσω μια προσωπική μου άποψη που δεν την μοιράζονται οι σύντροφοι του κόμματός μου, γιατί είμαι μέλος του κομμουνιστικού κόμματος. Πιστεύω λοιπόν πως το κόμμα της εργατικής τάξης τελείωσε. Γιατί; γιατί η εργατική τάξη προπύργιο ανήκει στο παρελθόν, καταρχήν επειδή ένα σημαντικό τμήμα των εργατών βρίσκονται σε ολοένα και περισσότερο δομική επαφή μ' ένα άλλο τμήμα των μισθωτών που είναι οι εργαζόμενοι στις υπηρεσίες. Δεν έχουμε παρά να δούμε το συνεχώς ανερχόμενο ποσοστό των υπαλλήλων που είναι παιδιά της εργατικής τάξης, το ανερχόμενο ποσοστό των νέων πτυχιούχων που οδεύουν προς την εργατική τάξη, βέβαια εδώ δεν έχουμε ακόμη ιδιαίτερη ανάπτυξη αυτού του φαινομένου. Υπάρχει όμως τελικά μια διαπλοκή ανάμεσα στους μισθωτούς του τομέα των υπηρεσιών και τους μισθωτούς της παραδοσιακής εργατικής τάξης και πιστεύω πως πρόκειται για μια τελείως διαφορετική κατάσταση από αυτήν που γνώρισαν οι θεμελιωτές της θεωρίας της εργατικής τάξης, είτε πρόκειται για τον Μαρξ, είτε για τον Λένιν και τον Γκράμσι. Ο Μαρξ, ο Λένιν και ο Γκράμσι συλλογίζονταν με βάση τη δομή του ενεργού πληθυσμού όπου οι μισθωτοί δεν ήταν παρά εργάτες. Υπήρχαν βέβαια και οι εμποροϋπάλληλοι αλλά ήταν μια μικρή μειοψηφία μπρος στον τεράστιο όγκο της εργατικής τάξης και σ' αυτόν της αγροτιάς, τι άλλο συμβολίζει το σφυρί και το δρεπάνι, παρά αυτές τις δύο κοινωνικές δυνάμεις. Όμως οι αγρότες από το 30-40% του ενεργού πληθυσμού που αντιπροσώπευαν, σήμερα δεν είναι παρά το 7%. Υπάρχει λοιπόν μια επιταχυνόμενη διαδικασία υπαλληλοποίησης του πληθυσμού, πιστεύω πως σ' εσάς στην Ελλάδα ίσως να είναι πιο αδύνατη κι ίσως τα ποσοστά των αγροτών να είναι πιο σημαντικά απ' ό,τι στη Γαλλία, εντούτοις όμως πιστεύω πως θα παρατηρούνται και σε σας οι ίδιες βασικές τάσεις και πως ο αστικός πληθυσμός είναι περισσότερος από τον αγροτικό. Αυτό λοιπόν είναι ένα φαινόμενο που αγγίζει το σύνολο του πλανήτη μας, συμπεριλαμβανομένου και του τρίτου κόσμου. Άρα λοιπόν έχουμε άλλα στρώματα μισθωτών που έχουν διαφορετικές συμπεριφορές και άλλες παραδόσεις που συναντούν πλέον την εργατική τάξη που είναι σήμερα πολύ περισσότερο μια τάξη προσφοράς υπηρεσιών απ' ό,τι αυτό που αντιλαμβανό-

ταν στην εποχή του ο Halbwachs, ένας από τους πρώτους Γάλλους κοινωνιολόγους, που όριζε την εργατική τάξη αποκλειστικά σαν το τμήμα εκείνο των μισθωτών που δουλεύει χειρωνακτική εργασία σε αντίθεση με αυτούς που εργάζονταν πάνω στους ανθρώπους, κατά κάποιον τρόπο.

Αυτός λοιπόν ο τύπος αντίθεσης πάνω στον οποίο βασίσθηκαν αυτά τά κόμματα του καθαρά εργατικού προλεταριάτου, που αναφερόταν στις άλλες κοινωνικές τάξεις με όρους συμμαχίας, σαν να επρόκειτο για διαφορετικά μπλοκ, διαφορετικά προπύργια, ξεπεράστηκε τελείως από το γεγονός ότι υπάρχει σήμερα, ένα σύνολο τάσεων που σχηματίζουν μια τάξη μισθωτών ή μια τάξη προλεταρίων, ας χρησιμοποιήσουμε αυτόν τον όρο αν θέλετε, βαθιά διαφοροποιημένη και ριζικά διαφορετική από ένα προλεταριάτο καθαρά εργατικό που προσδιόρισε τα εργατικά κόμματα, συμπεριλαμβανομένων των σοσιαλ-δημοκρατικών κομμάτων. Βεβαίως αυτό δεν σημαίνει ότι η τάξη αυτή είναι ενιαία, είναι προφανές ότι υπάρχουν σημαντικές διαφορές στο εσωτερικό της, τόσο στον τύπο της εργασίας, όσο και σε άλλα θέματα, όπως η αμοιβή.

Βέβαια άλλο είναι να είναι πεις ότι παίρνω υπόψην μου το σύνολο των μισθωτών, και άλλο να κάνεις αυτό που έκαναν μερικά σοσιαλ-δημοκρατικά κόμματα που πήραν υπόψην τους μόνο την τάξη των μισθωτών-διανοουμένων. Υπάρχουν πάντα 8-10 εκατομμύρια Γάλλοι σήμερα που αντιπροσωπεύουν περισσότερο απ' το 35% του ενεργού πληθυσμού που συνεχίζουν να δουλεύουν με τα χέρια. Αυτό λοιπόν εξακολουθεί να υπάρχει και αυτοί οι άνθρωποι είναι οι περισσότερο εκμεταλλευόμενοι και με τις σκληρότερες συνθήκες εργασίες, και βεβαίως που έχουν το μεγαλύτερο συμφέρον, όπως έλεγε ο Μαρξ, να ξεφύγουν απ' την καπιταλιστική εκμετάλλευση, που όμως την ίδια στιγμή έχουν ενταχθεί σ' αυτό που το '68 ονομάζαμε «καταναλωτική κοινωνία» και που δεν έχουν πλέον καμμία σχέση με το αγγλικό προλεταριάτο του 1867 που περιέγραφε ο Μαρξ, και είχε περιορισθεί ν' αγωνίζεται για την απλή αναπαραγωγή της εργατικής του δύναμης. Είναι φανερό ότι υπήρξαν βαθιές αλλαγές και πρέπει να πάρουμε υπόψην μας αυτήν την διαφοροποίηση, όχι βέβαια όπως κάνει το σοσιαλιστικό κόμμα που προσανατολίζεται προς το ανώτερο στελεχικό δυναμικό των επιχειρήεων. Σ' αυτήν λοιπόν την βάση διαφοροποιούμαι από την φημισμένη θέση του Serge Mallet για τη «Νέα εργατική τάξη» γιατί παραμένει πάντα εργατική τάξη και το θέμα είναι ότι η έννοια εργάτης σηματοδοτεί την υλική παραγωγή, τη στιγμή που υπάρχει ένα 60% που δουλεύει στους τομείς παροχής υπηρεσιών. Άρα λοιπόν δεν είναι πια μόνο η εργατική τάξη, είναι ένα προλεταριάτο εργατικό και παροχής υπηρεσιών, που δεν ορίζεται πλέον από μια προλεταριακή ιδεολογία με το νόημα που της αποδίδαμε τόσα χρόνια. Έγινε μάλιστα μια έρευνα που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό EXPANSION, η οποία συζητήθηκε ιδιαίτερα στους κοινωνιολογικούς κύκλους και είχε την επονομασία «Αντίο στην τραγιάσκα, αντίο στο γιλέκο», και φυσικά η τραγιάσκα και το γιλέκο ήταν οι δύο συμβολικές εικόνες των δύο τάξεων, από τη μια η τραγιάσκα είναι ο εργάτης, εξάλλου ακόμη και σήμερα μπορείτε να δείτε στα μικρά ημερολογία της C.G.T.[2] τον εργάτη να παρουσιάζεται με την τραγιάσκα του, αυτά είναι 1936, μπορούμε να τα δούμε στις ταινίες του 1945 κ.λπ., και από την άλλη το γιλέκο είναι ο υπάλληλος. Ο υπάλληλος που είναι συνεργάτης του αφεντικού, ή κοντά στο διευθυντή υπηρεσίας, ήταν ο άνθρωπος του γραφείου. Όλα αυτά άλλαξαν σήμερα με την εισαγωγή του ηλεκτρονικού υπολογιστή. Ο εργάτης με την γραβάτα του που πάει να κάνει το πρόγραμμά του μέσα στο κέντρο μέτρησης ή από την άλλη πλευρά ο υπάλληλος που πληκτρολογεί πάνω στον υπολογιστή δεν τους χωρίζει πια ένα τεράστιο χάσμα. Και έχει διαπιστωθεί από ένα σύνολο κοινωνιολόγων και οικονομολόγων, ότι αυτά αλλάξανε ριζικά, οι νοοτροπίες έχουν πλέον αλλάξει, οι κοινωνίες μετασχηματίστηκαν, αλλά, και αυτό πρέπει να το τονίσουμε, η πολιτική κουλτούρα των εργατικών κομμάτων εξακολουθεί να είναι η ίδια που ήταν πριν τριάντα χρόνια. Για παράδειγμα το Γαλλικό κομμουνιστικό κόμμα εξακολουθεί να τονίζει μονοσήμαντα τον ρόλο της εργατικής τάξης, χωρίς να βλέπει όλες τις διαστάσεις που παρουσιάζει η μισθωτή εργασία. Βέβαια στα κείμενά του μπορεί να διαπιστώσει κανείς πως γίνονται αντιληπτές μερικές πτυχές αυτής της πραγματικότητας, και κατ' επέκταση να εμφανίζεται μια προσπάθεια αλλαγής των παραδοσιακών τύπων ανάλυσης αλλά είναι ακόμη σε ανεπαρκές επίπεδο. Ο πολιτικός οργανισμός εξακολουθεί να βρίσκεται πίσω από την κοινωνική πραγματικότητα, όπως συμβαίνει συχνά, ενώ θα έπρεπε να βρίσκεται μπροστά.

Ν.Κ.: *Κινδινεύετε όμως να κατηγορηθείτε ότι οι ιδέες σας αυτές οδηγούν σε εγκατάλειψη της παραδοσιακής εργατικής τάξης, που εξακολουθεί να υπάρχει παρόλη βέβαια την αριθμητική της μείωση, από το*

κομμουνιστικό κόμμα και κατεπέκταση να δούμε την κοινωνική περιθωριοποίηση αυτής της τάξης;

J. Lojkine: Έχετε απολύτως δίκαιο ως προς αυτόν τον κίνδυνο που διατρέχει η εργατική τάξη σήμερα μέσα στις νέες κοινωνικές συνθήκες και με τις νέες δυνατότητες παραγωγής που σημειώνονται, κι όχι βεβαίως από τις δικές μου απόψεις ίσα-ίσα. Κι αυτό γιατί είναι τα στρώματα εκείνα που είναι περισσότερο χτυπημένα από την οικονομική κρίση, έστω κι αν στην τελευταία περίοδο τα στελέχη των επιχειρήσεων καθώς και τα στρώματα των μεσαίων υπαλλήλων αντιμετώπισαν σοβαρά προβλήματα. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι τα επιχειρησιακά στελέχη, που είναι το στρώμα που ενώ έχει τα λιγότερα ποσοστά ανεργίας, σε σχέση με τα άλλα κοινωνικά στρώματα, παρουσιάζει στα τελευταία χρόνια τις πιο ισχυρές τάσεις αύξησης της ανεργίας στο εσωτερικό του. Στη Γαλλία βέβαια γιατί δεν ξέρω τι γίνεται αλλού, στην Ελλάδα για παράδειγμα. Υπάρχουν κατά τη γνώμη μου δύο τρόποι για να γλιτώσει η εργατική τάξη από το περιθώριο. Ο ένας τρόπος είναι αυτός που αναφέρεται στο παρελθόν καί συνίσταται στο να καλλιεργεί την απομόνωση αυτής της τάξης, να καλλιεργεί κατά κάποιο τρόπο τη διαφορετικότητα αυτής της τάξης. Ενώ όμως τα πάντα πιέζουν, τόσο στο επίπεδο του τρόπου ζωής, όσο και στο επίπεδο της πολιτικής συμπεριφοράς, για μια προσέγγιση όλων των δυνάμεων της κοινωνίας. Αυτό φαίνεται και σε μια οικογένεια, γιατί μπορείτε να παρατηρήσετε μες στην ίδια οικογένεια την ύπαρξη ενός υπαλλήλου, ενός ή μιας εργάτριας, ένα για τεχνικό κλπ. Άρα αυτό που πρέπει να γίνει για να σωθεί από το περιθώριο είναι να μετατρέψουμε αυτήν την εργατική τάξη. Να της δώσουμε πρόσβαση στην συνεχή εκπαίδευση και μάθηση που θα της επιτρέψει να ενταχθεί με θετικό τρόπο μέσα στο σώμα του συνόλου των μισθωτών. Και νομίζω πως υπάρχει σήμερα ένας στενός δεσμός ανάμεσα στον τομέα της παραγωγής και στον τομέα της γνώσης και της πληροφόρησης. Η κυκλοφορία της πληροφορίας και του μηνύματος δεν ανήκει μόνο στον τομέα της τηλεόρασης ή του τηλεφώνου. Έχετε για παράδειγμα σήμερα μέσα στην επιχείρηση τον τομέα των επικοινωνιών που είναι κάτι βασικό και εξαιρετικά σημαντικό. Άρα λοιπόν πρέπει η εργατική τάξη να παίξει τον ρόλο της και αυτό δεν μπορεί, κατά τη γνώμη μου, να το κάνει όντας κλεισμένη στον εαυτό της. Και υπάρχουν πολλοί απλοί τρόποι για να επιτευχθεί αυτό. Είναι καταρχήν κάποιες πρακτικές μεταβίβασης γνώσης και κουλτούρας ανάμεσα σ' αυτούς που είναι της γενιάς για παράδειγμα του 1950, τους επαγγελματίες εργάτες και τους νέους που έχουν περισσότερους τίτλους σπουδών που έρχονται τώρα και θα γίνουν εργάτες, τεχνικοί ή υπάλληλοι. Υπάρχουν σήμερα σοβαρά προβλήματα επικοινωνίας ανάμεσα σε αυτές τις γενιές. Ο ρόλος ενός πολιτικού κόμματος είναι να ευνοήσει αυτό το δέσιμο, αυτήν την αφομοίωση διευρύνοντας ταυτοχρόνως την σφαίρα της επαναστατικής κουλτούρας που πρέπει όμως και αυτό να μετασχηματισθεί ριζικά.

N.K.: *Η Annie Kriegel ισχυρίζεται ότι η κρίση η σημερινή των αριστερών κομμάτων και κυρίως των κομμουνιστικών συνδέεται άμεσα με την κατάρρευση του παγκόσμιου κομμουνιστικού συστήματος. Ποια είναι η άποψή σας πάνω σ' αυτό;*

J. Lojkine: Βέβαια εδώ το πρόβλημα είναι να καταλάβουμε τι εννοεί με τον όρο κομμουνιστικό σύστημα. Πράγματι το σύστημα Σοβιετικού τύπου που γνωρίσαμε παρήγαγε το σύνολο αυτών που μπορούσε να δώσει, θετικών και αρνητικών, και είναι σήμερα ολοκληρωτικά ξεπερασμένο. Είναι προφανές βέβαια πως δεν θα πρέπει να συγχέουμε τη Σοβιετική Ένωση με τις κλασσικές χώρες του τρίτου κόσμου γιατί η περίπτωση της ΕΣΣΔ είναι πολύ διαφορετική. Όμως αυτό το σύστημα τελείωσε. Έχει ξεπεραστεί οικονομικά και πολιτικά. Εξάλλου αυτά τα δύο στοιχεία συνδέονται αμοιβαία από το γεγονός ότι αυτό το συγκεντρωτικό σύστημα διανομής συνδέεται με την ιδεολογία της κοινοκτημοσύνης. Ιδεολογία πολύ παλιά, που στη Γαλλία για παράδειγμα μπορείς να την συναντήσεις στον Babeuf και στην Γαλλική επανάσταση. Έτσι για παράδειγμα οι ηγέτες του Γαλλικού κομμουνιστικού κόμματος αναφέρονται. Και βεβαίως είναι αλήθεια ότι υπάρχει μια σύνδεση ανάμεσα στην γαλλική επανάσταση, στις ιδέες του Guesde[3] και έπειτα στο Γ.Κ.Κ. Όμως και αυτό έχει τα όριά του. Δεν μπορείς δηλαδή να αρκείσαι στην αναφορά σου στον Babeuf γιατί ο Babeuf ήταν «οι φτωχοί ενάντια στους πλούσιους». Και βέβαια θα μου πείτε πως αυτή είναι η βάση της θεωρίας για κοινωνική δικαιοσύνη. Όμως «οι φτωχοί ενάντια στους πλούσιους» σημαίνει πως θα τα πάρεις απ' τους πλούσιους για να τα δώσεις στους φτωχούς. Αυτό λοιπόν δεν έχει καμμιά σχέση με έναν άλλο τύπο ανάπτυξης που να στηρίζεται στα νέα κριτήρια οικονομικής και κοινωνικής αποτελεσματικότητας. Ο Babeuf είναι κάτι διαφορετικό, είναι περισσότερο θα λέγαμε μια πολι-

τιστική επανάσταση, και για να πούμε την αλήθεια έχουμε να διανύσουμε πολλές γενιές ακόμη για να φτάσουμε σε ένα τέτοιο σημείο. Μπορεί να φαίνεται πεσιμιστικό αυτό αλλά νομίζω πως είναι η πραγματικότητα. Έτσι λοιπόν αν εννοεί ότι πλέον κατάρρευσε ένα μοντέλο πολιτικής και κοινωνικής εξουσίας και αυτό έχει τις όποιες επιπτώσεις του στη δυτική Ευρώπη, παροδικά ελπίζω, συμφωνώ με αυτή την άποψη.

Ν.Κ.: *Μένοντας πάντα στο κρίσιμο πρόβλημα της κρίσης, μήπως αντιλαμβάνεστε ως παράγοντα ενισχυτικό του φαινομένου αυτό που άλλοι ονομάζουν αντίθεση ανάμεσα στη «Δημοκρατική νομιμότητα και την επαναστατική νομιμότητα». Δηλαδή από τη μια πλευρά η καθημερινή πρακτική των κομμουνιστικών κομμάτων αλλά και ευρύτερα των κομμάτων της αριστεράς, μέσα στους θεσμούς της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, τους λεγόμενους αστικούς θεσμούς και από την άλλη πλευρά το όνειρο, η ουτοπία ή όπως θέλετε το ονομάζουμε, να αλλάξουμε την κοινωνία. Μήπως λοιπόν αυτή η αντίφαση έθεσε ένα σοβαρό πρόβλημα στα κόμματα της αριστεράς. Γιατί το σύστημα δεν άλλαξε, και για τον μεν Λένιν τα πράγματα ήταν πιο εύκολα, «μένουμε στο κοινοβούλιο για να αποκαλύψουμε την απάτη του» μέχρι να έρθει η ώρα να το ανατρέψουμε κάνοντας την επανάσταση, και αυτό δεν διήρκησε πολύ καιρό, ενώ στην δυτική Ευρώπη τα πράγματα ήρθαν ολότελα διαφορετικά και το σύστημα διατηρήθηκε. Μήπως λοιπόν αυτή η διάρκεια έθεσε σημαντικά προβλήματα πάνω στην ίδια την ουσία, αν θέλετε, των κομμάτων της αριστεράς — κομμουνιστικής ή μη;*

J. Lojkine: Ναι, μπορούμε να θέσουμε τα προβλήματα με τον τρόπο που τα θέσατε. Αλλά πίσω από αυτήν την ιδέα της επαναστατικής νομιμότητας, που ήταν επίσης η ιδέα του «όλα ή τίποτε», να καταστρέψουμε το κράτος μόλις κατακτήσουμε το κράτος κλπ., υπάρχει το πρόβλημα του κράτους, δηλαδή της πολιτικής αναμιγμένης με το κράτος. Και αυτό αποτελεί και μια τεράστια συζήτηση μέσα στα πλαίσια του Γαλλικού κομμουνιστικού κόμματος, δεν ξέρω τι γίνεται αλλού. Δέστε για παράδειγμα τις χώρες της ανατολικής Ευρώπης, τις πρώην σοσιαλιστικές, τους τεχνοκράτες νέου στυλ που αντικαθιστούν τους τεχνοκράτες παλιού στυλ, συχνά μάλιστα είναι οι ίδιοι, με άλλα λόγια άνθρωποι που αδιαφορούν εντελώς για την γνώμη των μαζών και πιστεύουν πως οι άλλοι είναι πολύ κουτοί για να μπορέσουν να καταλάβουν πώς πρέπει να διοικείς. Από τη στιγμή λοιπόν αυτή είναι φυσικό να υπάρχει ένα βαθύ ρήγμα ανάμεσα από τη μια στη θέληση να αλλάξεις την κοινωνία και από την άλλη να στηρίζεσαι σε μηχανισμούς που είναι μηχανισμοί αντιπροσωπευτικοί. Γι' αυτό είπα ότι χρειάζεται μια επανάσταση όχι μόνο στη διαχείριση, αλλά αυτοδιαχείριση, δηλαδή επανάσταση μέσα στη δημοκρατία. Πρέπει να σπρώξουμε τη δημοκρατία μέχρι την άκρη, μέχρι τα ανώτατα σημεία της, και αυτό σημαίνει να αποδεχτείς αυτό που ο Μαρξ είδε, ενώ ο Λένιν δεν το είδε, το γεγονός δηλαδή ότι υπάρχει μια αντίθεση ανάμεσα στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία και την άμεση-αυτοδιαχειριστική δημοκρατία. Η δημοκρατία η σημερινή, αυτήν που αποκαλέσαμε αστική, είναι ένα τεράστιο βήμα μπροστά σε σχέση με τα συστήματα της προβιομηχανικής εποχής. Και πιστεύω πως η αστική δημοκρατία είναι πολύ περισσότερο δημοκρατία απ' ό,τι το σύστημα του μοναδικού κόμματος που ταυτίζεται με το κράτος. Το είδαμε αυτό πρόσφατα. Την ίδια όμως στιγμή δεν μπορούμε να αρκεστούμε σ' αυτό, πρέπει να προσπαθήσουμε να πάμε πέρα από αυτά τα συστήματα που απλά καλούμαστε κάθε τέσσερα-πέντε ή επτά χρόνια να εκφράζουμε την άποψή μας σε πολιτικό επίπεδο. Είναι ευνόητο ότι υπάρχει η ανάγκη να λάβουμε υπόψην μας όλα τα επίπεδα της πολιτικής ζωής χωρίς όμως να γίνουν αυτά ένα με το κράτος, γιατί τότε θα εξακολουθεί να αναπαράγεται η αντίφαση ανάμεσα σ' αυτό που εσείς ονομάσατε επαναστατική νομιμότητα και δημοκρατική νομιμότητα. Θα πρέπει λοιπόν να προσπαθήσουμε να συνδέσουμε τις μορφές τις πιο άμεσης δημοκρατίας και τις μορφές της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Να συνδέσουμε για παράδειγμα το κοινοτικό συμβούλιο —που παρόλο που κι αυτό είναι μέσα στα πλαίσια της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας βρίσκεται πολύ κοντύτερα στον πολίτη, ελέγχεται πολύ ευκολότερα από τον πολίτη, και τελικά βρίσκεται κοντύτερα στο μοντέλο της αυτοδιαχειριζόμενης δημοκρατίας— με την περιφέρεια, με τα εργατικά συμβούλια, με τα συμβούλια των επιχειρήσεων κλπ.

Νομίζω πάντως πως ο σοβαρός κίνδυνος σ' αυτό το επίπεδο προέρχεται σήμερα από αυτό που ονομάζουμε «ευρω-κράτες», ο όρος είναι αρκετά της μόδας στις μέρες μας, δηλαδή τα στελέχη εκείνα που διαμορφώνουν τις πολιτικές σε ευρωπαϊκό επίπεδο και είναι ακόμη πιο απομονωμένοι από τους πολιτικούς γιατί αυτοί τουλάχιστον θα πρέπει να κάνουν κι έναν απολογισμό της θητείας τους, έστω και κάθε τέσσερα χρόνια, μπροστά στις τοπικές κοινωνίες, ενώ οι άλλοι βρίσκονται απομακρυσμένοι στις Βρυξέλες και εμείς δεν μπορούμε να ασκήσουμε καμμιά επιρροή πάνω

τους. Αυτό είναι πάρα πολύ σοβαρό γιατί γεννάει και θρέφει τις νέες μορφές κρατικής αλλοτρίωσης που είναι ένα σημαντικό φρένο στις οποιεσδήποτε δημοκρατικές διεκδικήσεις.

Ν.Κ.: *Μια τελευταία ερώτηση. Αρκετά κομμουνιστικά κόμματα της Ευρώπης, κυρίως αυτά που ανήκαν στο ρεύμα του ευρωκομμουνισμού όπως αυτό της Ιταλίας, της Σουηδίας, της Ολλανδίας, όπως επίσης και το ΚΚΕεσ. στην Ελλάδα το 1987, επέλεξαν την υπέρβαση της κομμουνιστικής τους φυσιογνωμίας προσπαθώντας ταυτοχρόνως να υπερβούν και τα φαινόμενα στασιμότητας και κρίσης που τους απασχολούσαν επί πολλά χρόνια. Ποια είναι η γνώμη σας γι' αυτό το εγχείρημα, ποιό πιστεύετε πως θα είναι το μέλλον αυτών των σχηματισμών και αν θεωρείτε σκόπιμο να ενταχθεί σε αυτή την διαδικασία και το Γ.Κ.Κ. που και αυτό μαστίζεται από μια μακροχρόνια πολιτική κρίση που κινδυνεύει να το καταστήσει περιθωριακή πολιτική δύναμη στη Γαλλία;*

J. Lojkine: Καταρχήν να σας πω πως δεν έχω μια ικανοποιητική εικόνα των κοινωνικών συνθηκών των χωρών που μου αναφέρατε ώστε να μπορώ να απαντήσω με σιγουριά τόσο πάνω στις συνθήκες που ώθησαν τα κόμματα αυτά σε αυτήν τους την επιλογή, όσο και για το αποτέλεσμα του πειράματος. Θα διακινδυνέψω όμως μια πρόβλεψη. Πιστεύω πως λίγο θα παίξει ρόλο αυτή καθεαυτή η αλλαγή του τίτλου και η ακομμουνοστικοποίηση, ας πούμε, των κομμάτων αυτών στην πολιτική συμπεριφορά των πολιτών απέναντι σ' αυτά τα κόμματα. Νομίζω πως έκανα κάποια αναφορά στην αρχή. Η μεγάλη αδυναμία σήμερα των κομμουνιστικών κομμάτων, αλλά και γενικότερα της αριστεράς, είναι να δώσουν μια αξιόπιστη εναλλακτική πρόταση διαχείρισης των πολιτικών καί οικονομικών πραγμάτων. Οι πολίτες, όπως και το σύνολο των κοινωνιών αντιμετωπίζουν σήμερα καινούργιου τύπου προβλήματα, για τα οποία χρειάζονται καινούργιου τύπου απαντήσεις. Πάρτε για παράδειγμα ...διάβαζα τις προάλλες ένα κείμενο του André Gorz — είναι ένας από τους σύγχρονους Γάλλους κοινωνιολόγους, βέβαια δεν ανήκουμε στο ίδιο ρεύμα σκέψης— στο οποίο έγραφε ότι όλες οι νέες θέσεις εργασίας που δημιουργήθηκαν στη δεκαετία του '80, είναι θέσεις προσωρινής απασχόλησης και δεν καλύπτουν έτσι τις ανάγκες της κοινωνίας πάνω στο θέμα της απασχόλησης. Το πρόβλημα λοιπόν εδώ της ανεργίας απαιτεί από ένα σύγχρονο πολιτικό οργανισμό της αριστεράς, μια λύση. Λύση που δεν θα αρκείται στην παραδοσιακή φωνή διαμαρτυρίας της αριστεράς για περισσότερες θέσις εργασίας και καλύτερο μεροκάματο, αλλά θα παρεμβαίνει και στην ουσία της εργασίας, στις δυνατότητες ανάπτυξης της αποτελεσματικότητας του υπαλλήλου, κλπ. Νομίζω λοιπόν ότι από πλευράς αποτελεσματικότητας δεν νομίζω πως αυτή η αλλαγή θα μπορέσει να έχει ιδιαίτερα αποτελέσματα. Σήμερα χρειάζεται να κατασκευαστεί μια πειστική εναλλακτική πρόταση η οποία θα αγγίζει τόσο τον τομέα της πολιτικής διαχείρισης όσο και τον τομέα της οικονομικής διαχείρισης. Και αυτό κατά τη γνώμη μου δεν αποτελεί μόνο πρόβλημα των κομμουνιστών, αλλά και του συνόλου των πολιτικών φορέων της αριστεράς.

Επίσης όσον αφορά αυτό καθεαυτό το εγχείρημα. Πιστεύω πως σήμερα οι τίτλοι των πολιτικών κομμάτων φανερώνουν, αποκαλύπτουν, αν θέλετε, περισσότερο την ιστορία του κόμματος, παρά προσδιορίζουν σχηματικά το μοντέλο της αυριανής κοινωνίας που επιδιώκουν. Και αυτήν την ιστορία δεν μπορεί κανείς να την ξεφορτωθεί από πάνω του τόσο εύκολα. Το σταλινικό παρελθόν των κομμουνιστικών κομμάτων, για παράδειγμα, ξεπεράστηκε και αποτελεί σήμερα απλά μόνο μια δυσάρεστη ανάμνηση. Αυτό όμως δεν μπορεί ν' απαρνηθεί τον εαυτό του, όπως κανείς δεν μπορεί ν' απαρνηθεί την παιδική του ηλικία. Το ίδιο μπορούμε να πούμε ότι ισχύει για τον παραδοσιακό φιλοσοβιετισμό των κομμουνιστικών κομμάτων ή για τόσα άλλα ζητήματα. Όσον αφορά πιο συγκεκριμένα το Γ.Κ.Κ. δεν νομίζω πως αυτή είναι η λύση για να ξεπεράσει την πραγματικά πολύ σοβαρή του κρίση.

Ν.Κ.: *Σας ευχαριστώ πολύ τόσο για την πολύ ενδιαφέρουσα συζήτηση που είχαμε, όσο και για τον χρόνο που μας αφιερώσατε.*

J. Lojkine: Κι εγώ εσάς, ιδιαίτερα για την δυνατότητα που μου δώσατε να καταθέσω τις απόψεις σ' ένα διαφορετικό σύνολο πολιτών από αυτό της Γαλλίας, και να συντελέσω στο διάλογο πάνω σ' αυτού του είδους τα μεγάλα ζητήματα. Εύχομαι κάποια άλλη φορά να έχουμε περισσότερο χρόνο να τα πούμε γιατί βεβαίως τα ζητήματα αυτά δεν εξαντλούνται μέσα σε τρία τέταρτα της ώρας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η Χάρτα της Αμιένης (La charte d' Amiens): πρόκειται για την απόφαση που πήραν τα γαλλικά συνδικάτα το 1906 να δηλώσουν την ανεξαρτησία του συνδικαλιστικού κινήματος τόσο απέναντι στο κράτος και την εργοδοσία, όσο και απέναντι στα κόμματα. Πρόκειται για μια γαλλική ιδιαιτερότητα.

2. C.G.T. (CONFEDERATION GENERALE DU TRAVAIL): Είναι η γενική συνομοσπονδία εργατών της Γαλλίας. Πρόσκειται στο γαλλικό κομμουνιστικό κόμμα.

3. Ο Guesde είναι Γάλλος σοσιαλιστής και συνδικαλιστής στα τέλη του 19ού και αρχές του 20ού.

Από τον Πλάτωνα στο Γ.Κ.Κ.: για ένα νέο ορισμό του κομμουνισμού

*Yolene Dilas-Rocherieux**

«Ο κομμουνισμός είναι μια ιδέα που υπάρχει πολύ πριν τον Ιησού Χριστό, από τα χρόνια δηλαδή του Πλάτωνα. Ο Babeuf την μορφοποίησε τη στιγμή της μεγάλης γαλλικής επανάστασης, πολύ πριν τη γέννηση της Σοβιετικής Ένωσης, και σαφώς νωρίτερα από τον Marx και τον Engels»[1]. Αυτή λοιπόν η αναφορά στον προ-βιομηχανικό κομμουνισμό και στο φιλόσοφο της ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ, η οποία διαρκώς επαναλαμβάνεται ιδιαίτερα μετά την κατάρρευση των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης, με οδηγεί να ασχοληθώ εκ νέου με ένα θέμα που ήδη είχα αρχίσει να ερευνώ εδώ και μερικά χρόνια και που αφορούσε την ίδια την ουσία και την σημασία του κομμουνισμού[2]. Πράγματι, η οικονομική και κοινωνική αποσύνθεση των χωρών του ανατολικού μπλοκ, οδήγησε στο μαρασμό και το θάνατο αυτής της διεθνούς οργάνωσης η οποία επαγγελλόταν τις αρχές της κομμουνιστικής θεωρίας. Μπορούμε όμως να συνεπάγουμε και την εξαφάνιση μιας ιδέας η οποία έχει αδιάρρηκτα συνδεθεί με την ιστορία των ανθρώπων και την αέναη αναζήτηση από μέρους τους μιας «καινούργιας κοινωνίας».

Τι σημαίνει άραγε σήμερα το να είσαι κομμουνιστής, όταν είσαι μάλιστα κι έξω από το ίδιο το κομμουνιστικό κόμμα; Μήπως είναι η αναζήτηση μιας πιο δίκαιης και πιο ανθρώπινης κοινωνίας όπως επαγγέλλονται μερικοί από τους αμφισβητίες του γαλλικού κομμουνιστικού κόμματος; Αλλά τότε ο κομμουνισμός δε θα διαχωριζόταν σε τίποτα από το σοσιαλισμό και τη σοσιαλδημοκρατία[3]. Μήπως όμως ο κομμουνισμός είναι διακριτός τόσο σαν σύστημα αξιών όσο και σαν μοντέλο μιας ιδιαίτερης κοινωνίας[4]; Αν η δεύτερη υπόθεση αποτελέσει τη βάση ανάλυσής μας, πρέπει τότε να αναζητήσουμε τα στοιχεία εκείνα που τον διακρίνουν μέσα στο πέρασμα της ιστορίας και να ξεδιπλώσουμε το νήμα εκείνο που συνδέει τη σύγχρονη εμπειρία του εικοστού αιώνα με τις ουσιώδεις αξίες κειμένων τόσο δυσανάλογων όπως είναι αυτά του Πλάτωνα και του Γ.Κ.Κ.

Η αναφορά στον Πλάτωνα, συχνή στους κομμουνιστές των πρώτων χρόνων του δεκάτου ενάτου αιώνα, και εκ νέου επαναλαμβανόμενη σήμερα, μας δημιουργεί μια αίσθηση αμηχανίας. Πράγματι, η Πλατωνική Πολιτεία δεν έχει τίποτε το κοινό με μια κοινωνία ίσων έτσι όπως την δηλώνουν οι κομμουνιστές, αλλά παρόλα αυτά η σχέση ανάμεσα στον Πλάτωνα και τον κομμουνισμό, τουλάχιστον τον προμαρξιστικό[5], είναι πραγματική. Ο σύγχρονος κομμουνισμός δέν είναι βέβαια η ευθεία προέκταση του αρχαίου κομμουνισμού, καθώς αυτός ο τελευταίος ξεπηδά από την ιδέα της αποκατάστασης των φυσικών δικαιωμάτων του ανθρώπου μέσω μιας απολυτρωτικής επανάστασης, ενώ ο πρώτος εγγράφεται μέσα στην διαδικασία εξέλιξης της κοινωνίας η οποία κουβαλάει μέσα της τα σπέρματα της καταστροφής της και της ανανέωσής της[6]. Εντούτοις, με βάση τις αναλύσεις του Talmon[7], πρέπει να ισχυριστούμε ότι αυτό το σημείο που υποτίθεται ότι διαχωρίζει το σύγχρονο κομμουνισμό δεν έχει καμμιά ουσιαστική σημασία μια που ο κομμουνισμός εγγράφεται σε μια κατηγορία πολύ πιο ευρύτερη τόσο από άποψη χρονικής διάρκειας, όσο και από άποψη θεματολογίας[8]. Αυτή λοιπόν η κατηγορία είναι μήπως του ολοκληρωτισμού, η οποία διακρίνεται τόσο στ' αριστερά όσο και στα δεξιά, σύμφωνα με τις απόψεις του Karl Popper[9], από την ερμητική ουσία της κοινωνικής της δομής και από τις αναφορές της στις θεωρίες του Πλάτωνα, του Αριστο-

Η Yolène Dilas-Rocherieux είναι διδάκτωρ κοινωνιολογίας chargée de cours, στο Πανεπιστήμιο Paris X, ερευνήτρια του Κέντρου Ιστορίας και Κοινωνιολογίας του Κομμουνισμού.

τέλη και του Hegel; Μήπως όμως αυτή η κατηγορία μοιάζει περισσότερο μ' αυτήν που περιγράφει ο Friedrich A. Hayek[10] που ενώνοντας την άκρα αριστερά και την άκρα δεξιά μέσα στους κόλπους του κολλεκτιβιστικού προγραμματισμού καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο κομμουνισμός είναι μία από τις παραλλαγές αυτής της κατηγορίας; Ή μήπως εντέλει πρέπει, χωρίς να παραγνωρίζουμε τη συνάφεια ανάμεσα στους δεξιούς και αριστερούς ολοκληρωτισμούς, να αποδεχθούμε, όπως ο Emile Durkheim[11], ότι ο κομμουνισμός έχει μία ιδιαιτερότητα ως θεωρία, τόσο ως προς την οικονομική, πολιτική και κοινωνική του τελεολογία, όσο και ως προς την ακινησία του μέσα στην ιστορία[12];

Αυτή η τρίτη λύση, χωρίς βέβαια να απαρνούμαστε τις θέσεις περί ενός ολοκληρωτικού όλου, μας οδηγεί στο νά εξηγήσουμε την επιλογή των υλικών που στήριξαν την έρευνά μας. Η επανάληψη μερικών θεμάτων στις κομμουνιστικές αναλύσεις τόσο τις προμαρξιστικές όσο και στις μαρξιστικές μας οδήγησε να αναζητήσουμε το μίτο της Αριάδνης στο χώρο που βρίσκεται ανάμεσα σε μία ιδέα —η προσδοκία μιας κοινοκτημοσύνης αγαθών— και στο ιδεολογικό σχηματισμό μιας επαναστατικής υποστήριξης. Έτσι η έρευνα πάνω στον πραγματικό κομμουνισμό δεν παίρνετε σ' αυτή εδώ την εργασία υπόψην. Θα βρισκόμασταν αντιμέτωποι μ' ένα πολλαπλό αριθμό παραγόντων, τέτοιοι όπως είναι οι μύθοι, η ιστορία, η κουλτούρα, η γεωγραφία καθώς συμπεριλαμβανομένων και των διαρθρώσεών τους μέσα στα πλαίσια του παγκοσμίου συστήματος[13]. Γι' αυτό λοιπόν ας μείνουμε στα κείμενά μας.

Το ζήτημα των αναγκών σαν κεντρικός άξονας του κομμουνισμού

Ο Durkheim[14] διαχώριζε ριζικά τον κομμουνισμό από το σοσιαλισμό τόσο εξαιτίας της διαφορετικής προέλευσής τους, όσο και εξαιτίας του διαφορετικού τους στόχου. Αναδυόμενος από τη βιομηχανική κοινωνία και τις οικονομικές αντιφάσεις της, ο σοσιαλισμός παρουσιάζεται σε μια έκκριση του κοινωνικού σώματος, εν αντιθέσει με την κομμουνιστική θεωρία που είναι ένα προϊόν αιώνιο βγαλμένο από μια απομονωμένη ελίτ. Η αντίθεση ανάμεσα στο σύγχρονο και το αρχαίο, έννοια που επεξεργάστηκε ο Durkheim, συναντιέται ακόμα και στον ίδιο τον σκοπό της καθεμιάς από αυτές τις θεωρίες:

> «Να ρυθμιστεί η παραγωγή των αξιών με τέτοιο τρόπο ώστε να ανταγωνίζονται με σχετική αρμονία, να η πρόταση του σοσιαλισμού. Να ρυθμιστεί η ατομική κατανάλωση με τέτοιο τρόπο ώστε όλες να είναι παντού ίσες και μέτριου μεγέθους, να η βασική ουσία του κομμουνισμού[15]».

Η κατανάλωση λοιπόν αποτελεί το στοιχείο της δυναμικής του κομμουνισμού και αυτό που μας βοηθά στην προσέγγιση και κατανόηση αυτής της θεωρίας. Σε μία τελείως διαφορετική προσέγγισή του ο J.L. Talmon έφτανε σ' αυτό το συμπέρασμα:

> «Αυτή η πιο ευρεία κατηγορία χαρακτηρίζεται κυρίως από το γεγονός ότι εκπροσωπεί το πρόγραμμα άμεσης πολιτικής δράσης ενός συστήματος που βασίζεται πάνω στην ισότιμη και ολική κάλυψη των αναγκών[16]».

Θα ξαναβρούμε αυτήν την κεντρική γραμμή μέσα σ' ένα μεγάλο αριθμό από κείμενα του Γ.Κ.Κ.

> «Θα είναι από τη στιγμή που θα επιτύχουμε να δημιουργήσουμε ένα σύστημα μέσα στο οποίο οι άνθρωποι θα ανταμείβονται από την κοινωνία, για την εργασία τους, όχι σύμφωνα με την ποσότητα και την ποιότητα της εργασίας τους, αλλά σύμφωνα με τις ανάγκες τους, που θα μπορούμε να λέμε ότι οικοδομήσαμε στην κομμουνιστική κοινωνία[17]».

Η απαιτητική λοιπόν αναγκαιότητα να ρυθμιστούν οι ατομικές ανάγκες σε σχέση με την συνολική ποσότητα του παραγόμενου κοινωνικού πλούτου (ισότητα των αναγκών) και με βάση ένα δείγμα αναγκαίας κοινωνικής εργασίας (τέλος της τεμπελιάς), μας οδηγεί όχι μόνο στο πεδίο της ίσης διανομής των αγαθών, αλλά και πιο έμμεσα σ' αυτό της απάληψης της διαφοράς, της πολυτέλειας, του εγωισμού και της διαστροφής.

Πλούτος και Διαφθορά

Η σχέση ανάμεσα στη διαφθορά και τον πλούτο συνιστά το αξίωμα βάσης του κομμουνισμού και το θεμελιώδες στοιχείο του. Η απομάκρυνση του ατόμου από τα πλούτη και την όποια διαδικασία πλουτισμού σημαίνει βέβαια κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας

των κάθε είδους μέσων παραγωγής,[18] αλλά κι επίσης, και εδώ είναι που ο κομμουνισμός διακρίνεται από το σοσιαλισμο[19], τον πλήρη διαχωρισμό του άμεσου παραγωγού από το προϊόν της εργασίας του. Η ελεύθερη διάθεση των αποδοχών της εργασίας αφήνει ελεύθερο το πεδίο για την διατομική ανταλλαγή, για την συσσώρευση πλούτου και την ανισότητα στην κατανάλωση, επιτρέποντας έτσι την αναπαραγωγή των δύο διαφθορών στοιχείων, που είναι η πολυτέλεια και ο εγωϊσμός.

> «Αυτή η ηθική δεν βασίζεται πλέον πάνω στον εγωϊσμό, στην αναζήτηση του κέρδους και το ατομικό συμφέρον, αλλά στην προφύλαξη των συμφερόντων όλης της κοινωνίας, συμφερόντων που ταυτίζονται με τα συμφέροντα του κάθε ατόμου από τη στιγμή που του είναι αδύνατον να ιδιοποιηθεί ένα τμήμα του συλλογικού προϊόντος[20]».

Θα ξαναβρούμε αυτές τις απαιτήσεις τόσο στον Πλάτωνα, όσο και στον Th. More ή ακόμη στον Cabet, τον Babeuf και τον Morelly. Ο Morelly είναι ο μόνος σημαντικός κομμουνιστής από τους διανοητές του 18ου αιώνα. Σύμφωνα με αυτόν η φιλαργυρία «αυτή η παγκόσμια πανούκλα», δεν θα είχε ποτέ υπάρξει χωρίς την ατομική ιδιοκτησία. «Όλες οι δυστυχίες στον κόσμο προέρχονται από την απληστία και την ανασφάλεια[22]». Το πνεύμα της ιδιοκτησίας αντιτίθεται στο πνεύμα του κομμουνισμού «από τον καθένα ανάλογα με τις ικανότητές του, στον καθένα σύμφωνα με τις ανάγκες του»[23].

Μέσα λοιπόν σ' αυτήν την διανοητική πορεία προς τον ολοκληρωμένο κομμουνισμό, ο Marx υποδείκνυε καθένα από τα επίπεδα ή τις φάσεις τις μεταβατικές, με βάση την εξέλιξη εκείνων των μηχανισμών που καταργούν τον ατομικό πλουτισμό:

> «Κάθε μέλος της κοινωνίας που εκπληρώνει ένα συγκεκριμένο τμήμα της απαραίτητης κοινωνικά εργασίας, θα δέχεται από την κοινωνία ένα πιστοποιητικό που θα βεβαιώνει την ποσότητα της εργασίας που προσέφερε. Με αυτό το πι-

στοποιητικό, θα δέχεται από τα δημόσια καταστήματα ειδών κατανάλωσης ένα σύνολο αγαθών που θα αντιστοιχεί στην παραγόμενη ποσότητα εργασίας. Συμπερασματικά, αφαιρουμένης της ποσότητας εργασίας που κατευθύνει στο κοινό ταμείο, κάθε εργάτης δέχεται από την κοινωνία όσα αυτός ο ίδιος της έδωσε[24]».

Είναι λοιπόν πάνω σε αυτήν τη βάση, που ανταμώνονται όλοι αυτοί που αυτοδηλώνονται, ή αυτοδηλώθηκαν υπέρμαχοι του κομμουνισμού.

«Η κομμουνιστική κοινωνία είναι ένα σύστημα μέσα στο οποίο η παραγωγή ρυθμίζεται με βάση τις ανάγκες, και που η απογραφή των αναγκών αποτελεί βασική προτεραιότητα για το σύστημα[25]».

Μετά το 1968, το Γ.Κ.Κ. εγκαταλείπει κάθε διάθεση μορφοποίησης όλων αυτών, αλλά εντούτοις ξαναβρίσκουμε αυτήν την απαίτηση που θέλει «τις ανάγκες των ανθρώπων και τις ανάγκες της παραγωγής να συμπίπτουν[26]». Ο πλούτος διαφθείρει, η κοινωνία πρέπει λοιπόν να πλουτίζει, κρατώντας ταυτοχρόνως το άτομο μακριά από κάθε δυνατότητα κατοχής και κάθε πιθανότητα να ξοδεύσει ή να συσσωρεύσει τα πλούτη του κοινωνικού συνόλου.

Η προβληματική του Πλάτωνα

Θέτοντας στο επίκεντρο της προβληματικής του την απόρριψη οποιασδήποτε μορφής ιδιοκτησίας, υλικής ή συναισθηματικής, ο Πλάτωνας σφυρηλάτησε την πρώτη έννοια της τέλειας ανταπόκρισης του ατόμου στις επιταγές συλλογικού όλου. Η ολική αποστέρηση αφορά εδώ τους σοφούς και τους πολεμιστές, καθώς οι παραγωγοί δεν υπάρχουν παρά μόνο για να απαντήσουν στις βιολογικές απαιτήσεις του συλλογικού σώματος, δηλαδή στις ανάγκες τροφής, ενδυμασίας και στέγασης. Έτσι ο συνδυασμός των τριών αυτών κοινωνικών σωμάτων επιτρέπει να επιτευχθεί ο απώτατος στόχος που είναι η αναγέννηση της Πολιτείας και κατά συνέπεια του ανθρώπινου είδους κατορθώνοντας ταυτόχρονα δυνατή την επίτευξη της αναπαραγωγής της κοινωνίας σαν ένα πιστό αντίγραφο και σταματώντας έτσι, σύμφωνα με τον Πλάτωνα, τη διαδικασία αποσύνθεσης που χαρακτήριζε όλες τις ανθρώπινες κοινωνίες. Η διάλυση των αιτιών της παρακμής, δηλαδή της επιθυμίας για πλούτο και κατ' επέκταση για εξουσία, επιτρέπει να ιδρυθεί μια «ευτυχισμένη πολιτεία» και αυτό παρά και ενάντια στη θέληση του ατόμου, γιατί σύμφωνα με τον Πλάτωνα ο νόμος δεν υπάρχει για να εξασφαλίσει την ευτυχία σε μια μόνο τάξη πολιτών, αλλά πρέπει να προσπαθεί να πραγματοποιήσει την ευτυχία όλης της πολιτείας, ενώνοντας τους πολίτες είτε με την πειθώ είτε με τη βία, οδηγώντας τους να μοιραστούν τα πλεονεκτήματα που κάθε τάξη πολιτών μπορεί να δώσει στην κοινότητα. Η πολιτεία διαμορφώνει λοιπόν τους ανθρώπους, όχι για να τους αφήνει ελεύθερους να κάνουν ότι τους αρέσει, αλλά για να ενισχύουν τη κρατική υπόσταση[27]. Ο Karl Poppers υποδεικνύει αυτό το σημείο της πλατωνικής λογικής σαν τον θεμελιώδη άξονα του σύγχρονου ολοκληρωτισμού. Ο Πλάτωνας υπήρξε αυτός που συνέλαβε την θεωρία του «εφήμερου ατόμου», σύμφωνα με την οποία, μόνο το συλλογικό μπορεί να εμπεριέχει σταθερότητα και διάρκεια. Η δίκαιη Πολιτεία λοιπόν πρέπει να υπακούει σε μια ανώτερη τάξη, που δεν είναι άλλη από την αναγέννηση του είδους και την απόλυτη αναπαραγωγή του, με βάση την αντίθεση που δημιουργούν από τη μια ο ατομικισμός και η κοινοκτημοσύνη, και από την άλλη ο εγωϊσμός και ο αλτρουϊσμός. Ο Πλάτωνας λοιπόν όρισε το κοινό κακό και προσδιόρισε επίσης και τα μέσα για να το καταπολεμήσουν.

Οι κομμουνιστικές αναφορές σε μερικές έννοιες κατασκευασμένες από τον Πλάτωνα δεν σημαίνει βεβαίως με κανένα τρόπο ότι η πλατωνική θεωρία είναι κομμουνιστική. Αυτό το επίθετο δεν μπορεί βεβαίως να αποδοθεί στο φιλόσοφο που στην πραγματικότητα δεν ονειρευόταν παρά την επάνοδο στην εξουσία της αθηναϊκής αριστοκρατίας. Οι μαρξιστές πέταξαν τον Πλάτωνα στις παρυφές του ιδεαλισμού και της ουτοπίας. «Όλες οι θεωρίες πάνω στην κοινωνία και το κράτος που προϋπάρχουν της μαρξιστικής θεωρίας δίνουν μια ιδεαλιστική ερμηνεία της κοινωνικής ζωής[28]. Εντούτοις αναγνωρίζοντας τον εαυτό τους μέσα στο κομμουνισμό του δεκάτου ενάτου, οι θεωρητικοί του σύγχρονου κομμουνισμού ξαναχρησιμοποίησαν για λογαριασμό τους, τους μεγάλους νόμους της κοινωνικής παρακμής από τη διαφθορά, όπως και την πίστη στην αναγέννηση της κοινωνίας, που θα προέλθει από την δικτατορία μιας εκπαιδευμένης ελίτ σύμφωνα με το δόγμα του συλλογικού όλου, και την ολοκληρωτική στέρηση κάθε δικαιώματος πλουτισμού. Πάνω λοιπόν

σ' αυτή τη βάση ο Πλάτωνας αναγνωρίζεται και σήμερα σαν τμήμα των κομμουνιστικών γενεών.

Μετάφραση: *Ν. Μαραντζίδης*

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Δήλωση του κ. THEO VIAL-MASSAT, κομμουνιστή της Loire στην εφημερίδα Monde στις 29.08.1991.

2. Αυτή η εργασία πραγματοποιείται στα πλαίσια του εργαστηρίου της Ιστορίας και της Κοινωνιολογίας του Κομμουνισμού, στο πανεπιστήμιο Paris X Nanterre.

3. Αυτό πιστεύουν για παράδειγμα οι Ιταλοί κομμουνιστές αποποιούμενοι την έννοια του κομμουνιστικού κόμματος.

4. Ο ROGER GARAUDY έγραφε: «εάν υπάρχει μια πολλαπλότητα των σοσιαλιστικών μοντέλων (εδώ ο σοσιαλισμός νοείται ως απλή φάση μετάβασης στο κομμουνισμό) που προέρχεται από τη διαφορετική αφετηρία εκκίνησης, είναι ελάχιστα πιθανό να υπάρχει και μια πολλαπλότητα των μοντέλων του κομμουνισμού, αν και όπως θα δείξουμε παρακάτω μπορούμε να διακρίνουμε κάποιες διαφοροποιήσεις σε επίπεδο μορφής», **POUR UN MODELE FRANCAIS DU SOCIALISME,** Gallimard 1968.

5. Ο E. CABET το ονόμαζε το «θείον», και εξηγούσε τις ανισότητες ανάμεσα στις διάφορες κάστες με βάση τους κανόνες και την κουλτούρα της εποχής.

6. «Δεν υπάρχει ούτε ένας κόκκος ουτοπισμού στο Marx. Ο Marx δεν φαντάζεται και με την τελευταία της λεπτομέρεια την νέα κοινωνία. 'Οχι, εξετάζει σαν μια διαδικασία φυσικής ιστορίας, τη γέννηση της καινούργιας κοινωνίας με βάση την παλιά, τις μορφές μετάβασης από τη μια στην άλλη». ΛΕΝΙΝ, **ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ.**

7. **LES ORIGINES DE LA DEMOCRATIE TOTALITAIRE,** Calman-Levy, Paris.

8. σελ. 242.

9. **LES SOCIETE OYVERTE ET SES ENNEMIS,** 1ος τόμος, **L' ASCEDANT DE PLATON,** Τόμος 2ος, Seuil, Paris 1979.

10. **LA ROUTE DE LA SERVITUDE,** Quadridge/P.U.F. 1985.

11. **LE SOCIALISME,** les classiques des sciences humaines, RETZ, Paris 1978.

12. Ξαναπαίρνουμε εδώ την έκφραση του DURKHEIM στο **SOCIALISME.** Η προβληματική του Durkheim. Η προβληματική του Durkheim είχε γίνει σημείο αναφοράς και σε ένα άλλο άρθρο μας με τίτλο, **Pour une généalogie du communisme français, le systeme as sociatif 1840-1850, COMMUNISME** n. 28, 1991.

13. ANNIE KRIEGEL, **LE SYSTEME COMMUNISTE MONDIAL,** P.U.F. 1984.

14. **Le socialisme,** βλ. παρ.

15. DURKHEIM, σελ. 71.

16. J.L. TALMON, σελ. 242.

17. ALBERT MELE, "Sur le passage du-socialisme au communisme", **CAHIERS DU COMMUNISME,** Νοέμβριος 1948 σελ. 1315.

18. «Ο κομμουνισμός είναι λατινική λέξη. Σημαίνει ότι όλα είναι κοινά: η γη, τα εργαλεία, η εργασία», G. GAK **La société socialiste et l' individu.** CAHIERS DU COMMUNISME. Απρίλιος 1946, σελ. 336.

19. Δεν χρησιμοποιούμε εδώ τον όρο σοσιαλισμός με την σημασία που έδωσε στον όρο ο Μαρξ, δηλαδή της πρώτης ή της κατώτερης φάσης της κομμουνιστικής κοινωνίας, αλλά με τη σημασία που έδωσε στη λέξη ο Σαιν Σιμόν, και οι διάδοχοί του, η κοινωνικοποίηση δηλαδή των αγαθών που έχουν παραχθεί από τή μηχανή.

20. FRANCIS COHEN. "La supériorité de la civilisation socialiste" CAHIERS DU COMMUNISME, Νοέμβριος 1949, σελ. 1361.

21. Ο ROGER GARAUDY έγραφε πάνω σε αυτό το θέμα: το σημείο εκκίνησης του σύγχρονου κομμουνισμού βρίσκεται μέσα στο «κώδικα της φύσης» του Morelly που εμφανίστηκε στα 1760. Αλλά αυτός απέρριπτε τις πλατωνικές αφετηρίες. Η σημασία αυτού του βιβλίου δεν βρίσκεται μόνο στο περιεχόμενο του όπου περιγράφονται οι ουτοπίες του Πλάτωνα, του Morus, και του Campanella, αλλά επίσης και στην ίδια την μέθοδο αυτού του πρώτου θεωρητικού του κομμουνισμού, από τον οποίο εμπνεύστηκε ο Babeuf, ο πρώτος αγωνιστής του κομμουνισμού, CAHIERS DU COMMUNISME, Δεκέμβριος 1946, σελ. 1121.

22. J.L. TALMON, βλ. παρ. σελ. 72.

23. Φράση ιδιαίτερα αγαπητή στο Γ.Κ.Κ.

24. Κ. ΜΑΡΞ, **Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΓΚΟΤΑ.**

25. GEORGES COGNIOT "Le passage graduel du socialisme au communisme", CAHIERS DU COMMUNISME, Δεκέμβριος 1952, σελ. 1087.

26. PIERRE BLOTIN, "L' identité revolutionnaire du PCF enjeu actuel de la lutte de classes", CAHIERS DU COMMUNISME, Ιανουάριος 1985, σελ. 19.

27. **Η ΠΟΛΙΤΕΙΑ,** μετάφραση και σημειώσεις του Robert Bacou, Garnier-Flammarion, 1966.

28. G. ALEXANDROV, "Sur l' histoire des doctrines du developpement de la société", CAHIERS DU COMMUNISME, Μάιος-Ιούνιος 1946, σελ. 408.

■

Το Στατιστικό Προφίλ του Έλληνα Κομμουνιστή*

P.V. Burks

Είναι κακό για την επιστήμη ένα κείμενο που έχει γραφεί πριν από 30 χρόνια να είναι το ίδιο επίκαιρο σήμερα όσο και τη στιγμή που γράφτηκε. Γιατί σημαδεύει με την επικαιρότητά του την ακινησία των επιστημονικών απαντήσεων, την αδυναμία να προχωρήσεις μπροστά στην έρευνα, την αντίσταση του μυστηρίου απέναντι στη γνώση. Τα ερωτήματα που θέτει ο Burks εξακολουθούν να θέτονται και σήμερα, εξακολουθούν να προβληματίζουν το σύνολο σχεδόν των κοινωνιολόγων που ασχολούνται επιστημονικά με την μελέτη του κομμουνιστικού φαινομένου τόσο στον τόπο μας όσο και πέρα από αυτόν. Ποιά είναι η κοινωνική σύνθεση των περίφημων προλεταριακών κομμάτων; τι παροτρύνει ένα μέλος των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων της κοινωνίας να ενταχθεί στο κομμουνιστικό κίνημα, και μάλιστα σε μια περίοδο ιδιαίτερα δύσκολη για τέτοιου είδους κοινωνικο-πολιτικές περιπέτειες. Τι σημαδεύει την ένταξη μιας ολόκληρης κοινότητας ανθρώπων μέσα στα κομμουνιστικά κόμματα, οργανισμοί δηλαδή που ζητούσαν από τον άνθρωπο την αυταπάρνηση και την ολοκληρωτική εθελοντική προσφορά στην υπηρεσία της «υπόθεσης»; πώς μπορεί κάποιο μέλος μιας κοινωνικής τάξης να παλεύει για τα συμφέροντα μιας άλλης κοινωνικής τάξης από αυτήν που ανήκει και μάλιστα να είναι έτοιμος να θυσιαστεί γι' αυτά;

Υποθέσεις διατυπώθηκαν, ανά καιρούς. Οι περισσότερες όμως από αυτές είτε γενικές, είτε αναπόδεικτες βασισμένες περισσότερο στην προσωπική εμπειρία των ατόμων που τις διατύπωσαν και λιγότερο σε μια εμπεριστατωμένη μελέτη και έρευνα του φαινομένου. Με το άρθρο αυτό ο συγγραφέας του προσπαθεί ν' απαντήσει στα ίδια περίπου ερωτήματα ξεκινώντας όμως από ένα βασικό: είναι το Κομμουνιστικό Κόμμα της Ελλάδας στην περίοδο του μεσοπολέμου και αμέσως μετά ένα κόμμα ταξικό, ένα κόμμα προλεταριακό; Την απάντησή του θα προσπαθήσει να την στηρίξει σε μια εμπειρική ανάλυση των δεδομένων, των όποιων δεδομένων μπορεί να έχει. Αυτός ακριβώς ο μεθοδολογικός τύπος της έρευνας είναι που κάνει την προσπάθεια του συγγραφέα ιδιαίτερα αξιόλογη και πάνω σ' αυτό βασισθήκαμε και πήραμε την απόφαση αναδημοσίευσης μιας τόσο «παλιάς» δουλειάς.

Το τέλος του 20ού αιώνα ίσως ν' αποχαιρετάει τον μαρξισμό-λενινισμό που μαζί του ζήσαμε για εκατό περίπου χρόνια. Για πολλούς αυτό ίσως να σημαίνει ανακούφιση... γι' άλλους μελαγχολία... γι' άλλους πικρία. Για τους κοινωνικούς επιστήμονες όμως σημαίνει απλά περισσότερη δουλειά...

Νίκος Μαραντζίδης

Σε μικρή μόνο κλίμακα έχει εμφανιστεί μια αμερόληπτη ανάλυση όσον αφορά την ιστορία του κομμουνισμού στις δορυφορικές περιοχές. Αμέσως μόλις εμφανίστηκε αυτός ο κομμουνισμός είχε και μέλλον όπως και παρελθόν. Σε γενική έκταση ξεκίνησε απ' τη Βαλτική και τη Μαύρη Θάλασσα, το Αιγαίο και την Αδριατική όπου και αναπτύχθηκε αφθονία έντονης και παθιασμένης πολιτικής συμμετοχής. Αλλά εκείνοι οι λίγοι οι οποίοι προσπάθησαν σχολαστικές περιγραφές όπως οι Borkenau και Seton-Watson, αναγκάστηκαν —λόγω της ανεπάρκειας λεπτομερειακών δεδομένων— να οδηγηθούν σε γενικεύσεις οι οποίες όμως απαιτείται να επανεξεταστούν[1].

Μεταξύ των γενικεύσεων αυτού του τύπου βρίσκεται κι η άποψη που καθιέρωσε τον ανατολικο-ευρωπαϊκό κομμουνισμό να θεωρείται βασικά ένα προλεταριακό κίνημα. Βεβαίως μέσα σ' αυτήν την άποψη γίνεται επίσης αποδεκτό ότι υπάρχουν διανοούμενοι μεταξύ των ηγετών και ότι ακόμα ο κομμουνιστικός ανταρτοπόλεμος περιείχε πολλούς χωρικούς. Παραμένει όμως ως κυρίαρχη υπόθεση ότι ο σκληρός πυρήνας του κομμουνιστικού κινήματος, αυτός που έδωσε δηλαδή την επαναστατική ορμή, προέρχεται από τους βιομηχανικούς εργάτες των πόλεων, εν ολίγοις απ' τους προλετάριους. Αυτή η γενίκευση βρίσκεται σε συμφωνία με τη Μαρξιστική θεωρία, η οποία ανακηρύχθηκε από τον Μαρξ σαν μια από τις αμετάβλητες αλήθειες[2] της ιστορίας, και οποιοσδήποτε παρακολούθησε τη δράση αυτών των δορυφορικών κομμάτων γνωρίζει ότι στα συνέδριά τους αυτά τα κόμματα κυκλοφόρησαν στατιστικά ανακοινωθέντα προκειμένου να αποδείξουν ότι η κοινωνική σύσταση του κόμματος εμπεριέχει τα μαρξιστικά στοιχεία.

* Αναδημοσίευση από το Journal of modern history, 1962.

Στην ιστορική μνήμη, η εξάπλωση του χριστιανισμού συνδέεται με τους σκλάβους, η εμφάνιση του καλβινισμού με τους εμπόρους και η επιβολή του κομμουνισμού με τους βιομηχανικούς εργάτες. Αυτές οι συσχετίσεις είναι βασικές για τις ιστορικές ερμηνείες, επειδή αποτελούν το «κινητήριο κλειδί» που ερμηνεύει όλα αυτά τα κινήματα. Θα φαινόταν πραγματικά τόλμημα, η αμφισβήτηση της σχέσης μεταξύ κομμουνισμού και προλεταριάτου έτσι όπως εμφανίζεται στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης.

Εκτός από τη φθίνουσα αίρεση που είναι γνωστή σαν τροτσκισμός, και το γεγονός ότι η πρώτη κομμουνιστική επανάσταση συνέβη στην περιοχή για την οποία στατιστικά μιλάμε, το προλεταριάτο ελάχιστα υπήρξε χωρίς να μεταβάλλει τις αντιλήψεις των κομμουνιστών ή των μελετητών πάνω σ' αυτό το θέμα.

'Ενα μεγάλο πλεονέκτημα που έχει ο ιστορικός του κομμουνισμού σε αντίθεση με τους «αδελφούς του» οι οποίοι έχουν σχέση με τον πρωτόγονο κομμουνισμό ή με τον καλβινισμό του 16ου αιώνα είναι η δυνατότητα να μιλάει με μέλη του κινήματος και να τους παρακολουθεί από πρώτο χέρι. Παρ' όλα αυτά, τα περισσότερα κομμουνιστικά κόμματα της ανατολικής Ευρώπης είναι απρόσιτα στους δυτικούς μελετητές κι αυτό συμβαίνει γιατί ένας σημαντικός αριθμός Ελλήνων κομμουνιστών κλείστηκαν στις φυλακές στα 1952. Τελικά όμως αποδείχτηκε δυνατή η είσοδος σ' αυτές τις φυλακές και η διεξοδική συνδιάλεξη με μερικούς φυλακισμένους κλειδιά, 586 απ' αυτούς οι οποίοι ονομάστηκαν «μετανοημένοι φυλακισμένοι» πείστηκαν ν' απαντήσουν σε ερωτηματολόγια. Γι' αυτά τα ερωτηματολόγια όπως και για την παρουσία των αποτελεσμάτων στην ιστορία του κομμουνισμού στις δορυφορικές περιοχές, η παρούσα ανάλυση είναι ενδιαφέρουσα.

Εμείς πρέπει να ξεκινήσουμε με προσοχή. Οι 586 ερωτηθέντες αντιπροσωπεύουν μόνο ένα μικρό δείγμα σε σχέση με τους 10.000 άντρες και γυναίκες κρατούμενους στις ελληνικές φυλακές —κατά τη διάρκεια λήψης του δείγματος— για την κομμουνιστική τους δράση[3]. Πόσο απέχει αυτό το δείγμα των 10.000 φυλακισμένων από την αλήθεια; Πόσο απέχει απ' τους 10.000 περίπου μη φυλακισμένους 'Ελληνες κομμουνιστές και απ' τους 20.000 χιλιάδες που ζούσαν στην εξορία σε άσχημες συνθήκες; και πόσο απέχει το Ελληνικό κόμμα από ένα τυπικό ανατολικοευρωπαϊκό κομμουνιστικό κόμμα;

Σ' αυτά τα ερωτήματα δεν υπάρχουν ακριβείς απαντήσεις, μιας και το δείγμα μας αποτελείται κυρίως από μετανοημένους κομμουνιστές. Περισσότερο εξαρτάται απ' το αν ένας κομμουνιστής έχει στ' αλήθεια «μετανοήσει». Το παρόν γραφτό θεωρεί αυτό το πρόβλημα καταφατικό, κυρίως επειδή υπάρχουν πολλές αποδείξεις για το ότι ο υπολογισμός των αποχωρούντων απ' το κομμουνιστικό κόμμα είναι πολύ υψηλός. Υποστηρίχθηκε για παράδειγμα από μέλη που ήταν σε θέση να γνωρίζουν, ότι μόνο ένα 10% του Δημοκρατικού Στρατού —όπως και οι αντάρτες στις εχθροπραξίες μεταξύ του 1946-1949— ήταν βετεράνοι του ΕΛΑΣ, του επικρατούντος κομμουνιστικού ανταρτικού στρατού κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής. Ακόμη μπορούμε να παραθέσουμε το γεγονός ότι απ' τα 5.000 μέλη του κόμματος που ήταν φυλακισμένα κατά την περίοδο του Μεταξά (1936-1941) μόνο περί τα 1000 αρνήθηκαν να αποχωρήσουν απ' το κόμμα, δείχνοντας σημάδια μεταμέλειας. Αυτά τα γεγονότα, θα μπορούσαν πολύ ισχυρά να επιβάλλουν την λιποταξία ή τελικά η λιποταξία κάτω από αυτές τις συνθήκες είναι ένα πολύ πλατιά διαδεδομένο φαινόμενο.

Αν λοιπόν το δείγμα μας είναι αντιπροσωπευτικό, το πιο αντιπροσωπευτικό χαρακτηριστικό των Ελλήνων κομμουνιστών είναι ακριβώς ο μη προλεταριακός τους χαρακτήρας. Το αυστηρό προλεταριακό στοιχείο, οι ανειδίκευτοι εργάτες των πόλεων αποτελούν λιγότερο απ' το 15% των ακτιβιστών στο δείγμα μας. Ακόνη κι αν υπολογίσουμε σαν προλετάριους τους υφαντές, τους ξυλουργούς, καπνεργάτες, σιδηρουργούς και τους τοπογράφους, το προλεταριακό στοιχείο είναι ακόμη μόνο το 42,2% του συνολικού δείγματος. Το μεγαλύτερο ποσοτικά μεν στοιχείο αλλά χωρίς ν' αποτελεί την πλειοψηφία[4]. Οι άνθρωποι που προέρχονται από χωριά αντιπροσωπεύουν το δεύτερο μεγαλύτερο στοιχείο ή το 33,8% του όλου, και μετά τους χωρικούς λαμβάνονται δείγματα από τα μεσοαστικά στρώματα (23,9%). Αντί για ένα κίνημα που εκπροσωπεί μια απλή κοινωνική τάξη υπάρχει ένα κίνημα που ολοκάθαρα εκπροσωπεί όλες τις κοινωνικές τάξεις.

Θα μπορούσε να είναι σημαντικό για την ανάλυση μας, το γεγονός ότι η Ελληνική νεολαία απομακρύνεται από την πατρική οικογένεια πολύ αργά σε σχέση με τα αμερικανικά δέδομένα. Δίνοντας τον υπερπληθυσμό και το στάσιμο ή τα εξασθενημένα στάνταρ της ζωής που χαρακτηρίζουν την ελληνική οικονομία, είναι δύσκολο να δημιουργηθεί μια νέα οικογένεια. Η επιλογή του επαγγέλματος και το ξεκίνημα της ζωής είναι έντονα επηρεασμένα από τις οικογενειακές σχέσεις και οι ελληνικές οικογένειες δεν διακρίνονται από πολυάριθμους απογόνους αλλά από την συνύπαρξη (τον συνυπολογισμό) όλων εκείνων που στην Αμερική χαρακτηρίζονται ως μακρινοί συγγενείς ή μη συγγενείς. 'Ετσι το επάγγελμα του πατέρα θα μπορούσε να αποτελεί ακριβή ένδειξη της ταξικής προέλευσης του έλληνα μέλους του κόμματος όπως και επίσης το επάγγελμα που επιλέγει ο ίδιος για τον εαυτό του. Σε πολλές περιπτώσεις το μέλος του κόμματος ασκεί αυτήν την τέχνη ή το επάγγελμα μόνο για λίγο, πριν παρασυρθεί στο ρεύμα του επαναστατικού κινήματος. Πραγματικά, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι ένα μέλος του κόμματος είναι ένας επαγγελματίας επαναστάτης.

Ας συγκρίνουμε λοιπόν το επάγγελμα του πατέρα του ακτιβιστή από τη μια μεριά και με τα επαγγέλματα που ασκούνται από το συνολικό πληθυσμό, όπως αυτά δίνονται από την απογραφή του 1928, από την άλλη[5]. Αμέσως γίνεται φανερό, ότι η κατανομή των επαγγελμάτων μεταξύ των πατεράδων δεν είναι σημαντικά διαφορετική απ' την κατανομή των επαγγελμάτων μεταξύ του γενικού πληθυσμού.

Με τόσο μικρό δείγμα η διαφορά μεταξύ του 59% των πατεράδων που ασχολούνται με την γεωργία και το 61% του γενικού πληθυσμού στην ίδια εργασία θα πρέπει να θεωρηθεί ως ασήμαντη.

Επιλέγοντας την στατιστική γλώσσα αυτό σημαίνει ότι αν εμείς εξετάσουμε τους κομμουνιστές ακτιβιστές από την άποψη του βάθους της οικογένειας, δεν υπάρχει τίποτε —εντελώς τίποτε— που να ξεχωρίζει τους ακτιβιστές από οποιοδήποτε άλλο αντιπροσωπευτικό δείγμα του Ελληνικού πληθυσμού λαμβανόμενο στην τύχη. Μ' αυτήν την έννοια ο Ελληνικός κομμουνισμός δεν είναι ούτε περισσότερο ούτε λιγότερο προλεταριακός απ' όσο τα ενήλικα μέλη της ελληνικής ορθόδοξης εκκλησίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΑΠΟ ΔΕΙΓΜΑ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΩΝ

επάγγελμα	κατανομή μεταξύ πατεράδων %	κατανομή μεταξύ μελών %	κατανομή γεν. πληθυσμ. %
χωρικοί	58.7	33.8	61.1
ειδ. εργάτες	21.0	28.1	22.5
αν. εργάτες	4.8	14.2	
επαγγελματίες	3.4	9.0	7.8
υπάλληλοι	9.1	8.3	8.6
επιχειρηματίες	3.0	6.6	

Εκείνο που δείχνει ο παραπάνω πίνακας είναι ότι τα μέλη του κομμουνιστικού κόμματος γεννιούνται συχνά από αγροτικές οικογένειες κι έπειτα μετατοπίζονται σε χαρακτηριστικά αστικά επαγγέλματα. Οι ακτιβιστές που είχαν αυτήν τη χαρακτηριστική μετατόπιση κατέληξαν πολύ συχνά σε ανειδίκευτοι εργάτες, ωστόσο ένας δυσανάλογα υψηλός αριθμός κατέληξε σε επαγγελματίες. Έτσι για να συνοψίσουμε τι λέει ο πίνακας: κατανομή των επαγγελμάτων μεταξύ των μελών του κομμουνιστικού κόμματος είναι διαφορετική απ' την κατανομή των επαγγελμάτων μεταξύ του γενικού πληθυσμού, είναι διαφορετική λόγω της μετανάστευσης από τις αγροτικές στις αστικές περιοχές. Αυτή η μετανάστευση κατέληξε πρωταρχικά στην ανειδίκευτη εργασία. Στη δημιουργία του ακτιβιστή υπάρχει ένα βασικό στοιχείο αυτό του ξεριζωμού, αλλά το στοιχείο αυτό δεν σημαίνει ότι μπορεί να μας δώσει και την ολική πορεία του μέλους του κομμουνιστικού κόμματος.

Μια άλλη ένδειξη της κοινωνικής κατάστασης είναι η έκταση της τυπικής εκπαίδευσης. Γενικά μιλώντας, όσο χαμηλότερο το εισοδηματικό ποσό, τόσο μικρότερη και η έκταση της τυπικής εκπαίδευσης. Έτσι ένα μεγαλύτερο ποσοστό προλεταρίων παραμένει αγράμματο σε σχέση με τις άλλες τάξεις. Όσον αφορά την εκπαίδευση, το δείγμα των Ελλήνων κομμουνιστών φαίνεται ότι είναι ούτε περισσότερο ούτε λιγότερο μορφωμένο απ' ό,τι ο γενικός πληθυσμός. Κατά μέσο όρο οι άντρες ακτιβιστές έκαναν 6 χρόνια στο σχολείο, ενώ οι γυναίκες μόνο 3. Αν θεωρήσουμε ως αγράμματους εκείνους που παρακολούθησαν ένα χρόνο σχολείο ή και λιγότερο, τότε οι άνδρες κομμουνιστές είχαν μια μόρφωση (δυνατότητα γνώσης-γραφής) η οποία υπολογίζεται γύρω στα 90.5% συγκρινόμενη με το 89.5% των αντίστοιχων ομάδων, ίδιας ηλικίας, όπως δίνεται από την απογραφή του 1928. Οι γυναίκες κομμουνίστριες υπολογίζεται γύρω στα 64.5 σε σχέση μ' εκείνη της απογραφής του 1928 η οποία υπολογίζεται στο 71.7%, αλλά μεταξύ αυτής της διαφοράς πρέπει να σημειωθεί το γεγονός ότι το 14% των γυναικών μελών του κόμματος είχαν παρακολουθήσει πανεπιστήμιο, ενώ μόνο το 6% των αντρών[6]. Για να συνοψίσουμε, το σύνολο της τυπικής εκπαίδευσης καταλαμβάνεται από κομμουνιστικά στοιχεία, τα οποία κινούνται στην ίδια ακριβώς κατεύθυνση όπως και η επαγγελματική προϊστορία των κομμουνιστών: Το κομμουνιστικό κίνημα στην Ελλάδα,

δεν φαίνεται να εκπροσωπεί κάποια ιδιαίτερη κοινωνική τάξη[7].

Αλλά το οξύ πρόβλημα της προλεταριακής καταγωγής είναι η ιδιοκτησία. Με μεγάλη ακρίβεια ο προλετάριος είναι αυτός που στερείται κάθε είδους ιδιοκτησία, εκτός ίσως από τα ρούχα που φοράει. Οι ερωτηθέντες μας, ζητήθηκαν να δηλώσουν την οποιαδήποτε ιδιοκτησία που κατείχαν, τόσο αυτήν που απόκτησαν μόνοι τους, όσο κι αυτή που κληρονόμησαν από την οικογένειά τους. Πιο συγκεκριμένα κάθε ερωτώμενος ζητήθηκε να σημειώσει την περιουσία που πήρε από τον πατέρα του και ξεχωριστά την περιουσία τη δική του κατά τη διάρκεια που έγινε μέλος του κόμματος. Οι γυναίκες οι οποίες ήταν παντρεμένες κατά τη διάρκεια της ένταξης τους ως ενεργά μέλη στο κίνημα, ζητήθηκαν να σημειώσουν την περιουσία των συζύγων τους.

Μόνο ένα 9% από τους ερωτηθέντες σημείωσαν ότι τόσο οι ίδιοι όσο και οι γονείς τους δεν είχαν περιουσία. Ίσως αυτό το σχήμα συμφωνεί με το 14% των ακτιβιστών οι οποίοι χαρακτηρίζουν τους εαυτούς τους σαν ανειδίκευτους εργάτες. Αν ισχύει αυτό μπορούμε πράγματι να πούμε ότι το 10% των Ελλήνων κομμουνιστών είναι πράγματι προλετάριοι όσον αφορά την ιδιοκτησία και την ειδίκευση στην εργασία.

Αλλά το 91% των ερωτηθέντων, χαρακτήρισαν τους εαυτούς τους και του πατεράδες τους σαν ιδιοκτήτες περιουσίας και η σημασία αυτού του γεγονότος έγκειται στο να καταταχθεί ο μέσος Έλληνας κομμουνιστής σαν μέσης τάξης άτομο. Και αυτό θα μπορούσε να είναι αλήθεια, ακόμα κι αν τα διαγράμματα στον πίνακα 2 περιοριστούν απ' το 9% των ερωτηθέντων που χαρακτήρισαν τους εαυτούς τους σαν μη ιδιοκτήτες. Έτσι για παράδειγμα το 91% των Ελλήνων κομμουνιστών εμφανίζεται ότι προέρχεται από οικογένειες οι οποίες είχαν μια δουλειά υπό την έννοια του μαθητευόμενου ή του βοηθητικού προσωπικού, ή ακόμη ο κομμουνιστής προσλαμβάνεται σαν υπάλληλος. Αυτό αμέσως τοποθετεί τον μέσο κομμουνιστή μεταξύ αυτών που κατέχουν ένα καροτσάκι και πουλάνε φρούτα ή αυτών που κατέχουν ένα κιόσκι και πουλάν εφημερίδες, περιοδικά ή μπιχλιμπίδια. Όλοι αυτοί στην ελληνική κοινωνία είναι ιδιοκτήτες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΚΑΤΕΧΟΜΕΝΗ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑ ΑΠΟ ΙΔΙΟΚΤΗΤΕΣ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΕΣ Η ΠΡΟΕΡΧΟΜΕΝΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

Είδος Ιδιοκτησίας	Από την Οικογένεια	Προσωπική
Σπίτι	3.4	2.5
Εκτάρια γης	4.3	3.3
Δένδρα (μαζί με γη)	24.1	17.3
Ζωντανά	18.5	9.3
Καταστήματα	0.2	0.18
	0.9	1.0

Δυστυχώς δεν υπάρχουν στατιστικές όσον αφορά την στέγαση στην Ελλάδα, το ίδιο και όσον αφορά τον αριθμό των διαθέσιμων δωματίων.

Μια υποψία υπάρχει ότι ο μέσος όρος όσον αφορά τα διαθέσιμα δωμάτια, θα πρέπει να βρίσκεται κάτω απ' το μέσο Σοβιετικό, ο οποίος στις αστικές περιοχές τουλάχιστον φαίνεται να είναι ένα δωμάτιο ανά οικογένεια. Γενικά τα ελληνικά στάνταρ, σε σχέση με τη στέγαση είναι σημαντικά χαμηλότερα απ' αυτά που επικρατούν στην Σοβιετική Ένωση και δεν υπάρχει κάποιος ιδιαίτερος λόγος να θεωρηθεί ότι η ελληνική στέγαση θα μπορούσε να είναι καλύτερη απ' το μέσο επίπεδο στη Σοβιετική Ένωση. Όταν όμως λέμε ότι το 91% των γονιών των ενεργών μελών του κομμουνιστικού κόμματος κατέχουν δικά τους σπίτια και ότι το μέσο σπίτι περιλαμβάνει 3,4 δωμάτια (συμπεριλαμβανομένης και της κουζίνας) τότε λέμε ότι ο μέσος ακτιβιστής προέρχεται από μια οικογένεια η οποία στις αγροτικές περιοχές θα μπορούσε να θεωρηθεί πλούσια ή Kulak, και στις αστικές περιοχές θα μπορούσε να χαρακτηριστεί οριστικά σαν μεσαία τάξη.

Υπάρχει όμως κάποιο σημείο, πάνω στο οποίο είναι δυνατή μια περισσότερο αυστηρή σύγκριση. Παρόλο που η ελληνική γραφειοκρατία είχε συλλέξει στοιχεία σχετικά με τις κτηματικές περιουσίες, η Αθήνα ποτέ δεν έδωσε στην δημοσιότητα αυτά τα δεδομένα. Κάποια στιγμή τα μη δημοσιευθέντα στοιχεία βρέθηκαν στη διάθεση της «κοινωνικής ασφάλισης» (Ελλάδα). Ο μέσος ακτιβιστής μας προέρχεται από οικογένεια η οποία κατέχει 4.3 εκτάρια γης (43 στρέμματα). Στην οργάνωση των παραπάνω δεδομένων, αυτό θα μπορούσε να φέρει τις οικογενειακές περιουσίες των κομμουνιστών σε πάνω από το 18% των συνολικών ελληνικών κτημάτων όσον αφορά τα μεγέθη. Οι κτηματικές περιουσίες των οικογενειών των ακτιβιστών, τοποθετούν αυτές τις οικογένειες ίσως πάνω από το 1/6 των ελληνικών κτημάτων.

Οι κατεχόμενες περιουσίες κατά τη στιγμή προσχώρησης στον κομμουνισμό ήταν σημαντικά μικρότερες. Αλλά εμείς δεν πρέπει ασυλλόγιστα να βγάλουμε συμπεράσματα απ' αυτό το γεγονός. Τρία και 1/3 του εκταρίου ήταν η μέση ιδιοκτησία κατά τη στιγμή της προσχώρησης. Το ποσοστό αυτό είναι ακόμη πάνω του 18% όλων των ελληνικών κτημάτων. Δίνοντας τη μέση χρονολογία της ενεργούς συμμετοχής στο κομμουνιστικό κίνημα γύρω στα 1943, είναι περισσότερο από πιθανό ότι το κάψιμο των σπιτιών και το σφάξιμο των ζωντανών ήταν το επακόλουθο και η αιτία για την προσκόλληση στον κομμουνισμό. Το τεμάχισμα των χωρικών κτημάτων, πολύ χαρακτηριστικό της ανατολικότερης Ευρώπης γενικά, θα μπορούσε να εξηγήσει τη διαφορά μεταξύ της πατρικής περιουσίας και της ιδιοκτησίας τη στιγμή της προσχώρησης στο κομμουνιστικό κίνημα.

Ξεκάθαρα, ο μέσος Έλληνας κομμουνιστής δεν είναι προλετάριος. 10%, περισσότερο ή λιγότερο είναι προλετάριοι με την πραγματική έννοια του όρου, δηλαδή είναι ανειδίκευτοι εργάτες των πόλεων. Είναι υπό εξακρίβωση αν

αυτό το ποσοστό είναι κατά κάποιο τρόπο υψηλότερο απ' το ποσοστό των αληθινών προλεταρίων σε μια κοινωνία όπου ειδικευμένοι και ανειδίκευτοι εργάτες μαζί αποτελούν λιγότερο από το 1/5 του συνολικού πληθυσμού. Αν με το «κοινωνική καταγωγή» εννοούμε την επαγγελματική κατάσταση των κομμουνιστών, τότε κοντά στο 60% των Ελλήνων ακτιβιστών προέρχεται από ομάδες όπως οι χωρικοί και οι υπαλληλικές τάξεις. Και αν με το «κοινωνική καταγωγή» κατανοούμε το βάθος της οικογένειας των Ελλήνων κομμουνιστών τότε πρέπει να πούμε ότι η συγκρότηση των ακτιβιστών, στον ίδιο βαθμό όπως και κάθε κοινωνική τάξη της ελληνικής κοινωνίας, εκπροσωπεί ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα της ελληνικής κοινωνίας. Αυτό το σημείο κύρια προέρχεται απ' το βαθμό της επικρατούσας γνώσης όσον αφορά την ικανότητα ανάγνωσης και γραφής, μεταξύ των ακτιβιστών η οποία δεν είναι σημαντικά μεγαλύτερη ούτε έντονα λιγότερη απ' το βαθμό της αντίστοιχης επικρατούσας, στις ίδιες ηλικιακές ομάδες ολόκληρου του ελληνικού πληθυσμού. Ακόμη περισσότερο εντυπωσιακό είναι το γεγονός ότι η συντριπτική πλειοψηφία των ακτιβιστών είναι άνθρωποι με οικονομικό περιεχόμενο ή ήταν έως να το χάσουν πράγμα που είχε ως αποτέλεσμα τη συμμετοχή τους στο κομμουνιστικό κόμμα. Ο τυπικός 'Ελληνας κομμουνιστής (ή ο πατέρας του, αν ο κομμουνιστής δεν είχε οργανώσει τη δική του περιουσία κατά τη διάρκεια της συμμετοχής του στο κομμουνιστικό κίνημα) κατείχε ένα σπίτι 2.5 δωματίων, ένα κτήμα περισσότερο από 3 εκτάρια, 9 κεφάλια ζωντανών, ένα περιβόλι 17 δέντρων, μαζί με 1/5 ενός μαγαζιού. Επίσης απασχολούσε στο μαγαζί του ή στη γη του έναν μαθητευόμενο ή ασκούμενο. Σύμφωνα με τα ελληνικά δεδομένα ένας τέτοιος άνθρωπος είναι «εύπορος».

Αν, πρέπει να το επαναλάβουμε, το δείγμα μας είναι αντιπροσωπευτικό του ελληνικού κομμουνισμού και αν ο ελληνικός κομμουνισμός δεν διαφέρει υπερβολικά από τον Βούλγαρο ή τον Αλβανό κομμουνιστή, τότε η παραδοσιακή ερμηνεία του κομμουνισμού σαν μια ιστορική δύναμη στις δορυφορικές περιοχές, πρέπει να υποστεί μερική επανεξέταση. Οι ανατολικοευρωπαίοι κομμουνιστές δεν αντιπροσωπεύουν καμμιά ιδιαίτερη κοινωνική τάξη, λιγότερο απ' τους προλετάριους. Οι ανατολικοευρωπαίοι κομμουνιστές διαφοροποιούνται απ' όλες τις κοινωνικές τάξεις. Η πεποίθησή τους ότι είναι προλετάριοι ίσως είναι εσωτερίκευση του κομμουνιστικού μύθου, αλλά εν πάση περιπτώσει δεν είναι πραγματικότητα. A priori, δεν υπάρχει κάποιος παραπάνω λόγος για τους ιστορικούς να δεχθούν την κομμουνιστική ανάλυση του κομμουνιστικού κινήματος απ' ό,τι υπάρχει για να δεχθούν την χριστιανική αξία της εξάπλωσης του χριστιανισμού ή το θρίαμβο του Ισλάμ. Είναι ίσως κατ' ιδίαν ομολογία ο ανθρωπιστικός χαρακτήρας του κομμουνιστικού κινήματος, ο οποίος μας έχει οδηγήσει σε κάτι που φαίνεται ότι είναι παγίδα. Το να περιγράφεις ένα ιδεολογικό κίνημα, όπως είναι το προλεταριακό, σημαίνει να προσδίδεις σ' εκείνους που συμμετέχουν σ' αυτό το κίνημα ένα σίγουρο κίνητρο, τη μανία των αθεράπευτα πεινασμένων ανθρώπων οι οποίοι κατά κάποιο τρόπο αισθάνονται ότι έχουν στερηθεί από τα αναφαίρετα δικαιώματά τους.

Αν, ας το επαναλάβουμε για μια ακόμη φορά, το δείγμα

είναι αντιπροσωπευτικό, τότε ο ιστορικός του κομμουνισμού στην ανατολικότερη Ευρώπη (ή ίσως κάπου αλλού) φέρεται αντιμέτωπος μ' ένα καινούριο ερμηνευτικό πρόβλημα. Αν οι κομμουνιστές προέρχονται απ' όλες τις κοινωνικές τάξεις, και μετρίως και απο την μεσαία τάξη, τότε ποιές κινητήριες δυνάμεις έπεισαν αυτούς να γίνουν κομμουνιστές; Στην Ελλάδα η ζωή ενός ακτιβιστή δεν είχε ούτε άνεση, ούτε ασφάλεια. Αν το Ελληνικό κομμουνιστικό κόμμα και τα ανατολικοευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα γενικώς, δεν έχουν μια βασική τάξη, τότε τι βάση έχουν;

Μετάφραση: *Νόπη Σοϊλεμέζη-Νίκος Μαραντζίδης*

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. F. BORKENAU, Der europaische kommunismus: Seine Geschite ron 1917 bis zur Gegenwart (Bern 1952). H. SETON-WATSON, the east European revolution (N. York 1951).

2. 'Ομως η αστική τάξη δε σφυρηλάτησε μόνο τα όπλα που θα της φέρουν το θάνατο. Δημιούργησε και τους ανθρώπους που θα χειριστούν αυτά τα όπλα —τους σύγχρονους εργάτες τους προλετάριους. Στο βαθμό που αναπτύσσεται η αστική τάξη, δηλαδή το κεφάλαιο, στον ίδιο βαθμό αναπτύσσεται και το προλεταριάτο, η τάξη των σύγχρονων εργατών, που ζούν μόνον όσο βρίσκουν δουλειά, και που βρίσκουν δουλειά μόνον όσο η δουλειά τους αυξάνει το κεφάλαιο... Η δουλειά των προλεταρίων έχει χάσει, με την επέκταση των μηχανών και τον καταμερισμό της εργασίας, κάθε ανεξάρτητο χαρακτήρα, άρα και γιαυτό κάθε γοητεία για τους εργάτες. Γίνονται ένα απλό εξάρτημα της μηχανής... απ' όλες τις τάξεις που αντιτίθενται σήμερα στην μπουρζουαζία, μόνο το προλεταριάτο είναι πραγματικά επαναστατική τάξη. Οι υπόλοιπες φθείρονται και εξαφανίζονται από τη μεγάλη βιομηχανία. Το προλεταριάτο είναι το αποκλειστικό της προϊον. (G. MAX EASTMAN [ed], Capital, the communist manifesto, and other writings by Karl Marx [New York, 1932].

Για την ελληνική μετάφραση χρησιμοποιήσαμε το «Κομμουνιστικό Μανιφέστο», Εκδόσεις ΘΕΜΕΛΙΟ 1982.

3. Ο αριθμός των φυλακισμένων κομμουνιστών μειώθηκε στις 4.000 το 1954.

4. Τον Ιούνιο του 1945 ο Ν. Ζαχαριάδης, Γενικός γραμματέας του ΚΚΕ απόδωσε την ήττα της Βάρκιζας στην ελαττωματική σύνθεση του κόμματος, του οποίου, μόνο το 18% των μελών ήταν εργάτες (Απόφαση της 12ης ολομέλειας της κεντρικής επιτροπής του ΚΚΕ, Αθήνα 1945, σελ. 62). Ένα χρόνο αργότερα, αυτή η σύνθεση, είχε σαν αποτέλεσμα τη μεταφορά των χωρικών μελών σ' ένα αναζωπυρωμένο αγροτικό κόμμα (1η Πανελλαδική οργανωτική σύσκεψη 15-17 Απρίλη 1946). Αυτές οι μεταφράσεις από τα ελληνικά δίνονται από έλληνες μεταφραστές.

5. 565 από τους ερωτηθέντες απάντησαν στην ερώτηση ότι ασχολούνται με δική τους δουλειά ή επάγγελμα, 521 ότι ασχολούνται στη δουλειά ή το επάγγελμα των πατεράδων τους. Εκείνοι οι οποίοι κατατάσσονται σαν χωρικοί περιλαμβάνουν: εκμισθωτές γης, αγρότες, βοσκοί, γελαδάρηδες, γιδοβοσκοί, κτήμονες. Σ' εκείνους που κατατάσσονται σαν ειδικευμένοι εργάτες περιλαμβάνονται: υποδηματοποιοί, τσαγκάρηδες, σαμαροποιοί, σανδαλοποιοί. βυρσοδέψες, κατασκευαστές κουμπότρυπων, μπογιατζήδες, χτίστες, ξυλουργοί, ηλεκτροτεχνίτες, υδραυλικοί, οικοδόμοι, πατωματάδες, καπνεργάτες, μάγειροι, κρεοπώλες, μυλωνάδες, εργάτες σε φούρνους, πρακτικοί μηχανικοί, θερμαστές, μεταλλουργοί, χαλκωματάδες, φαναροποιοί, σιδηρουργοί, καζανοποιοί, εργαζόμενοι στις τηλεφωνίες, βαρελάδες, καρβουνιάρηδες, μηχανικοί, βοηθοί μηχανικών, μηχανικοί αυτοκινήτων, σωφέρ, πρακτικοί μηχανικοί αυτοκινήτων, οξυγονοκολλητές, μηχανικοί οπτικών, ναύτες, καμαρώτοι, ψαράδες, καροτσιέρηδες, δύτες, κουρείς, υφαντές, ασυρματιστές, τυπογράφοι, αγγειοπλάστες, επιπλοποιοί, βιβλιοδέτες, κομμωτές, ξυλουργοί, βαφείς, σταριδεργάτες. Σ' αυτούς που κατατάσσονται στους ανειδίκευτους εργάτες περιλαμβάνονται: Υπηρέτες, λιμενεργάτες, λουστραδόροι, εργάτες οδοστρωμμάτων, παγωτατζήδες, γαλατάδες, γκαρσόνια. Στους υπαλλήλους περιλαμβάνονται: ιδιωτικοί υπάλληλοι και γραφιάδες, κυβερνητικοί υπάλληλοι, δημόσιοι υπάλληλοι, μέλη του στρατού και της αστυνομίας, υπαξιωματικοί, ελεγκτές λεωφορείων, κοινοτικοί γραμματείς, διαφημιστές πωλήσεων. Στους επαγγελματίες περιλαμβάνονται: Δάσκαλοι, καθηγητές γυμνασίων και πανεπιστημίων, δημοσιογράφοι, πολιτικοί μηχανικοί, λογιστές, εμποροπλοίαρχοι, παπάδες, συνθέτες, ανώτατοι αξιωματικοί του στρατού και της αστυνομίας. Σ' αυτούς που κατατάσσονται στους επιχειρηματίες περιλαμβάνονται: ιδιοκτήτες καταστημάτων ή ενοικιαστές, ιδιοκτήτες αποθηκών, εργοστασιάρχες, έμποροι, εργολάβοι, πωλητές, φιλοτελιστές, μεσίτες, φρουτέμποροι, μόδιστροι, μοδίστρες και αρτοποιοί. Αυτή η κατάταξη έγινε με τη βοήθεια ντόπιων πληθυσμών, και βάση του τι εκτιμάται σαν επαγγελματικό ή επιχειρηματικό κλπ. στην ελληνική κοινωνία.

Η απογραφή του 1928 είναι η τελευταία διαθέσιμη. Τα λεπτομερή στοιχεία γι' αυτήν του 1940 δεν έχουν μέχρι τώρα δημοσιευθεί. Μιας και η μέση ημερομηνία γέννησης για τους ακτιβιστές μας είναι το 1916, φαίνεται πιθανό ότι η νεώτερη απογραφή είναι περισσότερο σχετική με τους σκοπούς μας. Τα στοιχεία της τρίτης στήλης πάρθηκαν από το «STATISTIQUE GENERALE DE LA GRECE», ANNUAIRE STATISTIQUE DE LA GRECE, 1930 (Αθήνα 1931). Οι κατηγορίες που κατατάσσονται βάση της απογραφής του 1928 είναι μόνο πρόχειρα αντίστοιχες με εκείνα που κατατάσσονται κάτω από το «Δουλειά ή επάγγελμα». Έτσι οι χωρικοί εξομοιώνονται με εκείνους που ασχολούνται με την γεωργία, οι ειδικευμένοι και ανειδίκευτοι εργάτες με εκείνους που ασχολούνται με το εμπόριο και οι επαγγελματίες με τους «άλλους επαγγελματίες».

6. Ο μέσος άντρας ακτιβιστής γεννήθηκε στα 1915 και είναι περίπου 13 χρονών κατά τη στιγμή της απογραφής του 1928. Αυτή η απογραφή δίνει τη μορφωτική αναλογία των αντρών σε ομάδες ηλικίας από 10 έως 15 σε 89.55% μέση ημερομηνία γέννησης των γυναικών ήταν το 1918. Δέκα χρόνια αργότερα οι μορφωμένες γυναίκες σε ηλικίες 10-14 υπολογίστηκε σε 71.71%. 14% αυτών που απάντησαν στα ερωτηματολόγια ήταν γυναίκες.

7. Είναι αξιοσημείωτο ότι στην Ελλάδα χρησιμοποιούνται δύο γλώσσες, η καθαρεύουσα η οποία χρησιμοποιείται από τους πανεπιστημιακούς, τα δικαστήρια, τα κυβερνητικά διατάγματα, και σχετικά από τις κομμουνιστικές και ακροαριστερές εφημερίδες και η δημοτική που είναι η γλώσσα των μαζών. Η εκπαίδευση στα πρώτα έξι χρόνια της βασικής εκπαίδευσης είναι αποκλειστικά στη δημοτική, κι έτσι ο μέσος ακτιβιστής δεν έχει μυηθεί στα μυστήρια της λόγιας (;) γλώσσας. Υπήρξαν επαναλαμβανόμενες δυσκολίες στα ερωτηματολόγια επειδή αυτά είχαν διατυπωθεί στην καθαρεύουσα.

RESUMÉS

Jean Lojkine *ENTRETIEN: La revue discute avec J. Lojkine sur les problèmes actuels de la gauche européenne et plus particulièrement sur les nouvelles orientations possibles du parti communiste français. Le sociologue français décrit les facteurs déterminants de la crise de la gauche à cette fin du xxème siècle. Il examine des nouvelles voies sur la question de la gestion du pouvoir politique. Il déclare sa confiance à un système plus démocratique tant au niveau politique qu'au niveau économique. L' autogestion constitue pour J. Lojkine un chemin vers lequel la société doit se diriger, car l' autogestion contient à la fois un système politique démocratique avancé et une production économique efficace.*

Jean Marie Vincent *DE LA GAUCHE DOMESTIQUEE A LA GAUCHE CRITIQUE: L' auteur analyse les traits caractéristiques du système actuel des échanges politiques. La renaissance d' une pensée critique est, selon l' auteur, indispensable. Dans ce sens la gauche doit d' abord reconstruire une théorie analytique sur la société.*

Yolene Dilas-Rocherieux *DE PLATON AU PCF, POUR UNE REDEFINITION DU COMMUNISME: L' auteur cherche une homologie entre les valeurs communistes du xxème siècle et les analyses philosophiques posées par Platon. Le lien entre corruption et richesse constitue, selon l' auteur, à la fois, l' axiome de base de l' idée communiste et le centre de la problématique de Platon dans sa "République".*

Stephane Courtois *LA FIN D' UNE IMPOSSIBLE HISTOIRE: LE CAS DU PARTI COMMUNISTE FRANÇAIS: En faisant en même temps une analyse historique et sociologique, l' auteur décrit l' itinéraire du domaine des études sur l' histoire et la sociologie du communisme. Il essaye aussi de faire apparaître aux yeux du lecteur toutes les difficultés, d' ordre méthodologique et d' autres, rencontrées sur le terrain. Cette article constitue une sorte d' histoire de l' histoire du communisme, dans le cadre de l' historiographie et de la sociologie française.*

Annie Kriegel *ENTRETIEN: La "Sociologie Nouvelle" discute avec l' historienne française sur un ensemble de questions concernant la gauche française et européenne, mais aussi d' autres problèmes de la politique actuelle. A. Kriegel, spécialiste sur ce type de questions, essaye d' esquisser l' avenir des partis socialistes et communistes, les futurs enjeux, comme aussi les nouvelles idéologies qui émergent dans cette société que l' on nomme post-moderne. Elle essaye aussi de repondre sur la question de la base sociale de la gauche et les diverses mutations possibles de celle-ci.*

R.V. Burks *L' auteur examine, dans cet article, la composition sociale du Parti Communiste de Grèce dans les années de l' après-guerre. Ayant comme base de recherche un échantillon de 586 militants communistes exilés, il développe l' hypothèse que le KKE n' est nullement un parti prolétarien, comme il se veut officiellement, mais au contraire il contient dans ses rangs l' ensemble des couches sociales. Pour l' auteur la question reste toujours ouverte: Si le Parti communiste de Grèce exprime toutes les couches de la société hellénique, pour quelles raisons, donc, un citoyen grec devient un militant communiste?*

Η πολιτική και κοινωνική σκέψη του Δημητρίου Γούναρη

του Μελέτη Μελετόπουλου

Στις αρχές του 20ού αιώνα, σε μιαν Ελλάδα χρεωκοπημένη και ηττημένη, εμφανίζεται στο πολιτικό προσκήνιο ο Δημήτριος Γούναρης (1867-1922). Η πολιτική του φυσιογνωμία και η κοινωνική δεοντολογία του εξ αρχής σφραγίζονται από τον σοσιαλιστικό του προσανατολισμό, προς τον οποίο θα μείνει πιστός έως το τραγικό του τέλος. Ο Γούναρης κηρύσσει τα εργατικά δικαιώματα, την ισότητα των δύο φύλων, την δικαιώτερη κατανομή του εθνικού εισοδήματος, σε μια κοινωνία που κυριαρχείται από τον αλυτρωτισμό και τον μεγαλοϊδεατισμό. Η αναντιστοιχία του αυτή με το κοινωνικό του περιβάλλον και η διάσταση των προθέσεών του με τις ανάγκες της εποχής του αποτελεί άλλωστε χαρακτηριστικό ολόκληρης της πολιτικής του σταδιοδρομίας.

Γυιός εμπόρου, γεννημένος και μεγαλωμένος στην οικονομικά και πνευματικά ανθούσα Πάτρα, ο Γούναρης σπούδασε στην Νομική Αθηνών. Μεταξύ των δασκάλων του συγκαταλεγόταν ο μεγάλος ιστορικός Κ. Παπαρρηγόπουλος και ο σπουδαίος νομομαθής Π. Καλλιγάς. Μεταξύ των τών 1889 και 1892, ο Γούναρης σπούδασε νομικά και πολιτικές επιστήμες, στην Λειψία, στην Χαϊδελβέργη, στην Γοττίγγη, στο Μόναχο και στο Παρίσι. Με την πνευματική Ευρώπη διατήρησε στενή επαφή, καθώς την επισκέπτονταν σχεδόν κάθε χρόνο στις διακοπές του. Η μόρφωσή του ήταν βαθειά, φιλοσοφική και πολύπλευρη. Μιλούσε δε άριστα τέσσερις ευρωπαϊκές γλώσσες.

Από το 1892 έως το 1902 δικηγόρησε στην Πάτρα, όπου διακρίθηκε για τις ρητορικές του ικανότητες, το υψηλό εκφραστικό του επίπεδο και την δικανική του ευστροφία. Στις εκλογές του 1902 εξελέγη ανεξάρτητος βουλευτής Πατρών. Λίγο πριν τις εκλογές, σε μια συνέντευξή του στον Βλ. Γαβριηλίδη, διευθυντή της «Ακροπόλεως», καθόρισε τις γενικές γραμμές του πολιτικού και κοινωνικού του προγράμματος. Η συνέντευξή του αυτή κυριαρχούνταν από το στοιχείο της κοινωνικής αναμόρφωσης, των κοινωνικών μεταρρυθμίσεων: θεωρεί αναγκαίες ριζοσπαστικές αλλαγές στην δομή και τον τρόπο απονομής της δικαιοσύνης, επισημαίνει ότι «ο σπουδαιότερος παράγων της αναπτύξεως των πόρων της χώρας είναι αι επενδύσεις» και υποστηρίζει πρώτος την καθιέρωση τεχνικής και υποχρεωτικής Παιδείας. Εξαγγέλλει πρόγραμμα κοινωνικών ασφαλίσεων, που θα προασπίζει τα συμφέροντα των παραγωγικών τάξεων. Υπερασπίζεται τα αιτήματα των πρώτων σοσιαλιστικών συλλόγων, που ο Τρικούπης, στην προσπάθειά του να αναπτύξει οικονομικά την Ελλάδα, εδίωξε: καταγγέλει την απληστία της «οικονομικής ολιγαρχίας», της «φεουδαλικής» αλλά και της «νεοπλουτικής».

«Προ παντός φρονώ ότι πρέπει να εννοήσωμεν ότι Κράτος, κατά την παρά τοις πεπολιτισμένοις λαοίς πραγματοποιουμένην σήμερον έννοιαν, δεν έχομεν. Πανταχού σήμερον το Κράτος, εγένετο δεκτόν ότι υφίσταται χάριν της κοινωνίας την οποίαν κατά πάντα τρόπον καλείται να υποβοηθήση. Τούτο το τέρμα τάττουσιν εν πάση αυτών τη ενεργεία οι αντιπροσωπεύοντες οιανδήποτε πολιτειακήν εξουσίαν. Παρ' ημίν συμβαίνει ακριβώς το αντίθετον. Το Κράτος όχι μόνον δεν βοηθεί την ανάπτυξιν της κοινωνίας αλλά μύρια παρεμβάλλει προσκόμματα εις την, κατά τους οργανικούς νόμους, εξέλιξιν του λαού επί τα πρόσω. Διαιρούν την κοινωνίαν εις δύο τάξεις: Την προνομιούχον ολιγαρχίαν την νεμομένην το μέγιστον μέρος της παραγωγής και των πόρων του δημοσίου ταμείου και τους στερουμένους την γενναιοτέραν μερίδα εκ του

προϊόντος της εργασίας των, ίνα πληρώσωσι το υπ' εκείνης κενούμενον διάτρητον κεντρικόν ταμείον. Η διάκρισις αυτή προκαλεί αξιοθρήνητον ανωμαλίαν εν τη φυσική διανομή της παραγωγής της χώρας, ενισχύουσα πάσαν φυγοπονίαν, απογοητεύουσα πάσαν δραστηριότητα. Εις την άμεσον δε υπό της κρατούσης εκάστοτε πολιτικής ολιγαρχίας εκμετάλλευσιν των εργαζομένων τάξεων, προσετέθη από τινων ετών και ετέρα κοινωνική ολιγαρχία, χρησιμοποιούσα τας πολιτικάς εξουσίας προς εγκαθίδρυσιν προνομιούχου θέσεως εν τη επαγγελματική αυτής δράσει και δια των χορηγουμένων αυτή άλλοτε μεν κεκαλυμμένων, άλλοτε δε φανερών προνομίων, αφαιρούσα μέγα μέρος του προϊόντος του ιδρώτος των εργαζομένων τάξεων. Υπό το πρόσχημα της προστασίας της ανυπάρκτου συνήθως αδυνάτου δ' ως επί το πολύ εγχωρίας βιομηχανίας ή αλλοίας παραγωγής, συνιστώνται προνόμια αποκλείοντα τον πτωχόν παραγωγόν εν τη προμηθεία των επιτηδείων, είτε προς ατομικήν του χρήσιν είτε προς εξυπηρέτησιν της παραγωγής του από τα ωφελήματα του συναγωνισμού της παγκοσμίου αγοράς, και παραδίδοντα αυτήν έρμαιον εις μειονεκτούσαν υπό πάσαν έποψιν εγχωρίαν παραγωγήν, την οποίαν μόνον η απογυμνωτική προστασία διατηρεί εις την ζωήν, χάριν του πλουτισμού ολίγων προνομιούχων. Ενώ δε το κράτος ανατρέπει ούτω πάσαν φυσικήν διανομήν του προϊόντος της εργασίας μεταξύ των εργαζομένων, αφαιρούν την μερίδα του λέοντος χάριν των προστατευομένων του, αφ' ετέρου ουδέν παρέχει αντάλλαγμα εις την παραγωγήν, ίνα, τουλάχιστον, διατηρή αυτήν ζώσαν»[1].

Είναι ενδιαφέρον να διακρίνει κανείς την υιοθέτηση σημείων της μαρξιστικής ανάλυσης του καπιταλισμού και ιδιαίτερα της θεωρίας της υπεραξίας και της εκμετάλλευσης, που υπάρχουν στην πολιτική σκέψη του Γούναρη. Από την συνέντευξη αυτή συνάγεται ότι ο νέος πολιτικός δεν πίστευε στην αξία της δυναμικής ιδιωτικής πρωτοβουλίας, την οποία προώθησαν ο Χαρ. Τρικούπης και αργότερα ο Ελ. Βενιζέλος. Είναι προφανές ότι η γερμανική σοσιαλδημοκρατία επηρέασε ιδεολογικά τον Δ. Γούναρη, ώστε αυτός εντόπισε τον κύριο άξονα της κοινωνικής του προβληματικής στο πρόβλημα των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής, ίσως πιο πολύ απ' ό,τι έπρεπε για μια χώρα καθαρά προβιομηχανική, όπως η Ελλάδα του 1900.

Είναι εμφανές ότι ο Γούναρης δεν είναι ο ίδιος «λαός»: είναι μάλλον ένας αστός, κλασσική περίπτωση ταξικού αποστάτη που υιοθετεί αυτήν την ιδεολογική γραμμή από επιστημονική ευαισθησία και προπαντός από ηθικά κίνητρα. Παρόμοια κίνητρα θα ωθήσουν μετά από τριάντα περίπου χρόνια τον ανηψιό του, Π. Κανελλόπουλο στην διαμόρφωση μιας αντικαπιταλιστικής ιδεολογίας, της «Ενωτικής».

«Αυτή είναι η ευημερία της ενεστώσης γενεάς και η απαρχή της ανακουφίσεως των επομένων. Είναι η μόνη στερεά και πραγματική βάσις των προαιωνίων εθνικών ελπίδων. Είναι το μόνον αδιάσειστον θεμέλιον των εμφύτων εις τον ελληνικόν χαρακτήρα πόθων προόδου και πολιτισμού, οι οποίοι εύλογον και πρέπον είναι να μη ικανοποιώνται μόνον δια της αναμνήσεως δύσαντος απομεμακρυσμένου μεγαλείου αλλά και ν' αναπτερώνται εις ελπίδας προσεχούς εν μέλλοντι αναβιώσεως...»[2]

Βλέπει λοιπόν ο Γούναρης την Μεγάλη Ιδέα να πραγματοποιείται μόνον μετά από την επίτευξη κάποιας σημαντικής οικονομικής αναπτύξεως. Και ως προς αυτό το σημείο μπορούμε να τον θεωρήσουμε μάλλον επίγονο του Χ. Τρικούπη. Ο τελευταίος διέφερε ως προς τον Δεληγιάννη όχι στην άλλωστε συνολική, διαταξική και πανεθνική, αλυτρωτική πρόθεση όλων των Ελλήνων, αλλά ως προς την μεθόδευση: ο Τρικούπης ήθελε πρώτα η Ελλάδα να ισχυροποιηθεί εξωτερικά και κατόπιν να επιτεθεί στην Τουρκία, ενώ ο Δεληγιάννης ήθελε την άμεση σύγκρουση με την Τουρκία, την οποία πραγματοποίησε το 1897 με τα γνωστά οικτρά αποτελέσματα.

Ο Δ. Γούναρης τάσσεται εξάλλου υπέρ του κρατικού παρεμβατισμού με σκοπό την αναδιανομή του εισοδήματος υπέρ των ασθενέστερων τάξεων και υπέρ της κρατικής διαιτησίας στις εργατικές διαφορές.

«Η άμεσος επέμβασις του κράτους εις διαφόρους κλάδους της εργασίας προς παροχήν των μέσων βελτιώσεως αυτής, ως λ.χ. παροχαί των μέσων προς βελτίωσιν της γεωργίας και της κτηνοτροφίας, η ίδρυσις γεωργικών σταθμών και πλήθος άλλων ομοιοτρόπων ενεργειών, δεν πρέπει να παραμελώνται όταν οι πόροι του κράτους επιτρέπωσι τούτο»[3].

Επιδιώκει ένα κράτος προστατευτικό και πατερναλιστικό, αντί του κράτους-νυχτοφύλακα των αναπτυσσομένων φιλελεύθερων αγορών.

Ο ίδιος ομολογεί ότι στην Γερμανία διδάχθηκε τις απόψεις του περί φιλεργατικής νομοθεσίας. Υμνεί τον εργάτη («είναι το σπουδαιότερον του τόπου κεφάλαιον») και κηρύσσει, πρώτος από όλους τους Έλληνες πολιτικούς του αιώνα μας, μια φιλεργατική πολι-

τική.

«Απανταχού του πεπολιτισμένου κόσμου κατενοήθη το τοιούτον και ο εργάτης προστατεύεται δι' ολοκλήρου σειράς νομοθετημάτων, ων η τήρησις και τον εργάτην ωφελεί και την κοινωνίαν όλην ευεργετεί. Παρ' ημίν πάντα ταύτα είναι άγνωστα. Ενώ η βιομηχανία αναπτύσσεται με γοργόν ρυθμόν, ουδαμώς εκανονίσθη ούτε η ηλικία κάτω της οποίας να αποκλεισθώσι τα παιδία των εργοστασίων, ούτε αι ώραι της εργασίας των εφήβων, των ενηλίκων και των γυναικών, αναλόγως της αντοχής αυτών, ούτε περί της υγιεινής διεξαγωγής των έργων των ουδέ των ημεραργιών και της δικαίας μισθοδοσίας των ελήφθη καμμία πρόνοια. Εν Ελλάδι δεν υπάρχουσιν εργάται, ελεύθερα όντα συντελούντα εις την παραγωγήν ουχί ισοτίμως αλλ' υπερτίμως παντός άλλου συντελεστού αυτής, αλλ' είλωτες, ελάχιστα διαφέροντες των εν ταις αρχαίαις δουλοκτητικαίς κοινωνίαις ειλώτων. Η ζωή του εργάτου, ιδία δε του ανειδικεύτου, είναι εν Ελλάδι μαρτυρική. Δεν είναι ζωή εις ην, καθ' εαυτήν, ο δημιουργός επεδαψίλευσεν πολλάς αρετάς και πολλάς χάριτας, αλλά κόλασις. Όλα τα ευνομούμενα κράτη έχουσι κανονίσει λεπτομερώς περί των εργατικών δικαίων, είναι δε αυτόχρημα αντιχριστιανικόν, αντικοινωνικόν, αντιανθρώπινον και αντεθνικόν εν τω άμα να ελλείπη οιαδήποτε πρόνοια περί τούτων παρ' ημίν. Τα νεώτερα κράτη, χωρούσι και περαιτέρω: Επρονόησαν και περί συντάξεως των εργατών και περιθάλψεως αυτών εν περιπτώσει νόσου ή δυστυχήματος, σειρά δε ολόκληρος νομοθετημάτων άτινα εξεπήγασαν το πρώτον εν Γερμανία, λόγω των εκεί ισχυρών φιλεργατικών κινήσεων, τινά δε των οποίων υιοθέτησεν η μεγίστη πολιτική διάνοια του λήξαντος αιώνος, ο Βίσμαρκ, μετεβιβάσθη εκείθεν και εις τας λοιπάς ευρωπαϊκάς χώρας και επροστάτευσε τον εργάτην από πάσης στερήσεως των αναγκαίων εν πάση βιοτική αυτού περιστάσει».[4]

Εντοπίζει με ευστοχία τις ρίζες του πελατειακού συστήματος στην κρατική δυσλειτουργία και αδικία, επισήμανση που θα μπορούσε να ισχύει μέχρι σήμερα: οι άνθρωποι καταφεύγουν στους κομματάρχες επειδή το κράτος αδυνατεί να ικανοποιήσει τα αυτονόητα δίκαιά τους.

Ο Γούναρης πρωτοτυπεί στην ανάλυση της ελληνικής κοινωνίας που κάνει, διότι χρησιμοποιεί ως μεθοδολογικό εργαλείο την έννοια της κοινωνικής τάξης, ενώ ο κυρίαρχος πολιτικός λόγος του ελληνικού βασιλείου αρνείτο την ταξική διαίρεση. Μάλιστα, τείνει να δώσει στην εργατική τάξη εθνική σημασία, θεωρώντας την έλλειψη προστασίας των εργατών «έργον αντεθνικόν», θέση παρόμοια με αυτήν του F. Lassal στο «εργατικό του πρόγραμμα».

Πριν καν εκλεγεί βουλευτής, ο Βλάσης Γαβριηλίδης διευθυντής της «Ακροπόλεως» του απευθύνει ύμνο:

«... Αυτός ποίος; Αυτόν για να τον βγάλη στο φως, εκοιλοπόνησεν η κακομοίρα η Πάτρα εβδομήντα χρόνια. Είναι ο πρώτος άρτιος πολιτικός που, μετά από εβδομηκονταετή εγκυμοσύνην, αναδεικνύει η Κυρία Δευτερεύουσα. Αυτό θα πει εξέλιξις. Έπρεπε να περάση πρώτα δια του υπερήφανου και αρχοντικού και «πατριωτικού» και «εθνοδημιουργικού» κοτσαμπασισμού, έπειτα δια της μαφικαμορικής τραμπουκοκρατίας, συγχρόνως δια της πολυχρώμου μπουρμπουλιθρικής αερολογίας, έπειτα δια της βουτυρώδους λιγδιασμένης συμφεροντολογίας, έως ότου ξεβγαλθή η φουρνιά των ονομασθέντων νέων, και μεταξύ αυτών καταλάβη την πρώτην θέσιν αυτός ο τριανταπεντάρης Δημήτριος Γούναρης». Και όλα αυτά πριν ακόμη εκλεγεί για πρώτη φορά βουλευτής.[5]

Μετά την εκλογή του χρησιμοποιεί τον όρο «συμβόλαιο με τον λαό», που χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον από τον Α. Παπανδρέου στις εκλογές του 1981.

Η Εκλογή του Γούναρη το 1902 μπορεί να χαρακτηριστεί προϊόν της λαϊκής εύνοιας, λόγω των φιλολαϊκών εξαγγελιών του. Η ρητορική του ικανότητα (αν και «παλαιομοδίτικη», που τότε όμως προκαλούσε θετικές αντιδράσεις), η μεγάλη του εγκυκλοπαιδική μόρφωση και η ισχυρή του μνήμη, τον επέβαλαν στην Βουλή γρήγορα. Το 1904 όμως ο Γούναρης προσχώρησε στον παλαιοκομματισμό.

(Κείμενο Μαρκεζίνη, σελ. 131-132:

«Είναι δε πράγματι περίεργον πώς ο Δ. Γούναρης, πανηγυρικώς εισελθών εις την Βουλήν χάρις εις το ιδικόν του ριζοσπαστικόν πρόγραμμα, το οποίον του επέτρεπε να διεκδικήσει θέσιν εις το ογκούμενον αίτημα του νεοανδρισμού, επροτίμησε να ταχθεί κατά τας αρχάς του 1904 εις το Θεοτοκικόν κόμμα. Η Βουλή εκείνη διελύθη το 1904, κατά δε τας εκλογάς του Φεβρουαρίου του 1905 ο Δ. Γούναρης ανήκεν εις τα σημαίνοντα στελέχη του Θεοτοκικού κόμματος τα οποία απέτυχαν. Συνετέλεσεν εις τούτο ο συνασπισμός όλων εναντίον του, διότι ήτο ο εμφανιζόμενος πολιτικός ανήρ, ο οποίος έπρεπε να συντριβή όσον ήτο ακόμη καιρός, πέραν όμως τούτου και το γεγονός της προσχωρήσεώς του εις το κόμμα του Γ. Θεοτόκη,

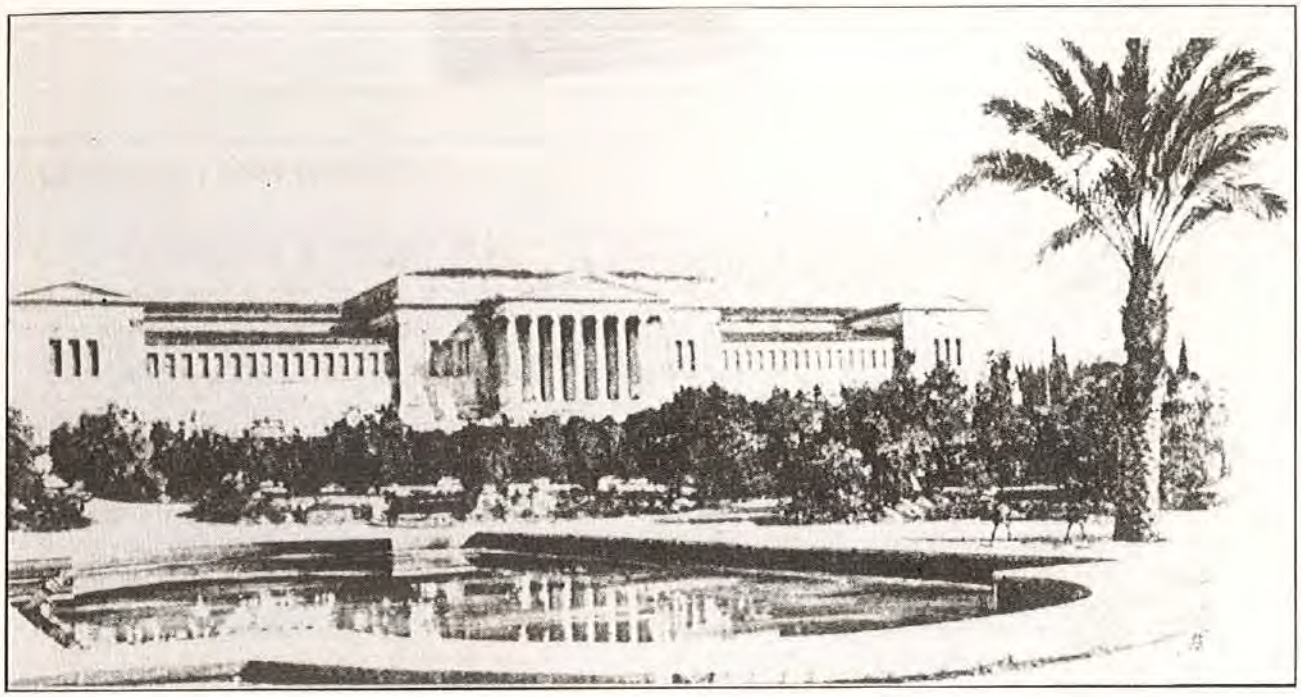

την οποίαν εξήγησεν ως επιβαλλομένην εκ της αντιλήψεως ότι «... πολιτική δεν είναι θεωρία διατυπούσα δόγματα και αρκουμένη εις το να εξαγγείλη αυτά, αδιαφορούσα περί της πραγματοποιήσεως αυτών. Η πολιτική είναι ενεργός διεύθυνσις του πραγματικού βίου της κοινωνίας». Επίστευεν ο Δ. Γούναρης, ότι η πολιτική είναι πράξις, είναι προσαρμογή εις τας περιστάσεις. Είπε δε και τούτο: «Πολιτευόμενος που φαντάζεται ότι δύναται να επιτευχθεί γενναίον τι δια μεμονωμένων ατομικών προσπαθειών, παραγνωρίζει τους στοιχειοδεστέρους κανόνας, οι οποίοι διέπουσι τα πολιτικά κόμματα». Τοιούτον πολιτευόμενον δεν διστάζει να τον αποκαλέσει «αγύρτην». Διερωτάται όμως κανείς ευλόγως: αφού είχε τοιαύτας ιδέας, διατί δεν επολιτεύθη από της πρώτης στιγμής ως Θεοτοκικός, εφ' όσον μάλιστα Θεοτοκικοί κυρίως ήσαν οι ενθαρρύναντες αυτόν να αναμιχθή εις την πολιτικήν; Το δε ερωτηματικόν ενισχύεται από την περαιτέρω πολιτικήν δράσιν αυτού. Διαχωρίζει και πάλιν την γραμμήν του από τον Γ. Θεοτόκην, και όμως βραδύτερον εισέρχεται εις την κυβέρνησιν εκείνου, δια να μη βραδύνη και πάλιν να αποχωρήση».[6]

Αποτυχών στις εκλογές του 1905, επανήλθε στην Βουλή ως πρώτος βουλευτής Πατρών το 1906, με την δολοφονία του Β. Δηλιγιάννη. Το φθινόπωρο του 1906 εμφανίσθηκε στην Βουλή η πρώτη ανανεωτική πολιτική κίνηση του ελληνικού δημοσίου βίου, οι «Ιάπωνες».

Η ομάδα των «Ιαπώνων» αποτελεί τον δεύτερο ριζοσπαστικό σταθμό στην ιστορία της πολιτικής σκέψης και πράξης του Γούναρη. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο πολιτικός αυτός τηρεί μια περίεργη στάση έναντι του παλαιοκομματισμού: εναλλάξ, τον κατήγγειλε ή προσχωρούσε στις τάξεις του. Ανάλογη στάση τήρησε αργότερα και ο ανηψιός του Π. Κανελλόπουλος, άλλοτε ηγέτης και άλλοτε πολέμιος της Δεξιάς.

Τα μέλη της ομάδας των «Ιαπώνων», που ονομάσθηκε έτσι από τον Γαβριηλίδη για την μαχητικότητά τους (από τον πρόσφατο τότε Ρωσο-Ιαπωνικό πόλεμο), ήσαν οι: Δ. Γούναρης, Εμμ. Ρέπουλης, δημοσιογράφος από το Κρανίδι, μετέπειτα αντιπρόεδρος του Ελ. Βενιζέλου, ο Π. Πρωτοπαπαδάκης, στενός φίλος και συνεργάτης του Γούναρη, που θα τον ακολουθήσει τον Νοέμβριο του 1922 στο εκτελεστικό απόσπασμα, ο Χαρ. Βοζίκης, πολιτικός Αρκαδίας, στενός επίσης φίλος του Γούναρη, ο Ακρ. Παναγόπουλος από το Αίγιο, και ο Απ. Αλεξανδρής.

Η ομάδα αυτή επέλεξε ως εκπρόσωπό της τον γηραιό Σ. Δραγούμη, βουλευτή Αττικής, καταγόμενο από το Μοναστήρι της Μακεδονίας.

Οι «Ιάπωνες» κάθησαν στην αριστερή πτέρυγα του Κοινοβουλίου και άσκησαν δριμύτατη κριτική κατά «της παλαιάς σχολής του κυβερνητικού κομποϊαννιτισμού, της πολιτικής των ξυλοσχιστών του

Συντάγματος, των τύπων και των λέξεων. Τί ερείπια κράτους, τί σκελετός πολιτικός, τί τυμπανιαίος οργανισμός, αυτό το λεγόμενον Ελληνικόν Κράτος, του οποίου την καταστρεπτικότητα φεύγουν οι Έλληνες, αγρόται και αστοί. Ένα παμπάλαιον γέλασμα νόμων, ένας μεσαιωνικός πύργος ερειπωμένος, με πνεύμα κυβερνητικόν πρωτογονικόν, με μεθόδους βίου δανεισμένας από ό,τι στάσιμον, οπισθοδρομικόν και βάρβαρον υπάρχει εις τον κόσμον του πολιτισμού. Δικαιοσύνην και ασφάλειαν δεν γνωρίζει το κράτος αυτό, την πρόοδον και τους δρόμους της δεν ηξεύρει. Αλλά, ίνα τελειοποιήση κάθε σατανικήν εφεύρεσιν, προς αποστράγγισιν του ιδρώτος και του αίματος των πενεστέρων τάξεων, είναι ιδανικόν. Δια του συστήματος των εμμέσων φόρων, ο Έλλην μετεβλήθη εις ένα δούλον του οποίου ο αγών περί υπάρξεως κατήντησε θηριώδης, μια πληγή αγρία, εμποδίζουσα κάθε αναψυχήν ηθικήν και κοινωνικήν. Εισχωρών τις εις το βάθος αυτών των οικτρών φαινομένων, ξεσκεπάζει αυτό το λεγόμενον κράτος δια να εύρη την χείρα και την κεφαλήν, η οποία δρά όπισθεν του προσωπείου αυτού: Είναι η ολιγαρχία του χειροτέρου είδους, ένα έκτρωμα των Συνταγμάτων, του κοινοβουλευτισμού και των ελευθεριών... Το τέρας της ολιγαρχίας αυτής, ης η μοναδική δύναμις είναι η παρανομία, η φορολογία, η διαφθορά και η παραλυσία, πρέπει να επικηρυχθή όχι μόνον έξω της Βουλής, αλλά προ παντός εντός αυτής. Και εν τω πλαισίω της επικηρύξεως αυτής, ποιούμαι την αρχήν από της στιγμής ταύτης: Καταγγέλλω όχι πρόσωπα, στηλιτεύω όχι κόμματα απλώς, στιγματίζω όχι αδικίας και μεμονωμένας αθλιότητας, αλλά κτυπώ το σύνολον του αποτροπαίου πολιτικού και κυβερνητικού συστήματος, καταδικάζω τα πράγματα και δακτυλοδεικτώ την ρίζαν του κακού. Αυτή είναι η εθνική, η λογική, η αληθινή άποψις του ζητήματος. Αλλ' εάν περιορισθώ εις επικρίσεις και καταγγελίας μόνον, τίποτε δεν κάμνω, διότι καμμίαν συνέπειαν δεν έχει η άμυνα κατά καθεστώτος ερριζωμένου, ο αγών πρέπει να γίνη ενεργός, επιθετικός, πρέπει να λάβη χαρακτήρα γενικόν και πραγματικόν. Πρέπει να τεθή ως ζήτημα υπάρξεως προ του Έθνους όλου, το πρόγραμμα της ηθικής και νομίμου επαναστάσεως κατά του οικτρού αυτού κυβερνητικού συστήματος.»[7] Κείμενο Αλικανιώτη, σελ. 81-82, και επίσης «ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ», 24/4/1907).

Ιδού γιατί ονομάστηκαν από τον Βλάσση Γαβριηλίδη της Ακροπόλεως, «Ιάπωνες».

«...Εάν εις την πολιτικήν ο αγών υπάγεται εις κάποιαν τακτικήν ως και εις τον πόλεμον, το τρίτον κόμμα εις την Βουλήν μας, ενεκαινίασε νέαν τακτικήν εντελώς ιαπωνικήν. Οι τριτοκομμίται είναι ως παράτολμοι Ιάπωνες στρατηγοί. Τι θα ειπή κρυφός και σκοτεινός πόλεμος δεν γνωρίζουν. Την παρασκηνιακήν διπλωματίαν δεν την παραδέχονται. Αδιάλλακτοι κοινοβουλευτικοί, δεν αναγνωρίζουν άλλο πεδίον δράσεως έξω από την αίθουσαν του Κοινοβουλίου. Ωχυρωμένοι εις την άκραν αριστεράν, κατοπτεύουν από εκεί τας κινήσεις του «εχθρού» (δηλαδή της συμπολιτεύσεως) και όταν τον βλέπωσι σφάλλοντα και εις την αρμονικωτέραν ειρήνην, του κάμνουν ξαφνικά επίθεσιν ορμητικήν, απότομον, απροκάλυπτον κατά μέτωπον και τον στροβιλίζουν και τον κατατροπώνουν πρίν ακόμα ο Κουρουπάτκιν-Σιμόπουλος (εδώ γίνεται παρομοίωση του ηττηθέντος Αρχιστρατήγου των Ρώσων κατά τον Ρωσο-Ιαπωνικό πόλεμο του 1905 Στρατηγού Κουρουπάτκιν με τον Υπουργό Οικονομικών της Κυβερνήσεως Θεοτόκη, Ανάργυρον Σιμόπουλον) δυνηθή να αντιληφθή πριν προφθάση να αναπτυχθή. Μέσα εις τον κοινοβουλευτικόν σχολαστικισμόν, τον νεκρούντα τα πάντα, εξεφύτρωσαν επτά άνδρες ων ο αναμφισβήτητος ηγεμών (εννοεί τον Γούναρη), είναι εις τας κρίσεις και επιθέσεις του βίαιος, θυελλώδης, αληθής οδοστρωτήρ εις αποκαλύψεις, τσαλαπατήματα ψευδονομοσχεδίων, κουτοεπαγγελιών και μωροσοβαροτήτων. Όλη η άλλη αντιπολίτευσις είναι σκιά μέσα εις την Βουλήν, είναι ως να μην είναι. Η μόνη αντιπολίτευσις που αισθάνεται η κυβέρνησις είναι αυτή των Ιαπώνων τριτοκομμιτών. Η του ανατέλλοντος νέου κοινοβουλευτισμού. Αυτή εις κάθε ζήτημα πρωταγωνιστεί, αυτή βάζει στην θέσιν της την κυβέρνησιν, αυτή την φέρει μέχρι του σημείου του να κλονίζηται και να αισθάνηται την ανάγκην να ξαναερωτήση αν έχη την εμπιστοσύνην της Βουλής διότι της την αρνούνται 2-3 βουλευταί, αλλ' ισοδύναμοι με εν ιαπωνικόν επιτελείον. Ικανότητος αναλόγου δεν στερούνται και άλλοι βουλευταί εις την Βουλήν. Δεν θέλουν όμως, φαίνεται, να γίνουν ωφέλιμοι εις τον κοινοβουλευτικόν αγώνα. Δυστυχώς. Διότι θα ήρκει οι πέντε να γίνουν δεκαπέντε για να αλλάξουν τα πράγματα, για να ωθηθή το κοινοβούλιον εις τον δρόμον της δράσεως, τον οποίον πρέπει να ακολουθήσει»[8].

Το ιδεολογικό περιεχόμενο της ομάδας των Ιαπώνων ήταν ο εκσυγχρονισμός, όχι μόνον του κράτους αλλά και της πολιτικής ζωής. Στην ουσία, οι Ιάπωνες προσπάθησαν να επιτύχουν κοινοβουλευτικά αυτό που

κατώρθωσε η Επανάσταση του 1909 με τα όπλα. Απέτυχαν όμως, όχι μόνον γιατί δεν περιεβλήθησαν με την άμεση λαϊκή συγκατάθεση, αλλά και γιατί ο παλαιοκομματισμός τους απορρόφησε έντεχνα, με την υπουργοποίηση του Γούναρη από τον Ν. Θεοτόκη το 1908.

Ο Σπύρος Μαρκεζίνης περιγράφει ως εξής την κατάληξη των Ιαπώνων και του Γούναρη:

«Την 21η Ιουνίου (4 Ιουλίου) 1908 ο Γεώργιος Θεοτόκης προέβη εις ανασχηματισμόν της κυβερνήσεώς του. Παρέμεινεν αυτός υπουργός των Στρατιωτικών, ανέθεσε το υπουργείον Εξωτερικόν εις τον Νικόλαον Λεβίδην, των Εσωτερικών εις τον Γεώργιον Μπαλτατζήν, των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως εις τον Σπύρον Στάην, των Ναυτικών εις τον Επαμεινώνδα Εμπειρίκον και της Δικαιοσύνης εις τον Διονύσιον Στεφάνου.

»Προκειμένου δε να συμπληρώση το υπουργείον των Οικονομικών, εκάλεσε τον Δημήτριον Γούναρην, εις τον οποίον εξήγησεν ότι εντυπωσιάσθη ακούσας αυτόν να αναπτύσση τας απόψεις του κατά την συζήτησιν του προϋπολογισμού, και του προσέφερε το υπουργείον, δια να εφαρμόση την πολιτικήν του. Ο έμπειρος παλαιοκομματικός επαγίδευσε τον άπειρον Δημήτριον Γούναρην. Ο Γεώργιος Θεοτόκης ηκολούθει κατά την ώραν εκείνην την προσφιλή μέθοδον του Βασιλέως Γεωργίου Α΄. Εάν επετύγχανεν ο Γούναρής, το κέρδος θα ήτο του Θεοτόκη, διότι εν πάση περιπτώσει οσηνδήποτε εργασίαν και αν δίδη ο δεύτερος, την δόξαν εισπράττει ο πρώτος. Εάν δε απετύγχανε, θα απηλλάσσετο άπαξ δια παντός του διαφαινομένου κινδύνου εκ της ανόδου της ομάδος των «Ιαπώνων». Ορθώς λοιπόν από της πλευράς του εχειρίσθη το θέμα ο Γεώργιος Θεοτόκης. Ενώ, αντιθέτως, ο Δημήτριος Γούναρης έδωσε την ώραν εκείνην εξετάσεις και απέδειξεν, ότι δεν ήτο πλασμένος από την στόφαν του ηγέτου. Αν ήτο, θα εγνώριζε τουλάχιστον δύο τινά: πρώτον, πότε να διεκδική το μέρος και πότε το όλον· και δεύτερον, να περιμένη. Αν η ομάς του ανήρχετο εις την εξουσίαν, τότε δεν θα είχε σημασίαν ποίος θα ήτο ο ρόλος του, αλλά εάν η αποχώρησίς του είχε συνέπειαν, ως είχε, την διάλυσιν της ομάδος, τότε θα εθυσίαζε την μεγάλην επιδίωξιν εις την ενδεχομένην μερικήν επιτυχίαν.

»Υπήρξε τοιαύτης αποφασιστικής σημασίας όχι μόνον δια τον Δ. Γούναρην, αλλά και δια τας μετέπειτα πολιτικάς εξελίξεις, η μοιραία δια την ομάδα των «Ιαπώνων» συμμετοχή εκείνου εις την κυβέρνησιν, ώστε να δικαιολογήται η επιμονή εις την προϊστορίαν. Εσημειώθη ότι ο Δ. Γούναρης δι' ιδίων δυνάμεων προεβλήθη επιτυχώς εις τον πρώτον του εκλογικόν αγώνα (1902). Εμνημονεύθη ότι δεν του εσυγχωρήθη η μετά ταύτα προσχώρησις εις τους Θεοτοκικούς και ηττήθη εις τας εκλογάς του 1905. Το επόμενον έτος επανήλθεν εις την Βουλήν, και δια της ομάδος των «Ιαπώνων» εθεμελίωνε μέγα προσωπικόν κύρος. Ο Γ. Θεοτόκης το αντελαμβάνετο, δι' αυτό και εδοκίμασε να παρασύρη εκ νέου τον Δ. Γούναρην και τον Π. Πρωτοπαπαδάκην, ως και τον Εμμ. Ρέπουλην, ήδη αρχομένου του 1908, αλλ' ανεπιτυχώς. Ήτο τότε κύριος στόχος των επιθέσεων των οικονομολόγων της ομάδος ο Ανάργυρος Σιμόπουλος, κρινόμενος υπ' αυτών ως εμπειρικός παλαιού τύπου, ανίκανος, ως εκ τούτου, να αντιμετωπίση οικονομικά προβλήματα με συγχρονισμένας αντιλήψεις. Αλλ' η διένεξις έφθασεν εις το κατακόρυφον κατά τον Δεκέμβριον του 1907 εξ αφορμής συμφωνίας μεταξύ κυβερνήσεως και «Ενιαίας» και εκ του προκύψαντος ζητήματος ως προς το παρακράτημα. Η σχετική συζήτησις εις την Βουλήν την 18/31 Δεκεμβρίου 1907 υπήρξεν οξυτάτη. Ήρχισε με τον Ανάργυρον Σιμόπουλον, απολογούμενον δια την πολιτικήν του, και συνεχίσθη με δριμυτάτην επίθεσιν του Δημ. Γούναρη. Επηκολούθησεν ανταπάντησις του Α. Σιμοπούλου, ότε δευτερολογών ο Δ. Γούναρης διετύπωσε πρότασιν μομφής κατά του υπουργού. Η ψηφοφορία απέβη τυπικώς υπέρ του Α. Σιμοπούλου, εφ' όσον δια ψήφων 73 και 50 η πρότασις απερρίφθη.

»Διεπιστώθη όμως ότι πολλοί κυβερνητικοί βουλευταί απέσχον της ψηφοφορίας, δια να μη καταψηφίσουν. Εδημιουργείτο, ως εκ τούτου, ουσιαστικώς θέμα, το οποίον αντιμετώπισεν ο Γ. Θεοτόκης προσωρινώς δια της διακοπής, λόγω των εορτών, των εργασιών της Βουλής. Όταν επανελήφθησαν αύται, την 22 Ιανουαρίου (4 Φεβρουαρίου) 1908, ο πρωθυπουργός έθεσε ζήτημα εμπιστοσύνης. Και η μεν κυβέρνησις έτυχε ψήφου, ο Ανάργυρος Σιμόπουλος όμως παρητήθη. Η νίκη της ομάδος των «Ιαπώνων» ήτο σημαντική, χωρίς όμως να καταστή δυνατή η εν συνεχεία αξιοποίησίς της. Η ομάς έπασχεν εξ υπαρχής, διότι αρχηγός της μεν τυπικώς ήτο ο Στέφανος Δραγούμης, ουσιαστικώς δε ο Δημήτριος Γούναρης, τον οποίον εν τούτοις δεν εδέχοντο οι περισσότεροι της ομάδος. Αυτής της καταστάσεως ηθέλησε να επωφεληθή ο Γεώργιος Θεοτόκης και επρότεινεν εις τον Δ. Γούναρην και τον Π. Πρωτοπαπαδάκην συνεργασίαν.

Λέγεται ότι εις ιδιαιτέραν με αυτούς συνάντησιν τους υπέδειξε τρόπον τινά το καθήκον των. Είχον κρημνίσει οικονομικόν σύστημα και υπεχρέωσαν τον υπουργόν των Οικονομικών εις παραίτησιν· ώφειλον —αφού ο πρωθυπουργός επροθυμοποιείτο— να εισέλθουν εις την κυβέρνησιν και να εφαρμόσουν τα όσα υπεστήριζον. Οι βολιδοσκοπηθέντες εδίσταζον, και περισσότερον όλων ο επίσης βολιδοσκοπηθείς Εμμ. Ρέπουλης. Και τοιουτοτρόπως εματαιώθη τότε η είσοδος του Δημ. Γούναρη εις την κυβέρνησιν. Ωρκίσθη τότε υπουργός Οικονομικών ο Ν. Καλογερόπουλος. Αλλά και την πρότασιν αυτού περί νέας ρυθμίσεως του ζητήματος της «ενιαίας» δριμύτατα ήλεγξεν ο Δ. Γούναρης. Εις την αγόρευσίν του εκείνην, της 25 Ιανουαρίου (7 Φεβρουαρίου) 1908, κατέληξε με την εξής φράσιν, η οποία εντυπωσίασεν: «...Ο λαός έχει εναποθέσει την διαχείρισιν των συμφερόντων εις ημάς, και ημείς τον παραδίδομεν εις τας Εταιρείας. Εάν βαρυνώμεθα τον κόπον της διαχειρίσεως αυτών μη πτοούμενοι την αντιμετώπισιν των Εταιριών, ηθέλομεν κατέλθει μέχρι τοσούτου, ώστε να είπωμεν προς αυτάς: σας παραδίδομεν τα συμφέροντα των πολιτών, αφιέμεθα εις την καλήν υμών πίστιν, και διαχειρισθήτε αυτά ως θέλετε — τότε ερρέτω το κράτος. Τοιούτον κράτος θα ήτο ο εμπαιγμός της Ιστορίας». Και απήντησεν ο Γ. Θεοτόκης: «Ερρέτω η ρητορική δεινότης, ερρέτω η ευγλωττία». Αλλά μετ' ολίγον η ευγλωττία εκλήθη και πάλιν εις συνεργασίαν, και αυτήν την φοράν εδελεάσθη. Ο Γ. Θεοτόκης είχε νικήσει.

»Ο Δημήτριος Γούναρης ανέλαβε με πολλήν θέρμην και πολλήν πίστιν το υπουργείον, και έθεσε τας βάσεις της ανακαινιστικής του πολιτικής.

»Ήτο Νοέμβριος του 1908, όταν ο Δ. Γούναρης υπέστη την επίθεσιν του Στ. Δραγούμη, του Δημ. Ράλλη και των άλλων. Μετά τον πρωθυπουργόν ο Δ. Γούναρης εισηγήθη τον προϋπολογισμόν, και εις το τέλος απήντησεν εις την εναντίον του επίθεσιν δικαιολογών την υπουργοποίησίν του. Είπε μεταξύ άλλων: «...πας ο κατερχόμενος εις την κονίστραν την πολιτικήν, πρέπει να θεωρή υπερτέραν πάσης άλλης, ότι ουδένα έτερον έχει προορισμόν, παρά να χρησιμοποιήση πάσας τας δυνάμεις υπέρ του τόπου και της εξυπηρετήσεως των αναγκών αυτού. Και ότι δικαιούται να διακόπτη δεσμούς κοινοβουλευτικής συνεργασίας, όταν νομίζη, ότι δύναται να υπηρετήση την χώραν του». Επανελάμβανε περίπου όσα είχεν υποστηρίξει και άλλοτε. Ανεξαρτήτως δε αν ήσαν πειστικά ή όχι, διότι δια της υποκειμενικής εκάστοτε δικαιολογήσεως θα εκινδύνευε να μονιμοποιηθή η αστάθεια, το σπουδαίον είναι ότι δια της πολιτείας του εκείνης ο Δ. Γούναρης ουσιαστικώς είχεν απαρνηθή τον επαναστάτην ή πάντως τον καινοτόμον πολιτικόν και είχε συνθηκολογήσει με τον παλαιοκομματισμόν. Το αγαθότερον ελατήριον δεν μεταβάλλει την πραγματικότητα. Δι' αυτό άλλωστε και πολιτικός εκφραστής του 1909 δεν υπήρξεν αυτός, ενώ ενδεχομένως θα ηδύνατο να είναι. Δι' αυτό ακόμη συνέβη και η περαιτέρω αντινομία εις την πολιτικήν του σταδιοδρομίαν: να ευρεθή εκφραστής του συντηρητικού κόσμου, ενώ ενεφανίσθη εις την πολιτικήν φιλοδοξών να είναι ο ανατροπεύς ή τουλάχιστον ο ριζικός ανακαινιστής του.

»Πριν εν τούτοις συμπληρωθή έτος αφ' ης ωρκίσθη υπουργός, αι συγκεκριμένως την 26 Φεβρουαρίου (11 Μαρτίου) 1909, παρητήθη. Προηγήθη της παραιτήσεως βραχύ διάστημα αβεβαιότητος. Οι επιδιώκοντες να συμβιβάσουν την κατάστασιν απέτυχον. Η αποχώρησις του Δημ. Γούναρη είχε καταστή αναπόφευκτος. Ο Θεοτόκης διεφώνησε με αυτόν εις την πρόταξιν νομοσχεδίου, το οποίον αφεώρα την φορολογίαν οινοπνεύματος. Συνώδευεν όμως τούτο τον υποβληθέντα προϋπολογισμόν, και ήτο αναπόσπαστον απ' αυτόν. Κατά συνέπειαν η καθ' οιονδήποτε τρόπον επιβράδυνσις της ψηφίσεώς του δεν ήτο νοητή. Ευλόγως συνεπώς ηξίου την ψήφισίν του ο Δ. Γούναρης. Υπέκυπτεν εν τούτοις ο Θεοτόκης εις την δημιουργηθείσαν αντίδρασιν, τεχνητήν ή μη αδιάφορον, εκ των μέτρων τα οποία έθετεν εις εφαρμογήν ο Δημ. Γούναρης. Προεκλήθη δε εκ της παραιτήσεως του Δ. Γούναρη και συγκίνησις εις την δημοσίαν γνώμην και ζωηρά συζήτησις εις την Βουλήν, κατά την οποίαν απέσχεν ο παραιτηθείς. Τούτο δε, κατ' ανεπίσημον, αλλ' ευλογοφανή εξήγησιν, διότι αποχωρήσας της κυβερνήσεως δεν έπαυσεν εν τούτοις υποστηρίζων αυτήν. Ενεδεικνύετο συνεπώς η αποχή του εκ της συζητήσεως.

»Πάντως, ανεξαρτήτως της αιτίας, η παραίτησις κατά την ώραν εκείνην ήτο καθυστερημένη, ώστε να μη δύναται να αναβιώση η ομάς των «Ιαπώνων». Η αρχική συνθηκολόγησις του Δημητρίου Γούναρη εκ της αποδοχής του υπουργείου είχε κρίνει οριστικώς το τέλος αυτής. Δεν έμενε πλέον, παρά κεχωρισμένως τα μέλη της να διαδραματίσουν σημαίνοντα ρόλον, ως και συνέβη. Διότι άλλα μεν ανέλαβον πρωθυπουργίαν, ως ο Στέφανος Δραγούμης, ο Δημήτριος Γούναρης και ο Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, άλλα δε, ως ο Εμμανουήλ Ρέπουλης, διεδραμάτισαν εξόχως σημα-

ντικόν ρόλον παρά το πλευρόν του Ελευθερίου Βενιζέλου, εις στιγμάς υψίστης εθνικής ανόδου. Την σημαίαν της αλλαγής όμως επρόκειτο πλέον να αναλάβει ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Αλλά και αυτός, αφού θα είχε μεσολαβήσει το μεγάλον εσωτερικόν σοκ, η επανάστασις του 1909»[9].

Ο Δ. Αλικανιώτης αποδίδει την εξουδετέρωση της ιαπωνικής προσπάθειας, στους εξής λόγους:

«Κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί ότι οι αγώνες των Ιαπώνων υπήρξαν μία αφετηρία αναγεννήσεως. Τουλάχιστον αναγεννήσεως του κοινοβουλευτισμού. Γιατί την εποχή εκείνη περιθώρια αναγεννήσεως της Ελλάδος μέσα στα πλαίσια της νομιμότητας δεν υπήρχαν. Το «τίναγμα» που δόθηκε στην πολιτική εξουσία από νέους Έλληνες αξιωματικούς δύο χρόνια αργότερα, στις 15 Αυγούστου 1909 στο Γουδί, είχε ήδη καταστεί αναπόφευκτο. Η ανανεωτική δράση πέντε-έξη ατόμων δεν μπορούσε να αποτρέψει την αναγκαιότητά του. Γιατί κατά τα άλλα η πολιτική εξουσία παρέμεινε σε κατάσταση νάρκης. Σπασμωδικές προσπάθειες της κυβερνήσεως Θεοτόκη να αναδιοργανώσει τον στρατό και τον στόλο και να νοικοκυρέψει τα οικονομικά, έμειναν χωρίς αποτέλεσμα. Άλλωστε, ο ίδιος ο Γ. Θεοτόκης, αν και είχε ευρύτατη πλειοψηφία στην Βουλή, βλέποντας ότι η κυβέρνησή του δεν έφερνε αποτελέσματα ικανοποιητικά, ίσως και κουρασμένος από την εναντίον του πολεμικότητα, ίσως και παρασυρμένος από την γενικώτερη κατάσταση υπνηλίας που επικρατούσε στην Ελλάδα, παραιτήθηκε την άνοιξη του 1909. Η κυβέρνηση του Δ. Ράλλη που ανατράπηκε στις 15 Αυγούστου από το κίνημα, ήταν «κυβέρνηση θερινών διακοπών». Ήδη στην Ελλάδα ανέτελλε το άστρο του Ελευθερίου Βενιζέλου. Οι Ιάπωνες ήταν ένα φωτεινό διάλειμμα μέσα στην γενική κατάπτωση της χώρας που ακολούθησε την συντριβή του 1897. Θέλησαν να αποτρέψουν δυναμικές λύσεις αλλά δεν το κατάφεραν. Το σφάλμα του Γούναρη να γίνει υπουργός του Θεοτόκη το 1908 υπήρξε μοιραίο για την τύχη του ιαπωνικού κόμματος. Επέφερε στις τάξεις του ρήγμα βαθύ. Έτσι, όταν κύριος της εξουσίας έγινε ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος δεν βρήκε συγκροτημένη ομάδα, έξω από τον παλαιό πολιτικό κόσμο, με την οποία να συνομιλήσει. Μπορούσε βέβαια να κληθεί ο Γούναρης ως πρόσωπο, αλλά αυτός αποστρεφόταν εκ φύσεως την ανάμιξη των στρατιωτικών στην πολιτική. Άλλωστε δεν ανέχθηκε ούτε τα έκτακτα μέτρα που επέβαλε ο Σύνδεσμος. Έτσι έγινε αναπόφευκτη η μετάκληση του Βενιζέλου. Πάντως, πρέπει να τονιστεί για μία ακόμα φορά ότι το κόμμα των Ιαπώνων ήταν η πρώτη προσπάθεια δημιουργίας στην Ελλάδα κόμματος αρχών, και ταυτόχρονα η πρώτη από τις τρεις προσπάθειες που γι' αυτόν τον σκοπό επεχείρησε ο Δημήτριος Γούναρης»[10].

Λίγο μετά την παραίτηση (13/2/1909) του Γούναρη από το υπουργείο Οικονομικών της κυβερνήσεως Θεοτόκη, λόγω των αντιδράσεων αυτών που έβλεπαν στο πρόσωπό του έναν επικίνδυνο κοινωνικό μεταρρυθμιστή, εξερράγη το πνεύμα του Γούναρη. Λίγο πριν από το κίνημα φαίνεται ότι ο Γούναρης βολιδοσκοπείτο από τους αξιωματικούς, προκειμένου να αναλάβει την πολιτική έκφραση του επικείμενου κινήματος. Κατά τον Ι. Μάλλωση «απήντησε δια μιας αρνήσεως».

«...Εξ ιδιοσυγκρασίας εχθρός αμείλικτος και αδυσώπητος των τάσεων του Στρατιωτικού Συνδέσμου προς ανάμιξιν αυτού εις τα πολιτικά της χώρας πράγματα, όταν η Επανάστασις του 1909 έκλινε την σημαίαν αυτής προ αυτού (Ιανουάριος 1910) και ηθέλησε να εμπιστευθή εις αυτόν την Κυβέρνησιν της Χώρας, απήντησε δια μίας αρνήσεως ήτις απεδείκνυε όλην αυτού την αφοσίωσιν εις την Ιδέαν του Κοινοβουλευτισμού. — Αλλά, Κύριε Γούναρη, ημείς δεν ζητούμε τίποτε άλλο, παρά την εφαρμογήν του προγράμματός σας; του παρετήρησε μέλος της στρατιωτικής Επιτροπής. — Πρέπει να έλθω δια του λαού! Ήτο η απάντησίς του... Φρονών εν συνειδήσει ο Γούναρης ότι πολιτικός του απολύτου εγώ και της απολύτου αυτοτελείας δεν έχει θέσιν να κυβερνά υπό την υπόδειξιν λογχών, ότι το πρωθυπουργικόν αξίωμα υπό τοιούτους όρους αντίκειται εις τον νόμον της πολιτικής ηθικής και της λαϊκής θελήσεως και της κοινοβουλευτικής τάξεως, απεποιήθη την προσφοράν...»[11].

Έτσι, όταν αρχίζει η Μεγάλη Εξόρμηση, ο Δημήτριος Γούναρης αποσύρεται διακριτικά και στις εκλογές του 1910 απέχει. Εδώ σταματά η ιστορία του μεταρρυθμιστού και ριζοσπάστη Δ. Γούναρη, και αρχίζει η ιστορία του Δ. Γούναρη, ηγέτη της αντιβενιζελικής αντίδρασης.

Το Γουδί γεννά την Δημοκρατία και Δικτατορία. Είναι η μήτρα απ' όπου ξεχύνονται όλες οι πολιτικές δυνάμεις, δρομολογούνται όλες οι κοινωνικές εξελίξεις, ξεκινούν όλες οι εθνικές δυναμικές του Εικοστού Αιώνα. Βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός, μιλιταρισμός, ριζοσπαστισμός και ρεπουμπλικανισμός, επανάσταση και μεταρρύθμιση, εξτρεμισμός και φασισμός, πηδούν, ως ιδεολογίες, ως τάσεις και ως πρόσωπα α-

πό την μεγάλη στρατιωτικοπολιτική επανάσταση που, πιο πολύ από αστική, υπήρξε γενικό αίτημα όλων των τάξεων για μία πανεθνική, παλλαϊκή ανασυγκρότηση. Το σπουδαιότερο και —εξ απόψεως ιστορικού μεγέθους— πρώτιστο γέννημα του Γουδί υπήρξε ο Ελευθέριος Βενιζέλος, μοχλός της νέας ελληνικής ιστορίας, πριν τον οποίο η Ελλάδα λιμνάζει και μετά τον οποίο παλινδρομεί και απομιμείται. Ο Βενιζέλος κινεί το Ελληνικό Έθνος προς τα μπρος με βίαιες και συχνά ανυπόφορες κινήσεις, συγκρούεται δραματικά με τον ελληνικό κόσμο, τον καθυποτάσσει, τον εγκαταλείπει, τον καθησυχάζει, τον τρομάζει, πάντως τον αναστατώνει και τον ανασυγκροτεί, αποδιοργανώνοντάς τον. Χρησιμοποιεί νέα κοινωνικά στρώματα, μεταλλάζει την λειτουργία της Μοναρχίας για να την διασώσει, ενισχύει τον στρατό και διπλασιάζει τα εδάφη της Ελλάδας, δίδοντάς της νέα ταυτότητα, νέα μορφή και νέα κοινωνικοπολιτική διάσταση. Απέναντί της συνωθούνται βιαστικά τα υπολείμματα της παλαιάς κοινωνικής συγκροτήσεως: παραδοσιακά τζάκια και κοτζαμπάσηδες της αγροτικής ολιγαρχίας, μικροαστικά στρώματα, ρομαντικοί ιδεολόγοι, σοσιαλιστές και «ιάπωνες», αποδιωγμένοι πρίγκηπες συνειδητοποιούν ότι το προσκήνιο στο οποίο διαδραμάτιζαν τον πρώτο ρόλο, έγινε ξαφνικά παρασκήνιο —και ότι σήμερα οι καιροί άλλα κελεύουν. Όμως, αντί να αποσυρθούν «σαν έτοιμοι από καιρό» στην λήθη, συσπειρώνονται, ανασυντάσσονται σε ένα αντιφατικό και ετερόκλητο σχήμα, ένα συνασπισμό όλων αυτών που έχασαν από την βενιζελική παλιγγενεσία τα κεκτημένα ή τα δοτά τους προνόμια και εκμεταλλεύονται την ανεπανάληπτη ιστορική συγκυρία για να δράσουν ως ομογενές πολιτικό σχήμα. Είναι αυτοί που ο Hegel ονόμασε Reaction, Αντίδραση, η οποία γεννάται αυτόματα από την Ιστορία απέναντι σε κάθε δράση. Είναι ο Ουέλλιγκτον που τελικά νίκησε τον Ναπολέοντα στο Βατερλώ, που όμως έμεινε στην ιστορία σαν η ήττα του Ναπολέοντα και όχι η νίκη του Ουέλλιγκτον. Παρομοίως, το 1915 είναι η πτώση του Βενιζέλου και όχι η νίκη του Αντιβενιζελισμού. Έτσι λοιπόν, ως νομοτελειακού τύπου αντίδραση θα πρέπει να εκληφθεί ιστοριογραφικά ο Αντιβενιζελικός συνασπισμός της περιόδου 1910-1915 και ολόκληρος ο μετέπειτα Αντιβενιζελισμός. Φυσικά, στην μετέπειτα περίοδο, αυτήν δηλαδή μετά το 1915, αποκτά ίδια χαρακτηριστικά που του προσδίδουν μία ιδιαίτερη ταυτότητα, με συγκεκριμένα πολιτική φυσιογνωμία. Όμως, την πρώτη περίοδο, η ιστορία παρουσιάζει την Δεξιά —στην πρώτη της αυτή φάση που δεν ονομάζεται ακόμη Δεξιά— ως μία συσπείρωση των παραδοσιακών και αντιδραστικών ολιγαρχικών δυνάμεων, κατεχομένων από άρνηση της ανανέωσης και της μεταρρύθμισης, ακόμη και των αλλαγών που θα ευνοούσαν την διατήρηση των συγκεκριμένων δομών. Ο Δημήτρης Γούναρης, ο πρώτος ηγέτης της Δεξιάς, είναι κατά περίεργο τρόπο σοσιαλιστής. Δεν προσδίδει όμως καμμία σοσιαλιστική ταυτότητα, ούτε καν χροιά, στην πρώτη αυτή Δεξιά, όχι μόνο γιατί γενικά είναι ο ίδιος πολιτικά μοιραίος, αλλά και —κυρίως— γιατί την φυσιογνωμία του συνασπισμού αυτού καθορίζουν οι παγκόσμιες συνθήκες, η διεθνής θέση της Ελλάδας, οι συσχετισμοί των κοινωνικών δυνάμεων και —προπαντός— η τεραστίου μεγέθους φυσιογνωμία του Ελευθερίου Βενιζέλου. Ούτε ο Ίων Δραγούμης, ο μεγάλος ιππότης του ελληνικού πνεύματος που μάχεται με τις σκιές της ελληνικής παρακμής του 19ου αιώνα, δεν προλαβαίνει να ηγηθεί της αντιβενιζελικής παράταξης, δίδοντάς της το όραμά του και την προοπτική μίας ηθικής εσωτερικής μάχης του ελληνισμού με τον εαυτό του, ως εναλλακτική λύση απέναντι στην εδαφική επέκταση που ανέλαβε ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Κάτι τέτοιο ήθελε και ο ίδιος ο Εθνάρχης, που εκφράσθηκε δημόσια υπέρ μίας δραγουμικής ηγεσίας στην παράταξη των αντιπάλων του. Όμως, κάτι τέτοιο δεν έγινε. Και η πρώτη αυτή αντιβενιζελική Δεξιά διαμορφώθηκε χωρίς συνολική πολιτική ταυτότητα, χωρίς κοινωνικές προθέσεις, χωρίς εθνικό όραμα, αφού άλλωστε απετελείτο από εντελώς ανομοιογενή στοιχεία, που μόνη τους μέριμνα είχαν την επ' άπειρον διατήρηση του θλιβερού status quo μίας παρηκμασμένης κοινωνίας, την οποία οι ίδιοι απομυζούσαν. Από την εποχή αυτή, την δεύτερη δεκαετία του Εικοστού Αιώνα, τον πρώτο ρόλο στην Δεξιά κατέχει ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος. Νικητής των δύο Βαλκανικών Πολέμων και περιβεβλημένος με το φωτοστέφανο του Στρατηλάτη, ορθώνεται ενάντια στην πολιτική σύλληψη του μεγάλου Βενιζέλου όταν αυτός αποφασίζει να πολεμήσει η Ελλάδα στην πλευρά των Αγγλογάλλων, στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Πώς ο προοδευτικός, ριζοσπάστης μάλιστα Δ. Γούναρης, έφτασε να γίνει ο ηγέτης της κοινωνικής αντίδρασης στο αναγεννησιακό έργο του Ελευθερίου Βενιζέλου και το πολιτικό φερέφωνο των Ανακτόρων και γερμανοστρεφών ουδετερόφιλων πολιτικών επιλογών του; Το 1906 ο Δ. Γούναρης έγινε Υπουργός

Οικονομικών του Κ. Θεοτόκη. Το παλαιοκομματικό κατεστημένο τον απορρόφησε εύστοχα και ευνούχισε έτσι τις ριζοσπαστικές του προθέσεις. Το 1909 αρνήθηκε κάθε συζήτηση και επαφή με τους κινηματίες του Γουδί, με την δικαιολογία ότι το κίνημά τους εκτράπηκε της συνταγματικής νομιμότητας. Άφηνε έτσι τον δρόμο ελεύθερο για τον Ελευθ. Βενιζέλο, που δεν είχε αναστολές σχετικά με τις διαδικασίες. Από κει και πέρα, οι επιλογές του είναι εύλογες. Διαπρεπής ρήτωρ, έμενε συχνά στο νομικό μέρος των πολιτικών ζητημάτων. Αναδείχθηκε πάντως γρήγορα στον σημαντικότερο πολιτικό του αντιβενιζελικού χώρου. Υπήρξε ο βασιλικής επιλογής Πρωθυπουργός που αντικατέστησε τον Βενιζέλο το 1915, στην δεύτερη αποπομπή του, και έμεινε στην εξουσία χωρίς λαϊκή επιδοκιμασία και χωρίς κοινοβουλευτικό περίβλημα, αναγκασμένος να δικαιολογεί συνεχώς τις παλινδρομικές και ατυχείς βασιλικές επιλογές. Εξορίστηκε από τους Αγγλογάλλους το 1917 στην Κορσική, μαζί με όλη την αντιβενιζελική ηγεσία, και επέστρεψε στην εξουσία μετά την παλινόρθωση του 1920, όχι πια ως πειθήνιο όργανο ενός αυταρχικού Μονάρχη αλλά ως καθοδηγητής ενός ψυχολογικά εξουδετερωμένου και πολιτικά άβουλου Βασιλιά. Παρά την διακήρυξή του ότι θα απεμπλακεί από την Μικρασιατική περιπέτεια, αναγκάστηκε κατά την διάρκεια της δεύτερης Πρωθυπουργίας του (1921-1922) να παραμείνει εγκλωβισμένος σ' αυτήν, αφού δεν μπορούσε να υποχωρήσει χωρίς να κατηγορηθεί για εθνική μειοδοσία. Άλλωστε, οι προεκλογικές κοινωνικές του υποσχέσεις έμειναν χωρίς αντίκρυσμα σε μία εποχή έντονης, αποκλειστικής εθνικής εξωστρέφειας, όπου το πρόβλημα δεν ήταν το οκτάωρο και οι μισθολογικές αυξήσεις αλλά η Μικρά Ασία και η Κωνσταντινούπολη.

Άνθρωπος μεταφυσικών και μυστικιστικών κλίσεων, με έντονα βουδιστικές επιδράσεις, ο Δ. Γούναρης είχε καλές προθέσεις και οραματίστηκε μία δίκαιη κοινωνία. Στάθηκε όμως ανίκανος να αντιδράσει στα μεγάλα ιστορικά γεγονότα της εποχής του και τελικά έπεσε θύμα τους, αφού εκτελέστηκε το 1922 ως υπαίτιος της Μικρασιατικής Καταστροφής, ενώ ο ίδιος στάθηκε βασικά ανίκανος να την αποτρέψει.

Από την τραγική, μετά το 1909, πολιτική ιστορία του Δ. Γούναρη, θα άξιζε να σταθούμε στην κοινωνική πολιτική της διακυβέρνησής του, που είναι άλλωστε οι πλευρές του έργου του, που σχετίζονται με την πολιτική του φιλοσοφία. Οι προσπάθειες του Γούναρη να υλοποιήσει κάποιο κοινωνικό πρόγραμμα προσέκρουσαν στην θυελλώδη πολιτική αναμέτρηση της εποχής του αλλά και στην ανατροπή των ίδιων των οπαδών και συνεργατών του.

Η γεμάτη από αγωνία απασχόληση του Δημητρίου Γούναρη στην αναζήτηση λύσεως στο Μικρασιατικό αδιέξοδο, δεν τον εμπόδισε όταν κατά το 1921 ήταν πρωθυπουργός, να επιδιώξει με τις κοινοβουλευτικές διαδικασίες την εφαρμογή του πρωτοποριακού προγράμματος που είχε εξαγγείλει πριν από τα δραματικά γεγονότα του 1915-16. Έτσι, στις 15/5/21 υπέβαλε στην επιτροπή αναθεωρήσεως του Συντάγματος της Γ' Εθνοσυνελεύσεως σχέδιο αναθεωρήσεως από το οποίο επισημαίνουμε την προσθήκη στο άρθρο 3, εδάφιο 2, που αναφέρεται στην ψήφο των γυναικών και δια της οποίας καταργείται κάθε διάκριση των φύλων όσον αφορά την «ικανότητα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι και του αναλαμβάνειν οποιαδήποτε λειτουργία ή υπηρεσία». Και στο επόμενο εδάφιο τονίζεται ότι η ικανότητα αυτή δεν μπορεί να αφαιρεθεί με νόμο ούτε να μειωθεί, αλλά μόνο με αναθεώρηση του Συντάγματος. Στο θέμα αυτό αναφέρεται ο Δ. Αλικανιώτης στο σύγγραμμά του «Δημήτριος Γούναρης — μικρή συμβολή στην κατανόηση ενός προδρόμου της εποχής μας», όπου τονίζεται ότι με την προσθήκη στο Σύνταγμα του άρθρου 24 προβλεπόταν σε θέματα κοινωνικού ή πλουτολογικού ενδιαφέροντος ιδιαίτερη εκπροσώπηση των παραγωγικών τάξεων με την δημιουργία Ανωτάτου Συμβουλίου που γνωμοδοτεί επί του νομοσχεδίου που θα αφορούσε το θέμα. Ο Δημήτρ. Γούναρης στο ίδιο σχέδιο εισηγείται την διενέργεια δημοψηφίσματος, αν προκληθεί από τον Βασιλέα ή ζητηθεί από την Βουλή σε περίπτωση διαφωνίας. Κατά το σχέδιο, το δημοψήφισμα είναι υποχρεωτικό αν ζητηθεί από την Βουλή και ακόμη ορίζεται ότι νομοσχέδιο που ψηφίστηκε από την Βουλή μπορεί να απορριφθεί με δημοψήφισμα, μόνον αν τούτο ζητηθεί από τα δύο τρίτα των εκλογέων. Επίσης στο σχέδιο προβλεπόταν ότι για διάλυση της Βουλής και διενέργεια εκλογών διορίζεται υπηρεσιακή κυβέρνηση εκλεγόμενη μεταξύ των τακτικών μελών του Συμβουλίου Επικρατείας (που δεν είχε ιδρυθεί ακόμη), του Αρείου Πάγου, του Ελεγκτικού Συνεδρίου και των τακτικών καθηγητών του Πανεπιστημίου. Ο Δ. Αλικανιώτης χαρακτηρίζει τον θεσμό της αντιπροσωπείας των παραγωγικών τάξεων ως εντελώς πρωτοποριακό, που έχει την πηγή του από παρόμοιες γερμανικές κινήσεις. Για το δημοψήφισμα

ο ίδιος τονίζει ότι ήταν δυνητικό, αν το ζητούσε ο ρυθμιστής του πολιτεύματος, και υποχρεωτικό αν το ζητούσε η Βουλή. Όλη αυτή η εντελώς πρωτοποριακή διαδικασία ματαιώθηκε από την Επανάσταση του 1922, αλλά ο σπόρος απόμεινε γιατί στα Συντάγματα του 1927 και του 1975 οι απόψεις του Δ. Γούναρη υιοθετήθηκαν. Μία άλλη πρωτοβουλία του Δ. Γούναρη που αναφέρει ο Δ. Αλικανιώτης, ήταν η πρόταση αγροτικού νόμου για την αποκατάσταση ακτημόνων καλλιεργητών. Η πρόταση που υποβλήθηκε τον Απρίλιο του 1922 προέβλεπε την εγκατάσταση καλλιεργητών σε αγροτικά κτήματα του δημοσίου ή άλλων φυσικών ή νομικών προσώπων. «Ήταν η πρώτη φορά», γράφει ο Δ. Αλικανιώτης, «που επιχειρήθηκε η υποχρεωτική διανομή των τσιφλικιών. Κατά την εποχή του διχασμού η προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης ψήφισε σχετικό νόμο, που όμως δεν εφαρμόσθηκε ποτέ». Άλλο ένα βαρυσήμαντο έργο του Δ. Γούναρη ήταν ο νόμος 2868 του 1922 περί «κοινωνικών ασφαλίσεων», που ψηφίστηκε από την Εθνοσυνέλευση. Όταν τον εισηγήθηκε ο Γούναρης, τόνισε την κοινωνική σπουδαιότητα της ασφαλίσεως των εργατών και υπογράμμισε ότι στον τομέα αυτόν η Ελλάδα καθυστέρησε μία ολόκληρη 50ετία σε σχέση με την Δυτική Ευρώπη. Ο Δ. Αλικανιώτης προσθέτει ότι ο νόμος 2868 εξακολουθεί να ισχύει και είναι ο πρώτος που καθιέρωσε την υποχρεωτική ασφάλιση των εργατών και των ιδιωτικών υπαλλήλων και έδωσε τις κατευθυντήριες γραμμές στην μετέπειτα νομοθεσία. Ο νόμος αυτός προέβλεψε για πρώτη φορά την δημιουργία ταμείων και Ιδρυμάτων Κοινωνικών Ασφαλίσεων και Ταμείων Ανεργίας, καθώς και την ίδρυση Διευθύνσεως Εργασίας και Κοινωνικής Προνοίας. Ο νόμος 2868 ψηφίστηκε τότε ως κατεπείγων και δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 16 Ιουλίου 1922, σαράντα περίπου μέρες πριν καταρρεύσει το μέτωπο. Η ιστορική δικαιοσύνη οφείλει να αναγνωρίσει στον Δημήτριο Γούναρη τον πρωτοπόρο των Κοινωνικών Ασφαλίσεων στην Ελλάδα, άσχετα αν οι διάδοχοί του ανέτρεψαν όλα αυτά. Και ναι μεν στα μετέπειτα χρόνια αναπτύχθηκε ο θεσμός των Κοινωνικών Ασφαλίσεων, αλλά πρόσφατα βαρύνεται από ευθύνες δυσλειτουργίας[13].

Η ανταπόκριση των ίδιων των στελεχών της παρατάξεως του φαίνεται χαρακτηριστικά από την παρακάτω περιγραφή:

«Απόπειραν εισαγωγής παρεμφερούς συστήματος εις το Σύνταγμα ημών αποτελεί, δύναταί τις να είπη, πρότασις του κ. Δ. Γούναρη, ως πληρεξουσίου Αχαϊοήλιδος, υποβληθείσα εις την επί της μεταρρυθμίσεως του Συντάγματος Επιτροπήν της Γ΄ Συντακτικής Συνελεύσεως. Χάριν της ιστορίας, διότι, κατά την πεποίθησιν ημών, η πρότασις αύτη μόνον παρά τη νομοθετική ημών φιλολογία είνε προωρισμένη να καταλάβη θέσιν και δη ουχί περίβλεπτον, παραθέτομεν το κείμενον αυτής, έχον ως εξής:

»Μετά το άρθρον 23 προστίθεται άρθρον 24 έχον ούτως:

«Επί θεμάτων κοινωνικού ή πλουτολογικού ενδιαφέροντος συμπράττει μετά των παραγόντων της νομοθετικής εξουσίας ιδιαιτέρα εκπροσώπησις των επαγγελματικών και εν γένει των παραγωγικών τάξεων. Ανώτατον Συμβούλιον, αποτελούμενον εξ αντιπροσώπων εκλεγομένων υπό εκάστης ωργανωμένης κατά τους όρους του νόμου τάξεως, γνωμοδοτεί επί των διαβιβαζομένων αυτώ υπό της Βουλής ή της Κυβερνήσεως σχεδίων νόμων κοινωνικού ή πλουτολογικού περιεχομένου.

»Ο αριθμός των μελών του Συμβουλίου, ορισθησόμενος δια νόμου, δεν δύναται να υπερβή τους 200, συμμετέχουσι δε του Συμβουλίου και μέλη διοριζόμενα παρά της Κυβερνήσεως μέχρι του δεκάτου του συνόλου. Τα μέλη του Συμβουλίου είνε πάντοτε μετακλητά. Η ιδιότης του Βουλευτού δεν συμβιβάζεται με την ιδιότητα μέλους του Συμβουλίου. Το Συμβούλιον συντάσσει σχέδια νόμων κοινωνικού ή πλουτολογικού ενδιαφέροντος και υποβάλλει ταύτα εις την Κυβέρνησιν υποχρεουμένην να προκαλέση την επ' αυτών ψήφον της Βουλής. Το Συμβούλιον δύναται να υποστηρίζη τα υπ' αυτού συνταχθέντα σχέδια νόμων ενώπιον της Βουλής δι' ενός εκ των μελών αυτού. Ειδικός νόμος θα καθορίση τα της συγκροτήσεως και λειτουργίας του Συμβουλίου».

»Επιβάλλεται εις ημάς να μη αμφιβάλλωμεν, ότι ο εισηγητής τοιούτου, ριζοσπαστικού πάντως θεσμού, ον οι παρ' ημίν νεωτερισταί (;) έσπευσαν και να βαπτίσουν, υποχρεώσαντες αυτόν να ακούη εις το όνομα Παρακοινοβούλιον (!), επιβάλλεται λέγομεν εις ημάς να πιστεύωμεν, ότι ο Εισηγητής τούτου, συλλαβών την φαεινήν ιδέαν να πλουτίση δι' αυτού τον Καταστατικόν ημών χάρτην, θα είχεν υπ' όψιν ενδοιασμούς πολιτειολόγων, ως ο βαθύς μελετητής του Γερμανικού Πολιτεύματος, Γάλλος Καθηγητής René Brunet (la constitution Allemande σελ. 325), όστις τας επ' αυτού παρατηρήσεις του κλείει ως εξής: «...Τα καινά ταύτα δαιμόνια είνε μήπως εφήμερον αποτέλεσμα

της επακολουθησάσης τον πόλεμον αναστατώσεως ή μήπως, βελτιούμενα και αποκρυσταλλούμενα υπό της πρακτικής, ενδείκνυται να καταλάβωσιν οριστικώς θέσιν εν τω οικονομικώ οργανισμώ των νεωτέρων λαών; Εις τας μελλούσας να υιοθετήσωσιν αυτά χώρας θα συναποκομίσωσι τον όλεθρον (!) ή την οικονομικήν ευημερίαν και την ειρήνην εν ταις κοινωνίαις; Μέχρι της στιγμής ταύτης ερωτήσεις μόνον δυνάμεθα να υποβάλλωμεν. Πάντως ενδείκνυται, μετά αδιαπτώτου προσοχής, να παρακολουθώμεν το Γερμανικόν πείραμα!».

»Η ανάγκη όπως μεταξύ των μελλουσών να αποδυθώσιν εις πείραμα τοσούτον τολμηρόν χωρών, καταλεχθή, μετά τόσους προσφάτους κλυδωνισμούς και η Ελλάς, είνε άραγε τοσούτον επιτακτική;

»Εφόσον γνωρίζομεν, εις τοιούτου είδους πειραματισμόν δεν ετόλμησαν να κατέλθωσι και μάλιστα με κλίμακα τόσον απότομον, ως η δια της άνω προτάσεως σχεδιαζομένη, ούτε το Βέλγιον ούτε η Αυστρία ούτε αυτή η Πολωνία. Το φαινόμενον είνε άξιον ιδιαιτέρας προσοχής, διότι το μεν Βέλγιον προέβη εις αναθεώρησιν του Πολιτεύματός του μετά το Γερμανικόν, τα δε δύο άλλα, εκ του πολέμου δύναταί τις να είπη προκύψαντα νέα κράτη, συνέταξαν το Πολίτευμά των, κατά το πλείστον επί τη βάσει του Γερμανικού»[14].

Η ουσιωδέστερη ίσως διαφορά του με τον Εθνάρχη φαίνεται στο παρακάτω σημείο, που εξηγεί ίσως γιατί την θέση του εκλεκτού της Ιστορίας κατέλαβε ο Ελευθέριος Βενιζέλος.

«Μεγίστη είναι η ικανότης της χώρας επί το έργον του μέλλοντος. Πλανώνται οι διδάσκοντες την εγκληματικήν απάτην ότι η πρόοδος των λαών εξαρτάται από την ικανότητα ορισμένων ατόμων, ενώ η δύναμις των ατόμων αυτών έγκειται εις τους λαούς των οποίων ούτοι ηγώνται. Τα κατάλληλα πρόσωπα ευρίσκονται εις τους κόλπους των λαών και ουδέποτε είναι αναντικατάστατα. Τούτο, μόνον επιπόλαιοι παρατηρηταί της Ιστορίας δύνανται να πιστεύσωσι. Οι ηγήτορες είναι απλά όργανα των λαών»[15].

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Δ. Αλικανιώτη, Δημήτριος Γούναρης, Αθήνα, Φιλιππότης, 1983, σσ. 40-41.
2. ibid, σ. 45.
3. ibid, σ. 46.
4. ibid, σσ. 47-48.
5. ibid, σ. 53.
6. Σ. Μαρκεζίνη, Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, (7ος τόμος), Αθήνα, Πάπυρος, σσ. 131-132.
7. Δ. Αλικανιώτη, έ.α., σσ. 81-82 και επίσης «Ακρόπολις» 24/4/1907.
8. Δ. Αλικανιώτη, έ.α., σσ. 83-84.
9. Σ. Μαρκεζίνη, έ.α., σσ. 133-138.
10. Δ. Αλικανιώτη, έ.α., σσ. 86-87.
11. ibid, σ. 111.
12. Μελέτη Η. Μελετόπουλου, Γενεαλογία της Ελληνικής Δεξιάς, **in** «Νέα Κοινωνιολογία» αρ. 5, Ειδικό Αφιέρωμα στην Ελληνική Δεξιά, σσ. 22-32 και «Οι ηγέτες της ελληνικής δεξιάς», σσ. 34-37.
13. Δ. Χρονόπουλου, Δημήτριος Γούναρης, Αθήνα, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Χωρίς ημερομηνία, σσ. 404-406.
14. Θηβαίος Πέτρος, Το Νέον Δημοκρατικόν Πολίτευμα της Γερμανικής Επικρατείας, της 11ης Αυγούστου 1919, Λειψία, Kreysing, 1922.
15. Δ. Αλικανιώτη, έ.α., σσ. 128-129.

Αποτίμηση Τεχνολογίας

(Κοινωνικές, Ηθικές, Πολιτικές Παράμετροι στον Τεχνολογικό Σχεδιασμό)

του Τάκη Τζαμαλίκου

Επ. Καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

I

Αν ο Δέκατος Ένατος αιώνας μπορεί να ονομασθεί ως ο αιώνας των πολιτικών ιδεολογιών, και ο Δέκατος Όγδοος ως ο αιώνας της Βιομηχανικής Επαναστάσεως, αναμφισβήτητα ο Εικοστός είναι ο αιώνας της Τεχνολογίας. Αλλά το χαρακτηριστικό τούτο, το οποίο διαποτίζει τον εκπνέοντα αιώνα, δεν απορρέει μόνο από το μέγεθος και την εντυπωσιακή υφή των τεχνολογικών καινοτομιών οι οποίες εμφανίσθηκαν και διακαθόρισαν κάθε έκφανση της ιδιωτικής και δημόσιας ζωής των, βιομηχανικών κυρίως, κοινωνιών. Ο απερχόμενος αιώνας περικλείει μέσα στα χρονικά του όρια κάτι εξ ίσου σημαντικό με αυτήν την ίδια την εμφάνιση των εντυπωσιακών τεχνολογικών εξελίξεων: Και τούτο είναι η δραματική μεταστροφή απέναντι σε αυτό τούτο το φαινόμενο της επιστήμης και τεχνολογίας. Η δραματική αλλαγή στάσεως απέναντι σε ό,τι είχε θεωρηθεί ως εντυπωσιακή πορεία των, ήδη από τον Δέκατο Όγδοο αιώνα.

Στην αρχική και καθαρή της έκφραση, η επιστήμη αποτελούσε έκφραση της «ορέξεως του ειδέναι» του ανθρώπου, δηλαδή της καθαρής και ανιδιοτελούς γνώσεως. Η τεχνολογία ήταν το όργανο για την ικανοποίηση των πλέον στοιχειωδών ανθρωπίνων αναγκών. Κατά τον Δέκατο Έβδομο αιώνα, η επιστήμη άρχισε να θεωρείται ως η μέθοδος για την εξερεύνηση των μυστικών της φύσεως, με σκοπό την κυριαρχία επ' αυτής. Την ίδια περίοδο, η τεχνολογία άρχισε να θεωρείται ως το μέσον, δια του οποίου η φύση σε σημαντικό βαθμό θα «αντικατασταθεί» από τον τεχνητό κόσμο των μηχανών. Η κατασκευή των μηχανών οδήγησε στην Βιομηχανική Επανάσταση, της οποίας κύριο χαρακτηριστικό ήταν η επιδίωξη του κέρδους από την εκμετάλλευση των μηχανών —και, πολύ σύντομα, από την εκμετάλλευση των ανθρώπων επίσης. Από την στιγμή εκείνη και εξής, η εφαρμοσμένη επιστήμη (δηλαδή, η επιστήμη η οποία έχει ως άμεσο σκοπό να παρέχει όλο και νέες δυνατότητες στην βιομηχανική παραγωγή) αποτέλεσε ένα μεγάλο τμήμα της όλης επιστημονικής δραστηριότητος.

Ταυτόχρονα με την επιδίωξη του κέρδους, σημαντικό στόχο απετέλεσε και η συστηματική επιδίωξη ισχύος —κυρίως πολιτικής και στρατιωτικής— μέσω της επιστήμης και της τεχνολογίας.

Η ευφορία η οποία άρχισε με την Βιομηχανική Επανάσταση (και η οποία είχε ως φιλοσοφική επίπτωση την ακράδαντη πίστη στην δύναμη του ανθρώπινου νου) είχε οδηγήσει σε μία —κατά το μάλλον ή ήττον— σταθερή βιοθεωρία: Τα αποτελέσματα της τεχνολογικής προόδου εθεωρούντο ως αυτομάτως ευεργετικά για τον άνθρωπο και την κοινωνία. Αυτή η άποψη είχε βεβαίως ενθαρρυνθεί από την μεγάλη ανάπτυξη της επιστήμης και της τεχνολογίας. Η πρώτη διηύρυνε την ανθρώπινη γνώση σε όλους τους τομείς, η δε δεύτερη εντυπωσίαζε τα μέγιστα, καθώς αξιοποιούσε με εφαρμογές τη γνώση που παρείχαν οι θεωρητικές επιστήμες. Έτσι, την πίστη στην θρησκεία (την οποίαν, εξ αντιδράσεως προς τις μεσαιωνικές της διαστρεβλώσεις, ο Αιώνας των Φώτων υπέβλεπε) ήλθε να υποκαταστήσει μία άλλη πίστη. Πίστη όχι λιγότερο θρησκευτική κατά την υφή της, πίστη εν πολλοίς δεισιδαιμονική: Αφήστε την τεχνολογία να προχωρήσει μπροστά· ότι και αν επινοήσει, θα είναι για το καλό του ανθρώπου, θα καθιστά διαυγέστερη την λογική του, θα υπηρετεί την ελευθερία του.

Αυτή η πίστη στον άνθρωπο δεν ήταν αδικαιολόγητη. Τόσο περισσότερο, αφού αυτό που εθεωρείτο ως θρίαμβος του ανθρώπινου λογικού είχε έλθει ακριβώς μετά από αιώνες δεισιδαιμονίας και αναγκαστικής υποταγής σε μία διαστρεβλωμένη θρησκευτικότητα, επιβεβλημένη από την ιδιοτελή Κρατική Εξουσία.

Ήταν συνεπώς μάλλον φυσικό ότι στην θέση του Θεού ετοποθετήθη ο Άνθρωπος και ότι ο Ευρωπαϊκός Ανθρωπισμός απετέλεσε μία άλλη μορφή θρησκείας. Μιας θρησκείας όμως, η οποία είδε τις αρχές της να κλονίζονται από ανεπιθύμητες, ή και αρνητικές, συνέπειες —ακόμη και συνέπειες καταστροφικές. Και γύρω στα μέσα του παρόντος αιώνος, ο άνθρωπος εύρε τον εαυτό του εν μέσω των αλλεπαλλήλων ερειπίων από δύο καταστροφικούς παγκοσμίους πολέμους. Οπότε επήλθε μία βαθειά κρίση και ουσιαστική κατάρρευση της ευφορίας που εχρωμάτιζε την στάση απέναντι στην ανάπτυξη της τεχνολογίας. Τα ερωτήματα ανέκυπταν δραματικά και αμείλικτα: Αυτό λοιπόν ήταν το αποτέλεσμα του αποθεωμένου ανθρώπινου λογικού; Όλο το οικοδόμημα του ορθολογισμού είχε ως μόνο αποτέλεσμα

τον παραλογισμό και τα ερείπια δύο παγκοσμίων πολέμων;

Το δε —όχι αφύσικο— αποτέλεσμα ήταν μία βαθειά απαισιοδοξία και αρνητική στάση απέναντι στην επιστήμη και την τεχνολογία.

Η απογοήτευση μπροστά στα ερείπια των δύο παγκοσμίων πολέμων είχε αναπόφευκτα και τις φιλοσοφικές της επιπτώσεις. Και οι επιπτώσεις αυτές ανεφέροντο σε όλο το φάσμα της θεωρητικής και πρακτικής ζωής —ασφαλώς δε και σε αυτό το φαινόμενο της τεχνολογίας. Έτσι, η τάση για θεοποίηση και άκριτη αποδοχή κάθε τεχνολογικής καινοτομίας ως οπωσδήποτε ευεργετικής εξελίξεως, υποκατεστάθη από μία —όχι λιγότερο άκριτη— καταδικαστική στάση απέναντι στην τεχνολογική πρόοδο. Και έτσι ανεπτύχθη μία αντιδιαμετρικώς αντίθετη στάση, η οποία εθεωρούσε ως περίπου αυτονόητο καθήκον της να καταδικάζει και να απορρίπτει κάθε έννοια τεχνολογικής προόδου, ως περίπου καταστροφικής για τον πολιτισμό και τον άνθρωπο.

Είναι ολοφάνερο ότι αυτή η στάση ήταν τόσο αυθαίρετη και άκριτη, όσο και η προηγούμενή της —εκείνη, δηλαδή, η οποία εθεωρούσε ότι η ανάπτυξη της επιστήμης και της τεχνολογίας θα επιφέρει αυτομάτως ευεργετικά αποτελέσματα. Και ο λόγος που οι δύο αυτές οι στάσεις ήταν εξ ίσου αυθαίρετες και αστήρικτες, ήταν ότι αυτές δεν έλαβαν ποτέ υπόψη μία απλή αλήθεια: Ότι η επιστήμη και η τεχνολογία, καθ' εαυτές, δεν είναι ούτε καλές ούτε κακές. Αμφότερες απλώς παρέχουν στον άνθρωπο ένα σύνολο από γνώσεις και μεθόδους, οι οποίες δύνανται να χρησιμοποιηθούν κατά αναρίθμητους διαφορετικούς τρόπους. Αλλά, αυτές οι δυνατότητες δεν περιέχουν καμμία ένδειξη που να αναφέρεται στον *τρόπο* χρησιμοποιήσεώς των. Δεν περιέχουν καμμία ένδειξη σχετικά με το *τι θα έπρεπε να γίνει*. Το γεγονός ότι αυτές οι δυνατότητες άλλοτε τίθενται στην υπηρεσία του ανθρώπου, και άλλοτε χρησιμοποιούνται εναντίον του ανθρώπου, σημαίνει απλώς ότι η *χρήση* της τεχνολογίας έχει καθοδηγηθεί από ορισμένες κατευθυντήριες γραμμές —κάποιες αρχές εκάστοτε διαφορετικές. Και η χρήση της τεχνολογίας έχει διακαθορισθεί από αυτές τις διαφορετικές κατευθυντήριες γραμμές, άλλοτε κατά τρόπο συνειδητό, σαφή και απερίφραστο, και άλλοτε εμμέσως, και χωρίς αυτό να διακηρύσσεται απροκάλυπτα.

Ήδη όμως παρατηρείται στις συνειδήσεις των ανθρώπων μία σημαντική εξέλιξη, η οποία αναπτύσσεται πέραν των δύο ανωτέρω στάσεων απέναντι στην επιστήμη και την τεχνολογία. Σχετικώς, ο Walther Zimmerli θεώρησε την εποχή μας ως το «τέλος της εποχής του διαφωτισμού». Με αυτό εννοούσε ότι ήδη καταρρέει η αυταπάτη ότι η επιστήμη και η τεχνολογία, καθ' εαυτές, έχουν την δυνατότητα να νοηματοδοτήσουν και να προσανατολίσουν την ανθρώπινη πορεία, να παράσχουν αξίες και στόχους[1]. Όλο και περισσότερο συνειδητοποιείται το ότι η κατεύθυνση για τον προσανατολισμό της ζωής και την ποιότητα της υπάρξεως δεν ενυπάρχουν στην φύση και την λειτουργία της επιστήμης και της τεχνολογίας. Γεγονός που σημαίνει ότι αυτές οι δύο πολύ σπουδαίες εκφάνσεις της ανθρώπινης δραστηριότητος χρειάζονται έναν *a priori* διακαθορισμό του νοήματός των, των αξιών που θα υπηρετήσουν, των πολιτιστικών αξιών που θα επιδιώξουν να πραγματώσουν.

Αυτή ακριβώς η συνειδητοποίηση χαρακτηρίζει το τέλος μιας εποχής —της εποχής των απλοϊκών και μονοδιάστατων στάσεων απέναντι στην επιστήμη και στην τεχνολογία. Στάσεων που ήσαν άκριτες, ακριβώς διότι έλειπε η φιλοσοφική ανάλυση και ο ενσυνείδητος καθορισμός των προοπτικών και των στόχων τους.

Κατά την διάρκεια του τελευταίου τετάρτου του Εικοστού αιώνα, η μέριμνα για την πορεία, τις προοπτικές και τις επιπτώσεις της τεχνολογίας σε σχέση με τον άνθρωπο, την ζωή του, τις αξίες του, έχει προσλάβει ιδιαίτερη ένταση. Η μέριμνα αυτή έχει γίνει όντως αγωνιώδης. Βεβαίως έχει συνειδητοποιηθεί η προφανής αλήθεια ότι η τεχνολογία του Εικοστού αιώνα, σε συνδυασμό με τα αμαρτωλά σχέδια των ανθρώπων, έχει αναπτύξει την δυνατότητα εξαφανισμού αυτού τούτου του ανθρωπίνου γένους. Αλλά οι αμφιβολίες, οι υποψίες, οι αμφισβητήσεις, έχουν προχωρήσει πολύ πέραν αυτής της διαπιστώσεως. Εκείνο το οποίο ήδη τίθεται υπό αμφισβήτηση είναι ορισμένα χαρακτηριστικά της ίδιας της βιομηχανικής τεχνολογίας. Χαρακτηριστικά, τα οποία (ακόμη και παρά τις καλές προθέσεις των ανθρώπων που ασκούν την τεχνολογία) δημιουργούν αποτελέσματα ανεπιθύμητα και απρόβλεπτα, τα οποία απειλούν το ανθρώπινο γένος.

Στις βιομηχανικώς ανεπτυγμένες κοινωνίες, φαινομενικώς όλα βαίνουν καλώς — είναι οι «θριαμβεύουσες» κοινωνίες του σήμερα. Ήδη όμως λαμβάνουν χώραν φαινόμενα τα οποία δεν είναι δυνατόν να θεωρηθούν ως τυχαίες, ή ασύνδετες μεταξύ των, εκδηλώσεις. Οι φοιτητές και οι νέοι εξεγείρονται όλο και πιο συχνά. Αλλά, πέραν αυτού, εκείνο που αποτελεί καινοφανές φαινόμενο, είναι ότι η πνιγμονή τους μέσα σε μία ζωή που τους επιφυλάσσει όλων των ειδών τα αδιέξοδα, δεν τους επιτρέπει καν την συστηματική, σαφή και απερίφραστη έκφραση των αιτημάτων τους —ούτε καν υπό την μορφή συνθημάτων. Η αίσθηση του αδιεξόδου των πολύ συχνά εκδηλώνεται ως τυφλή και άλογη βία και μανία καταστροφής. Παρατηρείται άνοδος νεοναζιστικών τάσεων πάσης αποχρώσεως, υπάρχει ένας διάχυτος ρατσισμός και έξαρση της εγκληματικότητος. Οι άνθρωποι αισθάνονται όλο και περισσότερο απογοητευμένοι από το πολιτικό σύστημα της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας δυτικού τύπου. Τρέφουν όλο και λιγότερη εκτίμηση προς τους πολιτικούς και το επάγγελμα που αυτοί ασκούν. Και απέχουν όλο και περισσότερο από τις θεσμικές εκδηλώσεις αυτού του πολιτεύματος. Αποσύρονται «εις τα ίδια», απογοητευμένοι και μη δυνάμενοι πλέον να πιστέψουν σε οποιαδήποτε ηγεσία, οποιοδήποτε όραμα, ή ιδέα. Υπάρχει μία αποστροφή σε κάθε συλλογική έκφραση ή δραστηριότητα, ε-

κτός από την ένταξη υπό τα κοινά λάβαρα ρατσιστικών ή νεοναζιστικών ψυχώσεων —οι οποίες εκφράζουν μάλλον φοβία και απογοήτευση, παρά οποιαδήποτε ιδεολογία.

Την ώρα που ο άνθρωπος της (θεωρούμενης ως) προηγμένης κοινωνίας ευρίσκεται κατάκοπος και έκπληκτος μπροστά σε ένα τοπίο από ερείπια κάθε ιδεολογίας και κάθε πίστεως,

την ώρα που ο άνθρωπος της κοινωνίας του ορθολογισμού και του «χριστιανισμού» είναι εξαντλημένος από κάθε μορφής κατανάλωση και καταναλωτισμό,

την ώρα που ο άνθρωπος της τεχνολογικής κοινωνίας αναζητεί στα σκοτεινά νέα πρότυπα, νέες αξίες, νέους στόχους, νέα οράματα,

την ώρα που ο άνθρωπος, ο γαλουχημένος με τις αξίες του δυτικού πολιτισμού, τελεί σε μία υπαρξιακή διαδικασία ρήξεως με το παρελθόν και —το και τραγικότερο— με το ιστορικό του παρόν,

την ώρα αυτή, ο τεχνολογικός παράδεισος της Δύσεως απορρίπτεται από πλήθη τα οποία αναζητούν ένα νέο τρόπο ζωής.

Την ώρα αυτή εμφανίζονται στο προσκήνιο της Ιστορίας λαοί πεινασμένοι, μέχρι προ τινος σιωπηλοί, λαοί εξευτελισμένοι από τον τρόπο που διακυβερνήθηκαν, λαοί προσβεβλημένοι από την υποκρισία με την οποία τους αντιμετώπισε η διεθνής κοινωνία. Οι λαοί της πρώην Σοβιετικής Ενώσεως αφυπνίζονται (από ποιούς άραγε;) και αναζητούν νέο τρόπο ζωής. Ζητούν διαφορετική κοινωνική οργάνωση, νέα ταυτότητα και νέα θέση στον κόσμο. Και τούτο επιζητείται μέσα από τις ωδίνες και οδύνες εμφυλίων πολέμων, κοινωνικών αναταραχών και ενόπλων συγκρούσεων.

Από την άλλη πλευρά, τι ήταν ο πόλεμος στον Περσικό Κόλπο; Ήταν άραγε απλώς η σύγκρουση με ένα παρανοϊκό δικτάτορα, τον οποίον οι Δυτικοί αποφάσισαν να συντρίψουν μετά από πολυετή (και από πλευράς Δύσεως, ευμενώς δεκτή) παραμονή του στην εξουσία; Αλλά τότε τί ήταν όλα εκείνα τα πλήθη των φανατικών διαδηλωτών, που ξεχύθηκαν στους δρόμους, από την Μέση Ανατολή έως την Βόρειο Αφρική για να υποστηρίξουν αυτόν τον δικτάτορα; Και γιατί αυτός ο δικτάτορας δεν κατέρρευσε αμέσως μετά την ήττα του, παρά την από πλευράς νικητών επισήμως εκφρασθείσα πρόθεση για την ανατροπή του; Πού στηρίζεται άραγε; Μήπως σε ένα στρατό, που οι νικητές ισχυρίζονται ότι κατέστρεψαν περίπου ολοσχερώς; Μήπως λοιπόν αυτός ο δικτάτορας εξέφρασε έναν ολόκληρο κόσμο, ο οποίος ζει υπό συνθήκες δυστυχίας και εκμετάλλευσης, συνθήκες που του επεβλήθησαν από μία ορισμένη αντίληψη των Δυτικών «πολιτισμένων» περί διεθνών σχέσεων;

Και τι ήσαν αυτά τα γεγονότα στην Αλγερία; Δεν επιβεβαιώνουν άραγε ότι ένας ολόκληρος κόσμος αφυπνίζεται και ζητεί μία άλλη θέση στον κόσμο; Δεν σημαίνουν ότι —με έμπνευση και συνεκτικό ιστό το Ισλάμ— ένας κόσμος, πέρα από επί μέρους (και εν πολλοίς τεχνητά) σύνορα, αναζητεί μία νέα ταυτότητα, ένα νέο ρόλο —και ασφαλώς περισσότερο σεβασμό της αξιοπρέπειάς του στο παγκόσμιο στερέωμα; Τι λοιπόν ηττήθηκε στον Περσικό Κόλπο; Αυτή η τρομερή εξέγερση, αυτό το τρομερό ιστορικό κύμα που πάει αντίθετα στην κυρίαρχη ροπή των τεχνολογικών κοινωνικών; Ή απλώς ηττήθηκε ο συγκυριακός εκφραστής του;

Τα γεγονότα στην Αλγερία του 1992 δείχνουν ότι μάλλον το δεύτερο συμβαίνει. Την ώρα αυτή οι ισλαμικές πλατείες κατακλύζονται από παραληρούντα πλήθη, έτοιμα να ριχθούν ακόμη και στον βέβαιο θάνατο για χάρη της πίστης των. Τα πλήθη αυτά γνωρίζουν πολύ καλά —και από άμεση εμπειρία, και από τις εικόνες της τηλεοράσεως— τα «αγαθά» που προσφέρει η δυτική κοινωνία. Εν τούτοις απορρίπτουν απολύτως τον δυτικό τρόπο ζωής και τα δυτικά πρότυπα, μαζί με το σύστημα αξιών που τα εμπνέει. Και ίσως ο πόλεμος στον Περσικό Κόλπο να ήταν το προοίμιο μιας ολοκληρωτικής και μέχρις εσχάτων συγκρούσεως ανάμεσα στην Δύση και το Ισλάμ.

Ο συγκλονισμός του ιστορικού παρόντος έχει μία τραγική παγκοσμιότητα. Τα επί μέρους γεγονότα εμφανίζονται ως οφειλόμενα σε κατά τόπους ιδιαιτερότητες, οι οποίες έχουν χαρακτήρα εθνικό, φυλετικό, θρησκευτικό, ιστορικό, κοινωνικο-οικονομικό. Εν τούτοις όλα αυτά συνδέονται μέσω βαθυτέρων και ευρυτέρων αιτιατικών δεσμών. Και τα επί μέρους γεγονότα δεν είναι μεμονωμένα, αλλά αποτελούν επί μέρους εκφάνσεις μιας κοινής ιστορικής αφετηρίας —ίσως μιας δημιουργικής καταστροφής. Είναι οι εγκλωβισμένες τελλούριες δυνάμεις της Ιστορίας, οι οποίες ζητούν νέες θέσεις ισορροπίας, είναι οι εκρηκτικές αντιφάσεις των οποίων επιχειρείται η άρση, έστω και αν τούτο επιτευχθεί μέσα από καταρρεύσεις, σφαγές, ερείπια και ολοκαυτώματα.

Αλλά και μέσα στις βιομηχανικώς προηγμένες κοινωνίες, η αύξουσα εχθρότητα απέναντι στην επιστήμη και την τεχνολογία δεν είναι πλέον δυνατόν να θεωρηθεί ως απλός ρομαντισμός, ή ως απλή ένδειξη του συχνά επικαλούμενου χάσματος των γενεών.

Ταυτόχρονα, παρατηρείται μία εκρηκτική, σχεδόν απεγνωσμένη, εκδήλωση θρησκευτικότητος και σε χώρους εκτός εκκλησίας. Θρησκευτικότητος, η οποία συχνά προσλαμβάνει τις διεστραμμένες μορφές μιας ομιχλώδους δεισιδαιμονίας, η οποία απεχθάνεται το φως και επιζητεί ασφάλεια στο ημίφως. Και τούτο το φαινόμενο συνδυάζεται με την τεχνητή αναζήτηση προσωπικών παραδείσων μέσω των ναρκωτικών.

Μήπως άραγε όλα αυτά αποτελούν συμπτώσεις; Αν ισχυρισθεί κανείς ότι έτσι είναι, τότε θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι οι συμπτώσεις αυτές παραείναι πολλές για να εκδηλωθούν όλες μαζί εν ταυτώ. Αλλά αν δεν είναι συμπτώσεις, τότε όντως πρόκειται για φαινόμενα τα οποία

συνιστούν εκφάνσεις ριζικής μεταλλαγής, η οποία συντελείται στις ψυχές και την λογική των ανθρώπων. Εκφάνσεις, οι οποίες δεν είναι δυνατόν να μη αποτυπωθούν τελικώς και στο πολιτικό σκηνικό της Ιστορίας.

Και πράγματι: Σε όλες αυτές τις εκδηλώσεις, ιδίως όπως αυτές εκφαίνονται στον δυτικό Ευρωπαϊκό χώρο, υπάρχει ένα ουσιώδες κοινό χαρακτηριστικό: Η τάση εναντίον της αναπτύξεως. Οι φράσεις που ακούονται με προϊούσα συχνότητα αποτελούνται από επαναλαμβανόμενες λέξεις-κλειδιά. Μέσω αυτών ο προσεκτικός παρατηρητής θα έπρεπε να αναγνώσει ένα κώδικα —τον κώδικα που ερμηνεύει το σημερινό πνεύμα στις βιομηχανικώς ανεπτυγμένες χώρες: «Όρια στην ανάπτυξη» ("limits to growth"), «ποιοτική, όχι ποσοτική ανάπτυξη» ("qualitative, not quantitative growth"), «ήπιες μορφές ενέργειας» ("soft energy paths"), «συμμετοχή» ("participation")[2].

Θα αποτελούσε, συνεπώς, λάθος να θεωρήσουμε ότι όλα αυτά αποτελούν απλώς επιφανειακές και τυχαίες πρόσκαιρες εκδηλώσεις. Κατά την διάρκεια των τελευταίων τριάντα ετών, έχουν λάβει χώραν σημαντικές αλλαγές στις συνειδήσεις των ανθρώπων. Σήμερα θεωρείται προφανές ότι πρέπει να εξοικονομείται ενέργεια, ότι πρέπει να προστατεύεται το περιβάλλον, ότι πρέπει να καταβάλλεται έντονη ερευνητική προσπάθεια για την ανεύρεση εναλλακτικών πηγών ενεργείας. Ίσως πριν από τριάντα χρόνια όλα αυτά να εθεωρούντο ως εκκεντρικότητες. Σήμερα όμως θεωρούνται ως αυτονόητα —σχεδόν κοινότοπα. Και ακριβώς το γεγονός ότι θεωρούνται ως περίπου κοινότοπα, αντανακλά το γεγονός της σημαντικής αλλαγής, η οποία έχει σημειωθεί στις συνειδήσεις των ανθρώπων.

Αυτή ακριβώς η αλλαγή επεκτείνεται και στις επιστήμες και στην τεχνολογία.

II

Μιλήσαμε παραπάνω για την ιστορική στάση, η οποία συνίστατο στην χρησιμοποίηση της επιστήμης και της τεχνολογίας με σκοπό την επιδίωξη ισχύος και κέρδους. Αυτή η στάση, ως διαμορφώτρια και των αντιστοίχων κοινωνικών αξιών, εθεοποίησε την πίστη σε κάποια ομιχλώδη και περίεργη «ελευθερία» της επιστήμης και της τεχνολογίας. Τούτο σημαίνει την ανεξαρτησία τους από κάθε μορφής έλεγχο —ηθικό, κοινωνικό, κάθε έλεγχο εν πάση περιπτώσει, ο οποίος θα είχε κριτήρια προσανατολισμένα προς κάποιες αξίες. Η άποψη αυτή οδήγησε σε μία γενικευμένη αποσύνδεση της επιστήμης, όχι μόνο από κάθε έννοια ηθικής, αλλά και από κάθε έννοια ευθύνης. Γεγονός που είχε ως συνέπεια την άποψη ότι η επιστήμη έχει το δικαίωμα να επιδίδεται σε οποιοδήποτε είδος έρευνας, χωρίς να λαμβάνονται καθόλου υπόψη ούτε οι συνθήκες της εκάστοτε ερευνητικής δραστηριότητος, ούτε οι συνέπειές της. Ταυτόχρονα, η τεχνολογία εθεωρείτο ότι έχει το δικαίωμα να πραγματοποιήσει ο,τιδήποτε είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί. Επειδή ο όρος «αν-ήθικος» είναι φορτισμένος και έντονα χρωματισμένος, θα πούμε ότι, με την ανωτέρω στάση, η επιστήμη και η τεχνολογία απετέλεσαν το κέντρο μιας «αντι-ηθικής» στάσεως. Διότι, όντως, η ίδια η έννοια της ηθικής στηρίζεται στο ότι υπάρχει διαφορά ανάμεσα στο τι είναι *γενικώς δυνατόν* και στο τι είναι *ηθικώς επιτρεπτό*. Από αυτή την προϋπόθεση, άλλωστε, προκύπτει η αντίληψη ότι μερικές δυνατότητες δεν θα έπρεπε να πραγματοποιούνται, εξ αιτίας ορισμένων λόγων, που στηρίζονται σε ηθικές επιταγές. Η αντίληψη της απόλυτης «ελευθερίας» της τεχνολογίας δεν αποτελεί παρά την λεοντή συμφερόντων, τα οποία επιδιώκουν την κατοχύρωση και διεύρυνση της ισχύος και του κέρδους, έτσι ώστε να ελέγχουν απολύτως μία ορισμένη μορφή κοινωνικής πραγματικότητος και ιστορικής διαδικασίας.

Αλλά και πέραν αυτού, έχουν σαφώς μεταβληθεί οι σχέσεις ανάμεσα στην επιστήμη, την τεχνολογία και την παραγωγή. Έχει υποστηριχθεί ότι, ενώ παραδοσιακά είχαμε την σχέση: Παραγωγή-Τεχνολογία-Επιστήμη, σήμερα αυτή η σχέση έχει γίνει Επιστήμη-Τεχνολογία-Παραγωγή. Η επιστήμη αποτελεί κινητήρια δύναμη, όπως λόγου χάρη συμβαίνει στον τομέα της ενέργειας ή των διαστημικών ερευνών. Βεβαίως, ορισμένοι νεοκλασικοί οικονομολόγοι θεωρούν ως θεμελιώδες στοιχείο την τεχνολογική πρόοδο ενώ, κατά την μαρξιστική λογική, η επιστήμη αποτελεί μία καινούργια παραγωγική δύναμη. Το γεγονός πάντως είναι ότι ναι μεν η επιστήμη εξαρτάται από την κοινωνική/πολιτική λογική, αλλά επίσης διαθέτει και μία αυτονομία —γεγονός που εξηγεί και τις παράλληλες έρευνες σε ΗΠΑ, Ευρώπη, Ιαπωνία και πρώην Σοβιετική Ένωση.

Είναι βεβαίως γνωστό ότι η ιδέα μιας τεχνολογίας (και ακόμη περισσότερο: μιας επιστήμης) η οποία θα υποβάλλεται σε ηθικό έλεγχο και περιορισμούς ηθικού τύπου συναντά έντονες αντιδράσεις —τόσο στον χώρο της επιστήμης, όσο και εκείνον της διανόησης. Τούτο όμως απλώς συνιστά παραθεώρηση του προφανούς γεγονότος ότι η επιστήμη και η τεχνολογία στην ουσία αποτελούν και αυτές *ανθρώπινη δραστηριότητα*. Και εκείνο που χαρακτηρίζει κάθε τι το όντως «ανθρώπινο», είναι ότι αυτό πρέπει να έχει νόημα, να έχει κάποιο raison d'être, να μπορεί να αντικρύσει κατά πρόσωπο κάποιες ηθικές αξίες και να συντελεί στην περαιτέρω ενίσχυση αυτών των αξιών.

Βεβαίως η επιστήμη και η τεχνολογία είναι ουδέτερες, με την έννοια ότι οι προτάσεις και τα έργα των έχουν κάποια στέρεη εσωτερική λογική, η οποία δεν εξαρτάται από καμμία αξιολόγηση ηθικού τύπου.

Αλλά το να υποστηρίζεται ότι είναι ουδέτερος με την *προηγουμένως* περιγραφείσα έννοια, ισοδυναμεί με το να τις θεωρούμε ως δραστηριότητες εξω-ανθρώπινες, ή ίσως και υπο-ανθρώπινες. Αλλά, πέρα από την γενικότερη θεώρηση του πράγματος, οι ηθικές υποχρεώσεις της επιστημονικής και τεχνολογικής δραστηριότητος καθίστανται προ-

φανείς, αν μελετήσει κανείς τις συγκεκριμένες καταστάσεις που αυτές δημιουργούν.

Με μία γενικότερη θεώρηση, είναι δυνατόν να λεχθεί ότι η ανάπτυξη της επιστήμης και της τεχνολογίας δημιουργεί μεγάλο αριθμό «νέων» καταστάσεων. Το κύριο χαρακτηριστικό αυτών των καταστάσεων είναι ότι συνιστούν πραγμάτωση όσων προηγουμένως ευρίσκοντο πέρα από τις δυνατότητες του ανθρώπου. Αυτό που προηγουμένως ήταν αδύνατον, έγινε δυνατόν. Ως συνέπεια αυτού, ο άνθρωπος ευρίσκεται στην ανάγκη να κάνει επιλογές, να λάβει αποφάσεις, να έχει την δυνατότητα επιλεκτικής δραστηριότητος σε καταστάσεις οι οποίες προηγουμένως ευρίσκοντο πέρα από τα περιθώρια της ελεύθερης επιλογής του. Τούτο σημαίνει ότι το πεδίο της αδήριτης φυσικής αναγκαιότητος περιορίζεται, ενώ το πεδίο της ελεύθερης δράσεως του ανθρώπου διευρύνεται.

Αυτή η μετάβαση από το αδύνατον στο δυνατόν, αυτός ο περιορισμός του συνόλου όσων συνιστούν το «αδύνατον», αποτελεί βεβαίως πηγή δίκαιης υπερηφανείας για τον ίδιο τον άνθρωπο. Αλλά τούτο δεν πρέπει να μας εμποδίσει να διίδουμε ότι αυτό το γεγονός *διευρύνει* (και, εν μέρει, *τροποποιεί*) το πεδίο των ηθικών ευθυνών του ανθρώπου.

Ο Ωριγένης έλεγε ότι «αρετής εάν ανέλης το εκούσιον, ανείλες αυτής και την ουσίαν». Και όντως, ο άνθρωπος δεν έχει καμμία ηθική ευθύνη σε καταστάσεις όπου ο ίδιος δεν έχει περιθώρια ελεύθερης επιλογής και αποφάσεως. Αντιθέτως, οι καταστάσεις που περιέρχονται υπό τον έλεγχό του, χάρη στην επιστήμη και την τεχνολογία, τελούν αυτομάτως και υπό την ηθική ευθύνη του. Από την στιγμή εκείνη και εξής, παύει η έννοια της «ηθικής ουδετερότητος». Και πρέπει να διαστοχασθούμε γενικότερα, έτσι ώστε να καταλήξουμε στο *τί πρέπει* να κάνουμε σε καταστάσεις, οι οποίες τώρα τελούν υπό τον έλεγχό μας και είναι ανοικτές στην ελεύθερη απόφαση και δράση μας. Σήμερα έχουμε την δυνατότητα να κάνουμε πυρηνικές δοκιμές στην επιφάνεια της γης κάθε μέρα —και με κάθε μία από αυτές να εξαφανίζουμε τη ζωή σε μία περιοχή της γης. Αν τούτο συμβαίνει σε κάποια απόμακρα και άγνωστα στους πολλούς νησιά του Ειρηνικού (και όχι στην Χαβάη, ή την Κορσική, ή την Ρόδο) τούτο σημαίνει ότι η δραστηριότητα επιλογής των τόπων για πυρηνικές δοκιμές έχει προχωρήσει σε *αποφάσεις* με βάση κάποια κριτήρια *ηθικού* τύπου, που αποσκοπεί σε στόχους, οι οποίοι υπαγορεύθηκαν από κάποιες αξίες του πολιτισμού των πυρηνικών δυνάμεων.

Μέχρι σήμερα, όλες τις γνωστές καταστάσεις της ζωής μας τις υποβάλλουμε σε έλεγχο ηθικού τύπου, ακριβώς διότι σε αυτές είναι δυνατή η ελεύθερη επιλογή και απόφαση —ακριβώς διότι οι καταστάσεις αυτές επιτρέπουν δυνατές επιλογές, που δεν είναι όλες εξ ίσου ηθικώς αποδεκτές και επιτρεπτές.

Η εξέλιξη των πραγμάτων έχει δημιουργήσει καταστάσεις ιστορικώς καινοφανείς. Και ήδη υποστηρίζεται έντονα ότι δεν είναι δυνατόν να επικρατήσει μία αχαλίνωτη ελευθερία στην όλη διαδικασία τεχνολογικής εξελίξεως. Μία αντίληψη που θα υιοθετούσε την άκριτη πραγμάτωση κάθε τεχνολογικής δυνατότητος, προς κάθε κατεύθυνση και ανεξαρτήτως συνεπειών, θα ισοδυναμούσε ουσιαστικά με μιάν αντίληψη του τύπου «μετά από εμένα το χάος».

Η κάθε τεχνολογική καινοτομία έχει αναμφισβήτητα προκαλέσει κριτική και τάσεις για απόρριψη. Αλλά είναι χαρακτηριστικό της σύγχρονης καταστάσεως πραγμάτων ότι η ασκούμενη κριτική, η μη αποδοχή των πραγμάτων που σχετίζονται με την επιστήμη και την τεχνολογία, δεν είναι δυνατόν να αγνοηθεί, δεν είναι δυνατόν να αποσοβηθεί, δεν είναι δυνατόν να διοχετευθεί σε άλλες κατευθύνσεις. Ούτε είναι δυνατόν να την προσπεράσει κανείς υπεροπτικά, επικαλούμενος γνώση κάποιας ανώτερης τεχνολογικής προοπτικής, την οποίαν δεν είναι δυνατόν να γνωρίζουν οι πολλοί. Υπό την οπτική αυτή, το φαινόμενο της μη αποδοχής συγχρόνων τεχνολογικών εξελίξεων έχει καταστεί (τουλάχιστον στα σύγχρονα βιομηχανικά κράτη) ένας παράγων *πολιτικός*. Επί πλέον δε, έχει οδηγήσει σε συναφή μεταβολή της αντιλήψεως για την δημοκρατία.

Οι σημερινοί φόβοι, οι υποψίες, οι αμφιβολίες, σημαίνουν ότι τα πράγματα δεν είναι δυνατόν να συνεχίσουν να πορεύονται όπως μέχρι τώρα. Παρά ταύτα, ουδείς φαίνεται να γνωρίζει τι ακριβώς πρέπει να γίνει, πώς πρέπει να πορευθούμε, και τι ακριβώς επιφυλάσσει το μέλλον. Συνεπώς, εκείνο που ανακύπτει ως καθήκον είναι να εστιασθεί η προσοχή μας στις πιθανές επιπτώσεις και παρενέργειες από την εφαρμογή της υπαρχούσης τεχνολογίας, είτε από την εφαρμογή εναλλακτικών τεχνολογιών.

III

Η αναζήτηση ενός συστήματος κανόνων για την κριτική διερεύνηση των παραγόντων που καθορίζουν την ύπαρξη και εξέλιξη της τεχνολογίας, σε σχέση με το ευρύτερο δυνατόν (φυσικό και ανθρώπινο) πλαίσιό της, έχει, κατά το τελευταίο τέταρτο του Εικοστού αιώνα, σφραγισθεί από ένα συγκεκριμένο είδος αναλύσεως, που είναι γνωστή ως *αποτίμηση τεχνολογίας* (technology assessment)[3]. Τα βασικά χαρακτηριστικά της μεθόδου αυτής είναι δύο:

Πρώτον, η ανάλυση των συνεπειών της τεχνολογίας.

Δεύτερον, ο καθορισμός του επιβαλλομένου τρόπου ενεργείας.

Εκείνο που επιδιώκει ουσιαστικώς σήμερα η τάση για αποτίμηση της τεχνολογίας είναι να εκδηλωθεί, κατά τρόπο θεσμικώς οργανωμένο, η αμφιβολία προς μία άποψη η οποία ουσιαστικώς κυριαρχεί: Την άποψη ότι τα δεινά που έχει επισωρεύσει η ανάπτυξη της τεχνολογίας είναι δυνατόν να θεραπευθούν απλώς με την εισαγωγή περισσότερης τεχνολογίας.

Η αποτίμηση της τεχνολογίας στοχεύει σε μία συνολική εικόνα των παραγόντων οι οποίοι καθορίζουν τις τεχνολο-

γικές αλλαγές. Ταυτοχρόνως, η μέριμνά της επεκτείνεται στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο, το οποίο επηρεάζεται (συχνά χωρίς πρόθεση) από την εισαγωγή μιας νέας τεχνολογίας, ή από την ουσιώδη τροποποίηση μιας ήδη υφισταμένης.

Έτσι η Αποτίμηση Τεχνολογίας επροτάθη ως ένα νέο είδος έρευνας για τον καθορισμό του τρόπου ενεργείας. Σκοπός της ήταν να επισημάνει και να απομονώσει τις ενδεχόμενες αρνητικές συνέπειες από την εισαγωγή μιας νέας τεχνολογίας, ή από την επέκταση μιας παλαιάς προς μία κατεύθυνση η οποία περιείχε σημαντικές καινοτομίες[4].

Η Αποτίμηση Τεχνολογίας θα μπορούσε να θέσει υπό λεπτομερή εξέταση ένα συγκεκριμένο σχέδιο —λόγου χάρη, την κατασκευή ενός ανθρακωρυχείου, ή ενός αεροδρομίου. Θα μπορούσε να μελετήσει και να αποφανθεί για μία εντελώς νέα προσέγγιση σε μία θεμελιώδη οικονομική δραστηριότητα —όπως η αντικατάσταση των χαρτιών από ηλεκτρονική μεταβίβαση κεφαλαίων στις τραπεζικές συναλλαγές, ή την χρήση ρομπότς ως υποκαταστάτων των ανθρώπων σε ορισμένες εργασίες (όπως, λόγου χάρη, η κατασκευή αυτοκινήτων). Θα μπορούσε επίσης να εξετάσει ένα πρόβλημα —όπως την στενότητα της διαθέσιμης ενεργείας και τις εναλλακτικές λύσεις οι οποίες προτείνονται για την λύση του προβλήματος αυτού.

Είναι γεγονός πάντως, ότι οι πρώτοι θεωρητικοί της Αποτιμήσεως Τεχνολογίας είχαν ένα φόβο μήπως η νέα μέθοδος θεωρηθεί ως απειλή για την ανάπτυξη των παραδοσιακών προτύπων βιομηχανικής τεχνολογίας. Γι αυτό και έσπευδαν να τονίσουν ότι η αποστολή τους θα μπορούσε επίσης να περιλαμβάνει μία πιο συστηματική επισήμανση των θετικών συνεπειών της τεχνολογικής εξελίξεως, καθώς και τρόπους για την αποτελεσματικότερη πραγματοποίησή των. Γι αυτό και η μέθοδος αυτή θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μία ήπια[5] έκφραση κάποιας απογοητεύσεως από την τεχνολογία του Εικοστού αιώνα, όπως αυτή εφαρμόσθηκε από τις βιομηχανικά προηγμένες χώρες.

Είναι λοιπόν φανερό ότι η αποτίμηση τεχνολογίας διαθέτει μία ευρύτατη οπτική, αφού επεκτείνει τις αναλύσεις της σε όλη την περιοχή όχι μόνο του οικονομικού, αλλά και του κοινωνικού χώρου. Επειδή δε αποτελεί μέθοδο η οποία ήδη τυγχάνει ευρυτάτης χρήσεως στις βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες, είναι ανάγκη να την μελετήσουμε συστηματικά.

Η αποτίμηση τεχνολογίας, κατά την ουσία της, δεν αποτελεί ένα εντελώς καινούργιο φαινόμενο. Πάντοτε κατά το παρελθόν οι τεχνολογικές καινοτομίες δεν ετίθεντο σε εφαρμογή στην τύχη, αλλά σε συσχετισμό με τα εξ αυτών αναμενόμενα αποτελέσματα. Βεβαίως ο άνθρωπος δρούσε πάντοτε μέσα σε ένα ορισμένο πολιτιστικό πλαίσιο. Οι δε μέθοδοι τις οποίες χρησιμοποιούσε ήσαν πάντοτε προσαρμοσμένες στις επιταγές και τους βαθμούς ελευθερίας του πλαισίου αυτού. Πλην, πάντοτε ο σκοπός του ήταν ο ίδιος: Να επιτύχει την μεγαλύτερη δυνατή αποτελεσματικότητα στην δραστηριότητα που ανέπτυσσε. Διότι μόνον έτσι θα ήταν δυνατόν αφ' ενός μεν, να χρησιμοποιήσει τις δυνατότητές του κατά τρόπο οικονομικό, αφ' ετέρου δε, να κατανικήσει τις δυσκολίες που δημιουργούσε το χάσμα ανάμεσα στις διαθέσιμες πηγές (που ήταν περιορισμένες) και τις ανάγκες σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητος (που ήταν απεριόριστες). Σε κάθε περίπτωση, όταν υπάρχουν δύο τουλάχιστον δυνατοί τρόποι ενεργείας, είναι ανάγκη να ληφθεί μία απόφαση. Αν πρόκειται αυτή η απόφαση να αποτελεί το προϊόν λογικής σκέψης και μελέτης τεκμηριωμέ-

νης θεωρητικά (και όχι το αποτέλεσμα απλής εμπνεύσεως), τότε είναι προφανές ότι πρέπει να λάβει χώραν κάποιο είδος αποτιμήσεως των μεγεθών και των αξιών που σχετίζονται με τις εναλλακτικές λύσεις. Τούτο σημαίνει ότι θα πρέπει να λάβει χώραν ένας συσχετισμός, και να καταλήξουμε σε μία ιεραρχική κατάταξη, αφ' ενός μεν των επιθυμητών αποτελεσμάτων, αφ' ετέρου δε των διατιθεμένων μέσων.

Είναι γεγονός ότι, μέχρι σχετικά πρόσφατα, η αποτίμηση τεχνολογίας είχε εφαρμοσθεί κατά τρόπο μη συνειδητό, κατά τρόπο, θα έλεγε κανείς, ενορατικό. Δεν είχε εφαρμοσθεί συνειδητά, με σαφήνεια και επί τη βάσει κάποιας σαφώς καθορισμένης επιστημονικής μεθοδολογίας. Τούτο βεβαίως είναι φυσικό, αφού οι τεχνολογικές καινοτομίες του παρελθόντος αναφέροντο σε μία περιορισμένη κλίμακα. Δεν υπερέβαιναν κατά πολύ τα κατ' αρχήν και αμέσως επιθυμητά αποτελέσματα —τα οποία συνήθως εμελετώντο με κριτήρια την μηχανική αποτελεσματικότητά των και την οικονομική απόδοσή των.

Αλλά αυτά τα χαρακτηριστικά αφορούν σε μία πραγματικότητα η οποία ήδη φαίνεται μακρυνή. Σε αντίθεση προς αυτή την πραγματικότητα, στις μέρες μας οι άνθρωποι αισθάνονται το πόσο μακρυά φθάνουν οι επιπτώσεις των τεχνολογικών καινοτομιών. Τόσο στο κοινωνικό, όσο και στο περιβαλλοντικό επίπεδο, αυτές οι επιπτώσεις έχουν ήδη φθάσει σε σημείο τόσο κρίσιμο, ώστε ήδη να έχει καταστεί επιτακτική η έρευνα και τεκμηριωμένη μελέτη των.

Συνεπώς, η αποτίμηση τεχνολογίας αποτελεί ένα τομέα όπου λαμβάνουν χώραν *αξιολογήσεις*, δια των οποίων η τεχνολογία συσχετίζεται με αξίες όχι μόνο της αγοράς, αλλά και της ζωής. Μέσω αυτών των αναλύσεων ανακύπτει και το καθήκον της τεχνολογίας να απαντήσει στο ερώτημα του πώς διασώζονται οι αξίες αυτές κατά την ανάπτυξη της τεχνολογίας.

Παράλληλα, η μέθοδος αυτή ασχολείται και με τις *συνέπειες* της τεχνολογίας. Αν κανείς σταθεί στο πεδίο αυτό, θα ανακαλύψει ότι απαιτούνται αναλύσεις με ιδιαίτερο φιλοσοφικό ενδιαφέρον. Διότι οι αναλύσεις περί του τι είναι και τι δεν είναι επιθυμητό προϋποθέτουν ένα ολόκληρο σύστημα αξιών και μία ολόκληρη φιλοσοφική άποψη για τον άνθρωπο, τον βίο και τον κόσμο. Μόνον όταν υπάρχει αυτό το υπόβαθρο, είναι δυνατόν για την μέθοδο αυτή να ανταποκριθεί στο επίσης εγγενές καθήκον της, που είναι *να προτείνει* τις ενέργειες και τις πολιτικές που θα τροχιοδρομήσουν την εξέλιξη προς τις επιθυμητές κατευθύνσεις.

IV

Η Αποτίμηση Τεχνολογίας, ως μέθοδος, δημιουργήθηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες. Η δημιουργία της οφείλεται εν μέρει στο γεγονός ότι, στις Ηνωμένες Πολιτείες, ο τεχνολογικός σχεδιασμός αποτελούσε ουσιώδες χαρακτηριστικό των παραγωγικών συστημάτων, ιδιαίτερα σε μία εποχή που ο εμποροκρατισμός (μερκαντιλισμός) παραχωρούσε την θέση του στην φιλελεύθερη οικονομική αντίληψη. Η αρχική μέριμνα της μεθόδου αυτής ανεφέρετο κυρίως στο περιβάλλον. Αντανακλούσε, δηλαδή, την συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι, με την εφαρμογή της τεχνολογίας, άρχισαν να γίνονται διακριτά ορισμένα μακροπρόθεσμα αποτελέσματα, τα οποία απειλούσαν την ίδια τη ζωή — παρά το γεγονός ότι αυτή η τεχνολογία ικανοποιούσε ορισμένες βραχυπρόθεσμες απαιτήσεις των καταναλωτών. Βεβαίως, οι αρχές της ελεύθερης οικονομίας διδάσκουν ότι κάποιο «αόρατο χέρι» (κατά Adam Smith) κατευθύνει την όλη οικονομική δραστηριότητα προς καταστάσεις ισορροπίας, οι οποίες εξυπηρετούν το γενικό καλό. Εν τούτοις, καθίστατο φανερό ότι αυτό το «αόρατο χέρι» δεν αρκούσε ώστε, στα πλαίσια της ελεύθερης οικονομίας, να αντιμετωπισθούν μακροπρόθεσμες απειλητικές συνέπειες. Οπότε ήταν απαραίτητη κάποια περαιτέρω επέμβαση, πέρα από τις κυβερνητικές ρυθμίσεις οι οποίες είχαν ήδη νομοθετηθεί.

Αξίζει να γίνει μία σύντομη αναδρομή στην —πολύ μικρή άλλωστε— ιστορία της Αποτιμήσεως Τεχνολογίας[6]. Περί τα τέλη της δεκαετίας του 1960, έλαβε χώρα ευρεία συζήτηση σχετικά με τις παρενέργειες και τις αρνητικές επιπτώσεις της τεχνολογίας, συζήτηση που είχε ως επίκεντρο το Κογκρέσσο των Ηνωμένων Πολιτειών. Ως αποτέλεσμα αυτής, ψηφίσθηκε ο Νόμος για την Αποτίμηση Τεχνολογίας (Technology Assessment Act), το 1972. Συνακόλουθα, το 1973, ιδρύθηκε στο Κογκρέσσο το Γραφείο Αποτιμήσεως Τεχνολογίας (OTA: Office of Technology Assessment). Έκτοτε το γραφείο λειτουργεί απορροφώντας σημαντικά κονδύλια και προσωπικό για την λειτουργία του. Αλλά οι κριτικές για την απόδοσή του ποικίλλουν. Εν πάση περιπτώσει, αποστολή του είναι να παρέχει στα μέλη του Κογκρέσσου πληροφορίες αναφερόμενες στις επιπτώσεις της τεχνολογίας.

Πέρα από το Γραφείο Αποτιμήσεως Τεχνολογίας, υπάρχουν αρκετές υπηρεσίες, τόσο στον δημόσιο τομέα των ΗΠΑ, όσο και σε ιδιωτικές βιομηχανίες, οι οποίες εκπονούν μελέτες αποτιμήσεως τεχνολογίας. Εκτός από τους προς τούτο ειδικευμένους επιστήμονες, επιστρατεύονται κατά περίπτωση και άλλοι οργανισμοί, είτε δημόσιοι, είτε εν μέρει δημόσιοι και εν μέρει ιδιωτικοί, είτε τελείως ιδιωτικοί. Σε σπάνιες περιπτώσεις ζητείται και η βοήθεια πανεπιστημίων. Αξίζει να αναφερθεί ότι μόνο ένα περίπου 10% των μελετών που έχουν εκπονηθεί αντιπροσωπεύουν εκτεταμένες μελέτες αποτιμήσεως τεχνολογίας υπό την αυστηρή έννοια —δηλαδή, μελέτες οι οποίες λαμβάνουν υπόψη όλο το φάσμα των παραμέτρων. Για αυτό το 10%, είναι χαρακτηριστικό ότι αποτελείται από μελέτες οι οποίες «έχουν σχεδιασθεί με σκοπό να επηρεάσουν διαδικασίες λήψεως πολιτικών αποφάσεων, εκπονήθηκαν από ομάδες πολυ-επιστημονικής συνθέσεως και ξεκίνησαν με προβλεπόμενο κόστος τουλάχιστον 100 χιλιάδων δολλαρίων»[7]. Αυτό αποτελεί ίσως μία ένδειξη για το κόστος τέτοιου είδους μελετών.

Μέχρι το 1972, 86 υπηρεσίες της ομοσπονδιακής κυβερνήσεως των ΗΠΑ υποστήριζαν ότι στην δραστηριότητά των περιελάμβαναν και Αποτιμήσεις Τεχνολογίας[8]. Ο Νόμος για την Προστασία του Εθνικού Περιβάλλοντος (The National Environmental Protection Act) του 1969, και ο Νόμος για την Αποτίμηση Τεχνολογίας (Technology Assessment Act) του 1972, εθεσμοθέτησαν ότι η Αποτίμηση Τεχνολογίας και η ανάλυση των επιπτώσεων επί του περιβάλλοντος θα ελάμβαναν χρηματοδότηση από τον ομοσπονδιακό προϋπολογισμό.

Πέραν των ΗΠΑ, η μέθοδος εύρε πρόσφορο έδαφος στον Καναδά, την Ιαπωνία, και από την Δυτική Ευρώπη, στην Βρεταννία, Γαλλία, και κυρίως στην (τότε Δυτική) Γερμανία[9], όπου έλαβαν χώραν έντονες συζητήσεις σε επίπεδο κυβερνήσεως και κοινοβουλίου. Επίσης, έντονες συζητήσεις σχετικά με την Αποτίμηση Τεχνολογίας έχουν λάβει χώραν στην Ολλανδία και Σουηδία.

V

Η αποτίμηση τεχνολογίας αποτελεί μία δραστηριότητα, η οποία εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το περιβάλλον, εντός του οποίου αναπτύσσεται η τεχνολογική δραστηριότητα. Οι ίδιες οι κριτικές προτάσεις και τα συμπεράσματα τα οποία αυτή διατυπώνει, στην πραγματικότητα ανανακλούν ένα σύνολο από θεμελιώδεις φιλοσοφικές παραδοχές: Ποιός είναι ο ρόλος της τεχνολογίας στον ανθρώπινο πολιτισμό, τι είναι «λογικό» στην δραστηριότητά της, ποιά είναι τα όρια εντός των οποίων η δραστηριότητα αυτή θα έπρεπε να θεωρείται ως υπεύθυνη, άρα και υπόλογη, για τα ανεπιθύμητα αποτελέσματά της.

Είναι προφανές ότι το ερώτημα αυτό αναφέρεται στην γενικότερη κατάσταση πραγμάτων της σημερινής ιστορικής ώρας. Αντανακλά την θέση της τεχνολογίας μέσα στο όλο σύστημα αξιών που συγκροτεί τον πολιτισμό μας. Και τούτο αποτελεί τον κυριώτερο λόγο για την ανάγκη συνειδητοποιήσεως αυτής της θέσεως της τεχνολογίας (τόσο καθ' εαυτής, όσο και των πρακτικών της) σήμερα. Βεβαίως το πρόβλημα είναι γενικότερο και αναφέρεται στην γενικότερη κατάφαση (ή αμφισβήτηση) προς την ιεράρχηση των αξιών στα πλαίσια ενός πολιτισμού, ο οποίος ήδη δομείται και αναδομείται με ιστορικώς πρωτοφανή ταχύτητα.

Για να μη εξετάσουμε το θέμα στο σύνολό του, σημειώνουμε ειδικότερα ότι και η τεχνολογία διαδραματίζει ένα ρόλο στο ζήτημα της ιεραρχήσεως των επιστημονικών κλάδων —το οποίο δεν είναι βέβαια ζήτημα καινούργιο. Αλλά κατά τα τελευταία εκατό χρόνια, η σχετική συζήτηση έχει άμεσες πρακτικές συνέπειες, αφού σχετίζεται με την κυβερνητική υποστήριξη προς τα τμήματα των πανεπιστημίων και έχει άμεσο αντίκτυπο στην ισχύ, το γόητρο, την κοινωνική θέση των ανθρώπων που έχουν σπουδάσει την άλφα ή την βήτα επιστήμη και ασκούν το άλφα ή το βήτα επάγγελμα[10]. Το ζήτημα της σχετικής διαβαθμίσεως των παρα-

δοσιακών Ανθρωπιστικών Επιστημών και των Θετικών Επιστημών, καθώς επίσης το ζήτημα της σχετικής αξιολογικής σχέσεως των Ανθρωπιστικών Επιστημών, καθώς επίσης το ζήτημα της σχετικής αξιολογικής σχέσεως των Ανθρωπιστικών Επιστημών προς τα επαγγέλματα Εφαρμογών υπάρχει. Αλλά τι σημαίνει η ύπαρξή του; Σημαίνει την διαρκή διαπάλη ανάμεσα σε διαφορετικές αξίες, οι οποίες διακαθορίζουν το τι *φυσιογνωμία* θα έχει η κοινωνία την οποίαν συνεχώς δημιουργούμε. Ποια θα είναι η θέση του ατόμου μέσα σε αυτήν, ποια θα είναι η σχέση του ατόμου με το σύνολο. Ήδη δε εμφανίζεται και το θέμα της σχέσεως τόσο του ατόμου, όσο και του συνόλου, με την τεχνολογία, η οποία πλέον αντιμετωπίζεται ως *αυτοτελής παράγων* του πολιτισμού και της κοινωνίας των προηγμένων χωρών. Πράγματι, η τεχνολογία θεωρείται ως ένας παράγων, ο οποίος θα πρέπει μεν να αναπτύσσεται λαμβάνοντας υπόψη τις ανάγκες των ανθρώπων (περισσότερο ως συνόλου με στατιστικά χαρακτηριστικά, παρά ως εξατομικευμένων προσώπων)· αλλά ταυτόχρονα, ως ένας παράγων που έχει το δικαίωμα υπάρξεως, έστω και εάν η ύπαρξή του έχει επικίνδυνες πλευρές. Αρκεί αυτές οι επικίνδυνες πλευρές να κινούνται σε παραδεκτά όρια με βάση κάποια cost/risk analysis (δηλαδή, ποιο είναι το κόστος για την μεταβολή, ή και κατάργηση, κάποιας τεχνολογίας, σε σχέση με τον κίνδυνο που προκύπτει από την διατήρησή της, με βάση τον αριθ-

μητικό υπολογισμό μιας στατιστικής πιθανότητος).

Έτσι το ερώτημα για το ποιο είναι εκείνο το σύστημα αξιών, το οποίο έχει την *προτιμητέα* διαβάθμιση Ανθρωπιστικών Επιστημών, Θετικών Επιστημών και Επαγγελμάτων Εφαρμογής, δεν μπορεί να απαντηθεί. Πρέπει να αναχθεί σε άλλα πιο θεμελιώδη ερωτήματα. Αλλοιώς, θα καταλήξει σε βυζαντινολογία, ελλείψει κοινής και συνειδητής καταφάσεως προς κριτήρια τα οποία ορίζουν την θέση της τεχνολογίας στην κοινωνία και τον πολιτισμό.

Ως γνωστόν, παρατηρείται συνεχής δημιουργία εξειδικευμένων τμημάτων στα πανεπιστήμια, καθώς και δημιουργία όλο και περισσοτέρων εξειδικευμένων κλάδων στα επαγγέλματα. Σύμφωνα με ορισμένους κοινωνιολόγους, τούτο αποτελεί εκδήλωση ενός γενικοτέρου φαινομένου, μιας τάσεως προς καταμερισμό και εξειδίκευση, τάση που απλώνεται σε όλες τις πλευρές της σύγχρονης ζωής.

Και ιδού δύο θεμελιώδη ερωτήματα:

Η σύγχρονη κοινωνία είναι γενικώς καλύτερη ή χειρότερη από τις κοινωνίες άλλων, προηγουμένων, σταδίων του πολιτισμού;

Υπάρχει σε αυτήν κάποια θέση για κάποιο όραμα, έτσι ώστε να αρθεί κανείς πάνω από την *γνώση*, προς την *σοφία*; Μία σοφία η οποία θα υπαγόρευε το τι θα κάνουμε όλη αυτή την εξειδικευμένη γνώση, τι θα κάνουμε όλα αυτά τα προϊόντα που δημιουργούνται συνεχώς από την επινοητικότητα της σύγχρονης τεχνολογίας[11];

Υπάρχουν συνεπώς ερωτήματα, υπάρχει προβληματισμός, υπάρχει και αμφισβήτηση (όπως αυτή που υποστηρίζει ότι η κατάτμηση της γνώσεως και η εξειδίκευση έχει φθάσει σε τέτοιο βαθμό, ώστε πλέον απειλούμεθα να μη έχουμε καν κάποιο όραμα για την πορεία μας ως κοινωνίας, ακόμη και ως ανθρωπότητος). Και αν τέτοιου είδους ερωτήματα δεν απαντηθούν, τότε κάθε έννοια και απόπειρα αποτιμήσεως της τεχνολογίας θα είναι *a priori* ατελέσφορη.

Υπό το φως αυτών των ερωτημάτων, δύο Γερμανοί μελετητές, οι Hans Lenk και Günter Ropohl, έθεσαν ένα σπουδαίο ζήτημα προς τους φιλοσόφους:

Τα τεχνολογικά προβλήματα έχουν ένα χαρακτήρα που άπτεται πολλών επί μέρους επιστημών (Κοινωνιολογία, Θετικές Επιστήμες, Ηθική, Πολιτικές επιστήμες, Οικονομία κλπ.). Μάλιστα τα προβλήματα αυτά τίθενται κατά τρόπο που η μελέτη τους να απαιτεί ταυτόχρονη μελέτη και αλληλο-επηρεασμό παραγόντων που ανήκουν σε διαφορετικές επιστήμες. Συνεπώς, η αντιμετώπιση των προβλημάτων αυτών πρέπει να είναι διεπιστημονική: Να περιλαμβάνει τις αναλύσεις κοινωνιολόγων, τις γνώσεις μηχανικών, την εμπειρία αναλυτών και προγραμματιστών κλπ. Η Φιλοσοφία πρέπει να αναδεχθεί αυτή την πρόκληση, να βγει από τον πύργο της, δηλαδή την φιλοσοφία την περιορισμένη σε αυστηρώς ακαδημαϊκά πλαίσια και κανόνες[12].

Το ερώτημα το οποίο τίθεται, συνεπώς, είναι εάν υπάρχει μία ρεαλιστική πιθανότητα ότι οι φιλόσοφοι θα βγουν από τον πύργο του ακαδημαϊσμού και να συμβάλλουν στο να *κατανοηθεί* (για να μη πούμε να *ελεγχθεί*) όχι μόνο η σύγχρονη τεχνολογική πραγματικότητα, αλλά και η εξέλιξή της. Και να δούμε τελικώς εάν υπάρχει μία ουσιαστική δυνατότητα (τουτέστιν, δυνατότητα που να παράγει ουσιαστικά πρακτικά αποτελέσματα, και πολιτική που να εφαρμόζεται) να επικοινωνήσουν μεταξύ των οι τεχνοκράτες και οι μη-τεχνοκράτες.

Είναι σαφές ότι απαιτείται μία ευρύτερη λογική για την θεώρηση του φαινομένου της τεχνολογίας —και δη των στόχων της, των λόγων της, των ουσιαστικών σκοπών της. Σχετικά με το ζήτημα μιας *σφαιρικής* και ευρύτερης λογικής σε ό,τι αφορά την αποτίμηση της δραστηριότητος της επιστήμης και της τεχνολογίας, ένας φιλόσοφος της επιστήμης, ο Larry Laudan, παραθέτει μίαν ενδιαφέρουσα αποστροφή:

«Θέλω απλώς να πω ότι χρειαζόμαστε μία διευρυμένη αντίληψη περί λογικότητος, η οποία θα δείξει πώς η «παρεμβολή» κάποιων φαινομενικώς «μη-επιστημονικών» παραγόντων στην λήψη των επιστημονικών αποφάσεων είναι, ή μπορεί να είναι, μία καθ' ολοκληρίαν λογική διαδικασία. Απέχοντας πολύ από του να βλέπει την εισαγωγή φιλοσοφικών, θρησκευτικών και ηθικών παραγόντων στην επιστήμη ως τον θρίαμβο της προκαταλήψεως, το μοντέλο μου ισχυρίζεται ότι η παρουσία τέτοιων στοιχείων μπορεί να είναι απολύτως λογική, εάν αυτοί οι παράγοντες συμβάλλουν στην πρόοδο της επιστήμης με το να βοηθούν στην λύση των προβλημάτων της (problem solving)»[13].

Μία τέτοια αντίληψη θα φαινόταν ελκυστική σε ό,τι αφορά την αποτίμηση των τεχνολογικών εξελίξεων, δεδομένου ότι στηρίζεται σε μία *ευρεία* έννοια περί επιστημονικής αναπτύξεως. Εν τούτοις, μία τέτοια κατεύθυνση απορρίπτεται από τον Laudan, ο οποίος συνεχίζει την παράδοση της εχθρότητος απέναντι σε ερμηνείες της επιστήμης με όρους της κοινωνιολογίας[14].

Η εμμονή του Laudan στην θέση αυτή έχει υποστεί αρκετά εμπεριστατωμένη κριτική, με το επιχείρημα ότι υπάρχει διαρκής αλληλοπεριχώρηση ανάμεσα σε παράγοντες καθαρής επιστημονικής λογικής αφ' ενός, και κοινωνικούς παράγοντες αφ' ετέρου. Υπάρχει ένας *σχετικός* βαθμός ανεξαρτησίας της επιστήμης από κοινωνικούς παράγοντες. Αλλά η επιστήμη είναι ουσιαστικώς κοινωνική, και η νομιμοποίησή της ως θεσμού εξαρτάται από την κοινωνία —για να μη αναφερθεί κανείς και στην οικονομική υποστήριξη που απολαμβάνει από την κοινωνία. Η αντιμετώπιση αυτή (δηλαδή, η θετική στάση σε κοινωνικού χαρακτήρος εξηγήσεις και προσεγγίσεις) έχει κρίσιμη σημασία. Διότι σε αυτήν στηρίζεται όλη η επιχειρηματολογία, και η αναμενόμενη πρακτική, για δι-επιστημονικές, ή πολυ-επιστημονικές λύσεις στα τεχνολογικά προβλήματα —αλλά και αυτή η ίδια έννοια και πρακτική της αποτιμήσεως της τεχνολογίας.

Η όλη αρχή της μεθόδου αυτής στηρίζεται στο γεγονός ότι η Φιλοσοφία αποτελεί την πιο ολοκληρωμένη έκφραση της ανθρώπινης λογικότητος. Τούτο βεβαίως δεν σημαίνει ότι η επιστήμη και η τεχνολογία δεν έχουν και αυτές λογικότητα. Ασφαλώς έχουν. Την λογικότητα της επιστήμης μπορεί κανείς να την δει στην εύστοχη χρήση των πειραματικών μεθόδων, των θεωρητικών δυνατοτήτων, των ευφυών υποθέσεων και αιτημάτων, στις επαγωγές, οι οποίες έχουν ως σκοπό να οδηγήσουν σε αξιόπιστη και αντικειμενική γνώση σε κάποιο τομέα έρευνας.

Αλλά αυτή η λογικότητα της επιστήμης έχει ένα περιορισμένο πεδίο, μία περιορισμένη ακτίνα δράσεως. Ευρίσκεται έξω από το πλαίσιο και το ενδιαφέρον της καθαυτό επιστημονικής λογικής η ασχολία με προβλήματα όπως, λόγου χάρη, εάν πρέπει να διατεθεί ένα ποσόν χρημάτων για επιστημονική έρευνα, ή να διατεθεί για ανέγερση νοσοκομείων, ή την δημιουργία νέων θέσεων εργασίας —όπως ήδη αναλύσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο.

Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίον η μερική λογική της επιστήμης και της τεχνολογίας πρέπει να τεθεί, και να εξετασθεί, στο ευρύτερο πλαίσιο μιάς λογικής η οποία να έχει *συνολική* οπτική της κοινωνίας και του πολιτισμού. Καθήκον αυτής της λογικής είναι να λάβει υπόψη της εκείνες τις πλευρές της πραγματικότητος, εκείνους τους ανθρώπινους στόχους, εκείνες τις αξίες, εκείνες τις συνθήκες, οι οποίες δεν λαμβάνονται υπόψη μέσα στο περιορισμένο πλαίσιο όπου η επιστήμη και η τεχνολογία αναπτύσσουν την λογική των και τις μεθόδους των.

Σε προηγούμενες περιόδους της Ιστορίας, η ανάπτυξη της επιστήμης και της τεχνολογίας εστηρίζετο περισσότερο σε άτομα. Γι αυτό και τότε εναπέκειτο στην προσωπική εντιμότητα και σοφία του ατόμου να εκτιμήσει και να διατηρήσει την επιβαλλόμενη ισορροπία ανάμεσα στην επί μέρους τεχνοκρατική λογική και σε μία συνολική λογική που να λαμβάνει υπόψη κάθε κοινωνική και πολιτιστική έκφανση.

Αλλά στις σύγχρονες κοινωνίες τα πράγματα έχουν αλλάξει ριζικά. Η επιστήμη και η τεχνολογία αποτελούν πλέον ένα τεράστιο εγχείρημα, το οποίο έχει συλλογικό χαρακτήρα. Το δε μεμονωμένο άτομο πολύ συχνά δεν είναι σε θέση να γνωρίζει και να εκτιμήσει τις προϋποθέσεις, τις αλληλοεξαρτήσεις και τις συνέπειες της δραστηριότητος, της οποίας αυτό διεκπεραιώνει απλώς ένα πολύ μικρό μέρος. Και εφόσον δεν τα γνωρίζει, κατά μείζονα λόγο δεν είναι σε θέση να ασκήσει οποιαδήποτε επιρροή επ' αυτών.

Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίον, σε αυτή την φάση του ανθρώπινου πολιτισμού, η ανάπτυξη της Φιλοσοφίας της Τεχνολογίας συνιστά το καθήκον της Φιλοσοφίας απέναντι στην ανθρωπότητα. Αποτελεί, συνεπώς, καθήκον της Φιλοσοφίας της Τεχνολογίας να προσπαθήσει να διευκρινίσει το ποιές είναι οι θεμελιώδεις φιλοσοφικές αρχές, οι οποίες ουσιαστικά κατευθύνουν την τεχνολογική δραστηριότητα. Εν συνεχεία δε, να διατυπώσει αυτές τις αρχές με την μεγαλύτερη δυνατή σαφήνεια, και να κρίνει με συνέπεια και επιμονή την σχέση τους με την λογική και τις αξίες του πολιτισμού.

Αυτή η αποσαφήνιση αποτελεί ένα κρισιμότατο στοιχείο. Διότι όταν αυτή λείπει, συμβαίνει αυτοί που είναι ταγμένοι να αποτιμούν την τεχνολογία να τείνουν να την θεωρήσουν ως ένα γεγονός δεδομένο. Δηλαδή, ως ένα γεγονός περίπου μοιραίο και μη επιδεχόμενο ποιοτική μεταβολή, ή μεταλλαγή. Σε μία τέτοια στάση είναι περίπου αδιανόητη η κριτική των τεχνολογικών μέσων, και βεβαίως των στόχων. Η αποτίμηση περιορίζεται σε μία αναζήτηση τρόπων, οι οποίοι έχουν ως σκοπό απλώς την αποφυγή ανεπιθύμητων παρενεργειών από μία συγκεκριμένη τεχνολογική εφαρμογή.

Η τεχνολογία αποτελεί εν ταυτώ δύο πράγματα: Πρώτον, προϊόν της ανθρώπινης διάνοιας και ευφυίας. Δεύτερον, ένα πολύ ισχυρό μέσον για την αλλαγή του κόσμου —προς το καλύτερο, ή προς το χειρότερο.

Η αποτίμηση της τεχνολογίας, ως μέθοδος, αποτελεί τό μέσον για τον διανοητικό και πρακτικό έλεγχο *αμφοτέρων* των ανωτέρω στοιχείων, τα οποία συνιστούν τον *ενιαίο* χαρακτήρα της τεχνολογίας. Είναι *μία* μέθοδος, η οποία εκτείνεται σε όλο το εύρος του φαινομένου. Άρα απαιτείται τόσο η ορθή και εμπνευσμένη σύλληψη των *φιλοσοφικών προϋποθέσεων*, οι οποίες υπαγορεύουν την συγκεκριμένη έκφανση της τεχνολογίας, όσο και ο διακαθορισμός της πορείας και των *προοπτικών* της, με βάση την λογική που λαμβάνει υπόψη την πορεία της κοινωνίας ως συνόλου.

Η τεχνολογία αποτελεί μία μείζονα δύναμη που υπάρχει, αναπτύσσεται και δρα εν μέσω του συγχρόνου πολιτισμού. Μία δύναμη, η οποία μπορεί μεν να είναι αμφιλεγόμενη, αλλά δεν είναι ποτέ κοινωνικώς ουδέτερη. Και αν η ίδια η τεχνολογία δεν είναι ουδέτερη, μπορεί άραγε να είναι ουδέτερη η *αποτίμησή* της;

VI

Όντως, μία βασική αρχή της Αποτιμήσεως Τεχνολογίας είναι η υπόθεση ότι όλη αυτή η διαδικασία μπορεί να λάβει χώραν τηρώντας μία στάση απολύτως ουδέτερη. Τούτο είναι αληθές σε ό,τι αφορά την ανάλυση των επιπτώσεων. Διότι αυτή γίνεται από άτομα τα οποία διαθέτουν τεχνοκρατική εκπαίδευση (συνήθως πρόκειται για οικονομολόγους, θετικούς επιστήμονες και μηχανικούς).

Η ανάλυση η οποία τελικώς ζητείται από τους επιστήμονες συνήθως συνίσταται σε μία επιστημονική πρόβλεψη. Παρουσιάζεται στους αποτιμητές ένα ορισμένο είδος τεχνολογίας και εκείνο που τους ζητείται είναι να προβλέψουν τις επιπτώσεις από την εισαγωγή αυτού του είδους τεχνολογίας. Πέραν αυτού όμως, οι προβλέψεις και εκτιμήσεις της μεθόδου επεκτείνονται και πέραν εκείνων των αποτελεσμάτων τα οποία επεδίωκαν εκείνοι οι οποίοι επινόησαν

ή εισήγαγαν την νέα τεχνολογία. Ειδικότερα, η προσοχή των αποτιμητών εστιάζεται στον εντοπισμό των μη ευπρόδεκτων επιπτώσεων. Τούτο βεβαίως δεν αποκλείει την ανίχνευση και τον εντοπισμό απροσδοκήτων επιπτώσεων, οι οποίες είναι θετικές. Αναφέρουμε, απλώς για την πληρότητα της αναλύσεως, ότι τέτοιου είδους επιπτώσεις αποκαλούνται «επιπτώσεις ανωτέρας τάξεως» (higher order effects) —ένας όρος αρκετά περίεργος, και ίσως δε και λίγο αυθαίρετος[15].

Η μέθοδος προχωρεί στην σύνταξη των αποτελεσμάτων της διακρίνοντας και δομώντας αυτά ανά κατηγορίες: Οικονομικές, νομικές, περιβαλλοντικές, θεσμικές, κοινωνικές, πολιτικές, τεχνολογικές (δηλ. σχέση με τεχνολογίες άλλες από αυτήν που αποτιμάται)[16]. Η κάθε κατηγορία εξετάζεται από ένα πρόσωπο, το οποίο διαθέτει την εκπαίδευση και την πείρα στον ειδικότερο τομέα. Στην πράξη, βεβαίως, η έκταση και το βάθος αυτών των επί μέρους ερευνών σχετίζονται άμεσα και με τα κονδύλια τα οποία έχουν διατεθεί για την συγκεκριμένη αποτίμηση.

Έτσι, η όλη διαδικασία τείνει, και επιθυμεί, να προσλάβει ένα χαρακτήρα περιγραφικό και αξιολογικώς ουδέτερο, σε ό,τι αφορά την έκφραση υποκειμενικών κρίσεων ή ποοτιμήσεων. Ο κατωτέρω ορισμός είναι αρκετά χαρακτηριστικός, ειδικά στο σημείο που τονίζει αυτήν την επιθυμία ουδετερότητος:

«Αποτίμηση Τεχνολογίας είναι η διαδικασία εξετάσεως των συνεπειών της τεχνολογικής εξελίξεως. Περιλαμβάνει την κατ' αρχήν ανάλυση κόστους/αποδόσεως, σε ό,τι αφορά την βραχυπρόθεσμη οικονομική απόδοση στα πλαίσια της αγοράς. Ειδικότερα όμως πηγαίνει πέρα από αυτά, προκειμένου να καθορίσει τα μέρη που επηρεάζονται και τις απρόβλεπτες συνέπειες, σε όσο το δυνατόν ευρύτερο πεδίο και όσο το δυνατόν περισσότερους τομείς. Είναι *ουδέτερη* και *αντικειμενική*, επιδιώκοντας να εμπλουτίσει τις πληροφορίες προκειμένης μίας επιχειρηματικής αποφάσεως. Η Αποτίμηση Τεχνολογίας είναι ένα όργανο για την ανανέωση των βασικών θεσμών μας όπου λαμβάνονται αποφάσεις —δηλαδή, της δημοκρατικής πολιτικής διαδικασίας και της οικονομίας της ελεύθερης αγοράς[17].

Εξ άλλου, μία έκθεση προοριζόμενη για την Εθνική Ακαδημία Μηχανικών των ΗΠΑ, διετείνετο ότι οι Αποτιμήσεις Τεχνολογίας μπορούν να χρησιμοποιηθούν αποτελεσματικά από τα κοινοβούλια, υπό την προϋπόθεση ότι αυτοί που τις διεξάγουν να είναι αποκομμένοι από τον πολιτικό στίβο του ιδίου του κοινοβουλίου. Επρότεινε ένα μικρό αριθμό προσωπικού, που θα εξουδετερώνει τις επιρροές, θα λειτουργεί ως «μαξιλάρι», ανάμεσα στο Κογκρέσσο και εκείνους που θα διεξάγουν την αποτίμηση. Ένα προσωπικό, το οποίο «θα είναι σε θέση να έχει άμεσες σχέσεις τόσο με το Κογκρέσσο όσο και με τους αποτιμητές τεχνολογίας, έτσι ώστε τα συμπεράσματα της αποτίμησης να προκύπτουν σε ένα περιβάλλον *ελεύθερο από πολιτική επιρροή ή προκατειλημμένη διάθεση*»[18].

Και στις δύο περιπτώσεις η βασική παραδοχή είναι σαφής: Αν ληφθούν τα κατάλληλα προληπτικά μέτρα, και εάν οι τεχνοκράτες εμπειρογνώμονες αφεθούν να κάνουν ανεμπόδιστοι τις αναλύσεις των, τότε είναι δυνατόν να προκύψει μία αντικειμενική και αξιολογικώς ουδέτερη αποτίμηση.

Εάν κανείς εδέχετο την άποψη αυτή, είναι σαν να εγύριζε την νοοτροπία του τουλάχιστον δύο αιώνες πίσω, αφού στην ουσία θα είχε εκπέσει σε έναν αφελή θετικισμό. Διότι, όντως, με την προβολή του ανωτέρω ισχυρισμού, καλείται κανείς να πιστέψει ότι εφαρμόζεται μία απολύτως αντικειμενική διαδικασία, δια της οποίας προσδιορίζονται και αποκαλύπτονται αυτομάτως κάποιες επιπτώσεις και ιχνογραφείται μία απολύτως αντικειμενική (και μη επιδεχόμενη οποιασδήποτε μορφής αμφισβήτηση) κατάσταση. Το μόνο που έχει να κάνει κανείς είναι να εφαρμόσει, κατά τρόπο αυτόχρημα μηχανικό, το κατάλληλο επιστημονικό μοντέλο, να γυρίσει τον διακόπτη —και τα αποτελέσματα θα βγουν από μόνα τους.

Αλλά σε όλη αυτή την συλλογιστική λείπει κάτι. Και αυτό το κάτι είναι ότι η εφαρμογή της επί μέρους αποτιμήσεως είναι αναπόφευκτα επιλεκτική. Οι επιπτώσεις τις οποίες θα προβλέψει κάποιος περιορίζονται αναπόφευκτα από το τι επιζητεί. Και επειδή βεβαίως δεν επιζητεί τα πάντα, θα πρέπει να διαλέξει, σύμφωνα με κάποια δική του κρίση περί του τι είναι περισσότερο και τι είναι λιγότερο σπουδαίο. Αλλά ακριβώς αυτές οι κρίσεις του περί του τι είναι σπουδαίο χρωματίζουν αποφασιστικά τις αποτιμήσεις του —εν τέλει δε προδιαγράφουν το πεδίο και τους περιορισμούς της ίδιας της τεχνολογικής δραστηριότητος.

Έχει γίνει μία προσπάθεια να αρθούν αυτές οι ατέλειες που αναφέρονται στον διακαθορισμό της θεωρούμενης ως ορθής τεχνολογικής δραστηριότητος. Η προσπάθεια αυτή έχει γίνει γνωστή υπό το όνομα «αντίπαλη αποτίμηση τεχνολογίας»[19]. Ακολουθώντας το πρότυπο της διαδικασίας νομικής αντιπαραθέσεως, η Αποτίμηση Τεχνολογίας θεωρείται ως αναπόφευκτα προκατειλημμένη. Ομάδες ανθρώπων, από αυτούς που πρόκειται να επηρεάσει η συγκεκριμένη τεχνολογία, προσκαλούνται να κάνουν τις ιδικές των αναλύσεις περί των επιπτώσεων και να συνθέσουν τις ιδικές των συστάσεις για την ακολουθητέα πολιτική. Εν συνεχεία, λαμβάνει χώρα μία δημόσια κριτική συζήτηση. Σε αυτήν αντιπροσωπεύονται όλα τα συμφέροντα, οι δε διαφωνίες περί τεχνικών ζητημάτων διαχωρίζονται από τις πολιτικές επιλογές. Τελικώς, και αφού όλοι είναι καλά πληροφορημένοι επί του θέματος, μπορεί να δημιουργηθεί συναίνεση επί μιας δημοκρατικώς ειλημμένης αποφάσεως. Αλλά όλη αυτή η διαδικασία έχει κατακριθεί ότι είναι δυσκίνητη, ότι σπαταλά ανθρώπινες προσπάθειες, από πολιτική δε άποψη, ότι είναι αφελής όταν θεωρεί ότι μπορεί να υπάρξει σαφής διαχωρισμός ανάμεσα σε τεχνικά και πολιτικά ζητήματα[20]. Επί πλέον, έχει προβληθεί η άποψη ότι οι έντονα αρνητικές

αποτιμήσεις, που συντάσσονται από δεδηλωμένους αντιπάλους ενός προτεινόμενου τεχνολογικού σχεδίου, θα μπορούσαν να προκαλέσουν αδικαιολόγητη ανησυχία στο κοινό. Και τούτο θα μπορούσε να αποτελέσει τροχοπέδη στην επιστημονική και τεχνολογική εξέλιξη. Και υποστηρίζεται ότι κάτι τέτοιο θα παραήταν μεγάλο τίμημα ώστε να αξίζει να πληρωθεί για οποιοδήποτε λόγο.

Αλλά το ερώτημα που ανακύπτει εδώ είναι κρίσιμο: Πρέπει να θεωρείται ως δεδομένο ότι κάθε αναμέτρηση ανάμεσα στο δημόσιο αίσθημα και την προτεινόμενη επιστημονική και τεχνολογική εξέλιξη πρέπει τελικώς να υποχωρεί μπροστά στην ορμή για τεχνολογική πρόοδο; Αν η απάντηση που θα δοθεί στο ερώτημα αυτό είναι θετική, τότε αυτή θα εκφράζει μία στάση τεχνοκρατικής περιφρόνησης για κάθε δημοκρατική διαδικασία λήψεως αποφάσεως. Και αυτό είναι κάτι που πρέπει να εξετασθεί.

Αναφέραμε στην αρχή ότι τα βασικά χαρακτηριστικά της μεθόδου αυτής είναι δύο: Πρώτον, η ανάλυση των συνεπειών της τεχνολογίας. Δεύτερον, ο καθορισμός του επιβαλλομένου τρόπου ενεργείας. Αν το δεύτερο παρουσιάζει έντονες δυσκολίες αντικειμενικότητος, η επιδιωκόμενη ουδετερότητα της Αποτιμήσεως Τεχνολογίας τείνει να διατηρηθεί μέσω του πρώτου στοιχείου —της αναλύσεως των συνεπειών. Η ανάλυση αυτή «συσχετίζει την επίπτωση με όσα ενδιαφέρουν την κοινωνία. Συγκρίνει δυνατότητες εφαρμογής τεχνολογικών εξελίξεων και τρόπους αντιμετωπίσεως των επιθυμητών ή ανεπιθυμήτων συνεπειών τους. Πρέπει να καθορισθούν οι τομείς λήψεως πολιτικών αποφάσεων, οι οποίοι μπορούν να αντιμετωπίσουν τις ενδεχόμενες επιπτώσεις. Εν συνεχεία οι διάφορες δυνατές πολιτικές επιλογές τίθενται επί τάπητος και αναλύονται. Παρουσιάζονται και αναλύονται άλλες πιθανές επιπτώσεις. Οι συστάσεις για την ακολουθητέα πολιτική μπορεί να είναι ή να μη είναι ορθές, αφού εξαρτώνται από τις προτιμήσεις των χρηματοδοτών της μελέτης, των χρηστών και των εκτελεστών»[21].

Χρησιμοποιώντας την ανάλυση επιπτώσεων που έχει συνταχθεί, η ομάδα αποτιμήσεως επισημαίνει εκείνες τις προβλέψεις οι οποίες παρουσιάζουν προβλήματα. Εν συνεχεία η ομάδα προσπαθεί να επινοήσει μια ποικιλία από εναλλακτικές στρατηγικές, οι οποίες θα μπορούσαν να απαλύνουν τέτοιες επιπτώσεις. Για παράδειγμα, μια επιλογή είναι η πρόταση για νέους θεσμικούς ελέγχους, ή η υπόδειξη καλύτερων τρόπων για την παρακολούθηση αυτής της τεχνολογίας. Μπορεί να συστήσουν εκπαίδευση του κοινού με σκοπό να εκλείψουν αδικαιολόγητοι φόβοι σχετικά με το συγκεκριμένο τεχνολογικό σχέδιο. Σε μερικές περιπτώσεις είναι δυνατόν να συστήσουν την τροποποίηση ή καθυστέρηση εφαρμογής μιας τεχνολογίας. Υπάρχει επίσης η πιθανότητα (η οποία όμως πολύ σπάνια απαντάται στην πράξη) να απαγορευθεί τελείως μια συγκεκριμένη τεχνολογία. Ακόμη και η απλή θεωρητική πιθανότητα ότι κάτι τέτοιο θα μπορούσε να συμβεί, ώθησε πολλούς από τους εξ αρχής αντιπάλους της Αποτιμήσεως Τεχνολογίας να την κατηγορήσουν ως «ενόχληση της τεχνολογίας» (technology harrassment) ή «εμπόδιο της τεχνολογίας (technology arrestment)[22].

Η στάση πολιτικής, και γενικότερα αξιολογικής, ουδετερότητος, την οποίαν προσπαθεί να υιοθετήσει η Αποτίμηση Τεχνολογίας αποτελεί κεντρικό στοιχείο αυτής της μεθόδου. Προς τούτο, το καταληκτικό κεφάλαιο μιας τέτοιας εκθέσεως πρέπει να περιέχει ένα φάσμα εναλλακτικών πολιτικών επιλογών. Η επιλογή και η πραγματοποίηση θα πρέπει να αφήνονται στην πολιτική διαδικασία. Στην πράξη αυτό συνήθως σημαίνει ότι η τελική επιλογή από αυτό το φάσμα επιλογών αφήνεται στους πολιτικούς, επειδή ακριβώς αυτά τα άτομα θεωρούνται πολιτικώς υπεύθυνα έναντι του εκλογικού σώματος.

Αυτή είναι γενικώς η μέθοδος, δια της οποίας η μέθοδος προσπαθεί να διασώσει την αξιολογική ουδετερότητά της —και, συνεπώς, να στηρίξει το κύρος της. Διότι είναι φανερό ότι η προβαλλόμενη ουδετερότητα έχει ως στόχο να αναγάγει την μέθοδο σε περίπου υπερβατική αυθεντία, τις δε αποφάνσεις της σε αναντίλεκτους χρησμούς, οι οποίοι επί πλέον διεκδικούν και επιστημονική εγκυρότητα. Το ερώτημα όμως που ανακύπτει είναι εάν είναι όντως δυνατόν για

την μέθοδο να αναγάγει εαυτήν στο ύψος αυτής της Ολύμπιας κορυφής. Τούτο όμως αποτελεί ένα ειδικό και αυτοτελές κεφάλαιο της Φιλοσοφίας της Τεχνολογίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. W.C. Zimmerli, "Erinnerungen an die Philosophie: Am Ende des wissenschaftlich-technischen Zeitalters", *Schweizer Monatshefte*, 60:7, 1880, σσ. 575-588.

2. Η σχετική φρασεολογία βεβαίως είναι μακρά: "extension of the welfare state", "development of the so-called 'goal' sciences", "community initiative", κλπ. Πρβλ. G. Böhme, W. van den Daele, W. Krohn, "Die Finalisierung der Wissenschaft", *Zeitschrift für Soziologie, 2, 1973, σσ. 128-144. Επίσης, K. Hübner, N. Lobkowicz, H. Lübbe, G. Radnitzky (eds.), Die politische Herausforderung der Wissenschaft*, Hamburg, 1976.

3. Για μια έκθεση των πηγών της κινήσεως για την αποτίμηση της τεχνολογίας, βλ. A. Porter, F. Rossini, S. Carpenter και A. Poper, *A Guidebook for Technology Assessment and Impact Analysis* (New York: North Holland, 1980 -κυρίως το Κεφ. 3.

4. E. Daddario (1968), "Subcommittee Report: Science, Research and Development, Committee on Science and Astronauties", U.S. House, 90th Congress, First Session.

Ιδού μερικά χαρακτηριστικά δείγματα εκθέσεων αποτιμήσεως τεχνολογίας: Jamaica Bay Environmental Study Group (1971) *Jamaica Bay and Kennedy Airport, Washington: DC: National Academy of Sciences and National Academy of Engineering: U.S. Congress, Office of Technology Assessment (1978) A Technology Assessemt of Coal Slurry Pipelines*, Washington, DC: U.S. Government Printing Office; Arthur D. Little Inc. (1975) *The Consequences of Electronic Funds Transfer*, Cambriudge, MA: Prepared for National Science Foundation under contract NSF-C884; BDM Corporation (1977) *Study of Alternative Strategies and Methods for Conserving Energy*, McLean, VA: Prepared for NSF under contract NSF-C885; U.S. Congress, Office of Technology Assessment (1978) *Application of Solar Technology to Today's Energy Needs*, Washington, DC: U.S. Gocernment Printing Office.

5. Σε αντίθεση με την κίνηση για την Εναλλακτική Τεχνολογία, της οποίας η εξέταση απαιτεί μιαν ιδιαίτερη μελέτη.

6. H. Paschen, K. Gresser, F. Conrad, *Technology Assessment*, Frankfurt and New York, 1978, σσ. 81ff.

7. H. Paschen, K. Gresser, F. Conrad, *Technology Assessment*, Frankfurt and New York, 1978, σ. 85.

8. V.T. Coates, *Technology and Public Policy: The Processes of Technology Assessment in the Federal Government* (Washington, 1972).

9. E. Vlachos, "Transnational Interest in Technology Assessment", άρθρο που παρουσιάσθηκε στο διεθνές συνέδριο της International Society of Technology Assessment (Ann Arbor, Michigan, 13 Οκτωβρίου 1976).

10. Alexanda Oleson and John Voss (eds.) *The Organization of knowledge in Modern America, 1860-1920*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1979. Επίσης, το περιοδικό Daedalus αφιέρωσε ένα ολόκληρο τεύχος στο θέμα της αξιολογήσεως των επαγγελμάτων σε σχέση με το κοινωνικό σύστημα αξιών. *Daedalus*, vol. 92 (1963).

11. Πρβλ. Langdon Winner, *Autonomous Technology: Technics-out-of-Control as a Theme in Political Thought*. Cambridge, Mass: MIT Press, 1977. Επίσης Jaques Ellul, *The Technological Society*, (New York: knopf, 1964; Γαλλικό πρωτότυπο: 1954) και *Le Système technicien* (Paris: Calmann-Levy, 1977).

12. Hans Lenk and Günter Ropohl, "Toward an Interdisciplinary and Pragmatic Philosophy of Technology", in P. Durbin (ed.), *Research in Philosophy and Technology*, vol. 2, Greenwich, Conn: JAI Press, 1979; pp. 43-44 and 47.

13. Larry Laudan, *Progress and Its Problems*. Berkeley: University of California Press, 1977; σελ. 132. Η έννοια του *problem solving* είναι κεντρική στη φιλοσοφία της επιστήμης του Laudan. Η θεωρία του για την επιστημονική ανάπτυξη υιοθετεί την έννοια του *paradigm* του Kuhn, την συνδυάζει με στοιχεία των research programmes του Imre Lakatos, και καταλήγει στην έννοια των *research traditions*, η οποία αποτελεί την έννοια κλειδί της απόψεώς του.

14. Αυτή η παραδοσιακή εχθρότητα υπάρχει παλαιότερα στον Rudolf Carnap. (Rudolf Carnap, *Logical Foundations of Probability*, Chicago, University of Chicago Press, 1950, σελ. 217 και *passim)* και συνεχίζει να παραμένει σταθερή στον Karl Popper. Karl Popper, "Normal Science and Its Dangers", στο I. Lakatos and A. Musrgave (eds.) *Criticism and the Growth of knowledge*, Cambridge, Cambridge University Press, 1970, σελ. 57.

15. Πρβλ. S. Carpenter, "Philosophical Issues in Technology Assessment", *Philosophy of Science*, 44,4 (December), σσ. 574-93, και ειδικά, σ. 588.

16. A. Porter, F. Rossini, S. Carpenter και A. Poper, *A Guidebook for Technology Assesment and Impact Analysis* (New York: North Holland, 1980), σσ. 157, 158.

17. R. Carpenter, "The Scope and Limits of Technology Assessment", άρθρο στον τόμο *Technology Assessment*, του R. Kasspar (ed.) (New York: Praeger, 1972).

18. U.S. National Academy of Engineers (1969), *A Study of Technology Assessment*, Committee on Public Engineering Policy (COPEP). Έκθεση που συνετάγη για το U.S. House Committee on Science and Astronautics, Washington, DC, σ. 13, 14.-

19. H. Green, "The Adversary Process in Technology Assessment", *Technology and Society*, 5, σσ. 163-67. Επίσης βλ. U.S. Senate (1972), "Technology Assessment for the Congress", Staff Study of the Subcommittee on Computer Services of the Commitee on Rules and Administration, Washington, DC: U.S. Government Printing Office (1 November), σ. 15.

20. B. Wynne (1975), "The Rhetoric of Consensus Politics: A Critical Review of Technology Assessment", *Research Policy*, 4, 12-14.

21. A. Porter, F. Rossini, S. Carpenter και A. Poper, *A Guidebook for Technology Assessment and Impact Analysis* (New York: North Holland, 1980, σ. 60.

22. U.S. Senate (1972), "Technology Assessment for the Congress", Staff Study of the Subcommittee on Computer Services of the Committee on Rules and Administration, Washington, DC: U.S. Government Printing Office (1 November), σ. 22.

Η προβληματική της γνώσης του νόμου στη δίνη της στρατηγικής του κράτους

του Δημήτρη Καλτσώνη
Υποψήφιου Δρος Κοινωνιολογίας του Δικαίου

Ιστορική προσέγγιση

Το ζήτημα της γνώσης του νόμου είναι πολύ παλιό. Στο αρχαίο αθηναϊκό κράτος, για παράδειγμα, οι νόμοι γράφονταν σε πλάκες που τοποθετούνταν στην αγορά ώστε κάθε πολίτης να είναι σε θέση να γνωρίσει το περιεχόμενό τους. Για τους δούλους, βέβαια, δεν ετίθετο τέτοιο ζήτημα γιατί δεν αναγνωρίζονταν ως υποκείμενα δικαίου αλλά ως res. Ο Ιουστινιανός, εξάλλου, το 538 μ.Χ. στη νεαρά 66 κεφ. 1 Παρ. 1 διαπιστώνει ότι η εν λόγω διάταξη δεν εφαρμοζόταν εξαιτίας της αδικαιολόγητης άγνοιάς της.[1]

Το αίτημα της γνώσης του νόμου ως προϋπόθεση της συμμόρφωσης σ' αυτόν μπορεί και εμφανίζεται ιστορικά μόνο με την ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και ανταλλαγής που απαιτούν (και προϋποθέτουν) ισότιμους εμπορευματοκατόχους. Μόνο σ' αυτές τις συνθήκες αποκτά ευρύτερο νόημα η διεκδίκηση της δημοσιοποίησης των νόμων, θεμέλιο της οποίας είναι η τυπική ισοτιμία έναντι του δικαίου και στόχος της η κατάργηση της φεουδαρχικής «δεσμευτικής» ταξικής διαστρωμάτωσης και των αδιαφανών (για την αστική τάξη) κέντρων εξουσίας της. Το αίτημα αυτό, λοιπόν, υλοποιήθηκε καθολικά για πρώτη φορά με τη μορφή της δημοσίευσης των νόμων μετά τη γαλλική επανάσταση.[2]

Με τον τρόπο αυτό εξασφαλίστηκε επίσης η θεωρητική τουλάχιστον δυνατότητα γνώσης του νόμου όπως διεκδικούσε η ανερχόμενη αστική τάξη προκειμένου να επιτύχει την ασφάλεια δικαίου. Ωστόσο η λύση του προβλήματος περιορίστηκε στην τυπική μόνο γνωστοποίηση που μάλιστα συνοδεύτηκε από το αξίωμα ότι «άγνοια νόμου απαγορεύεται» που είχε ακριβώς τον ίδιο στόχο: κανείς να μην μπορεί να ζητήσει τη μη εφαρμογή κάποιου νόμου επειδή δεν τον γνωρίζει: έτσι ο νόμος θα εφαρμόζεται παντού και πάντα, η τυπική ισότητα απέναντι στο νόμο αλλά και η ασφάλεια δικαίου (επομένως και των συναλλαγών) θα εξασφαλίζεται. Η απαγόρευση άγνοιας του νόμου συνδέεται επίσης με τη βεβαιότητα της κύρωσης σε περίπτωση παράβασής του. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει πως το «nul n'est censé ignorer la loi» έχει ισχύ σε όλα τα κοινωνικοοικονομικά και νομικά συστήματα γιατί η καθολικοποίησή του, όπως προαναφέραμε, προϋποθέτει την τυπική ισοτιμία και την επέκταση σε όλους της ιδιότητας του υποκειμένου δικαίου.

Έτσι, η αστική τάξη, διαδραματίζοντας τον ιστορικά προοδευτικό της ρόλο, διευρύνει τυπικά τον ορίζοντα της γνώσης του νόμου προς ολόκληρη την κοινωνία. Ο προοδευτικός της χαρακτήρας, όμως, εξαντλείται στην τυπική δημοσίευσή του. Οι ταξικοί φραγμοί συνεχίζουν όπως και πρωτύτερα να παραμένουν με τη διαφορά ότι τώρα είναι διακριτικοί, «αόρατοι», κρύβονται πίσω από την «εφημερίδα της κυβερνήσεως» και την απατηλή ισοτιμία των εμπορευματοκατόχων.

Ο χαρακτήρας του προβλήματος

Είναι φανερό ότι η γνώση του νόμου είναι, ιδιαίτερα σήμερα, ένα σύνθετο πρόβλημα, τεχνικό αλλά πρώτιστα πολιτικό. Τα φαινόμενα της πολυνομίας, της πολυπλοκότητας, της ιδιαιτερότητας της νομικής γλώσσας, των ασαφειών και των κενών του νόμου είναι μερικά από εκείνα που δυσχεραίνουν αφάνταστα τη γνώση των νόμων. Βέβαια, το πρόβλημα δεν υφίσταται για όλες τις κοινωνικές τάξεις και ομάδες ή τουλάχιστον, το επίπεδο δυνατότητας γνώσης διαφέρει τόσο από άποψη ποσοτική όσο και από άποψη ποιοτική. Διαφοροποιήσεις παρατηρούνται και ανάμεσα στα διαφορετικά στρώματα ή μερίδες της ίδιας τάξης. Σημαντικοί παράγοντες που υποβοηθούν τη διαδικασία γνώσης είναι το μορφωτικό επίπεδο, το φύλο, η ηλικία, ο ελεύθερος χρόνος (που επιτρέπει την ενασχόληση με τα κοινά και τη γνώση της νομοθεσίας στην πράξη), η ειδικότερη επαγγελματική θέση και κύρια (σε συσχετισμό με τα προηγούμενα) ο βαθμός συμμετοχής του ατόμου στις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές διαδικασίες και ιδίως στην εφαρμογή των νόμων.

Όλους αυτούς τους παράγοντες, όμως, δεν πρέπει να τους εννοούμε αθροιστικά ή έστω σωρευτικά. Πρέπει να τους τοποθετήσουμε σ' ένα σύστημα αντικειμενικών και υ-

ποκειμενικών συνθηκών όπου καθένας έχει το δικό του ειδικό βάρος. Το επίπεδο των παραγωγικών δυνάμεων και οι συναρθρωνόμενες σχέσεις παραγωγής, ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, η αυτοτελής παρέμβαση του κράτους και των ιστορικών υποκειμένων στη διαλεκτική διαπλοκή τους διαμορφώνουν τους όρους της (μη) γνώσης του νόμου.

Η γνώση του νόμου ως παράγοντας εφαρμογής του

Η γνώση των νόμων θεωρείται ως αναγκαία αλλά όχι επαρκής προϋπόθεση για την τήρηση του.[3] Αυτό σημαίνει ότι δεν υπάρχει μια ευθύγραμμη σχέση (μη) γνώσης — (μη) εφαρμογής του κανόνα δικαίου με την έννοια ότι όσο πιο υψηλός βαθμός γνώσης του νόμου υπάρχει στην κοινωνία τόσο πιο υψηλό ποσοστό εφαρμογής του θα έχουμε.[4] Αυτό αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι συχνά παρατηρείται διαφορετική στάση ως προς την τήρηση του νόμου από κοινωνικές κατηγορίες ή άτομα που έχουν το ίδιο επίπεδο γνώσης του νόμου. Τούτο οφείλεται σε άλλους παράγοντες όπως το ταξικό (ή ιδιαίτερα ατομικό) συμφέρον, οι ηθικές αντιλήψεις, το πολιτιστικό επίπεδο κ.ά.

Μπορούμε να κάνουμε ένα σχηματικό διαχωρισμό σε τέσσερεις κατηγορίες προκειμένου να διερευνήσουμε πληρέστερα το ζήτημα α) Υπάρχουν νόμοι που (γενικά) εφαρμόζονται αν και ο βαθμός πραγματικής δημοσιοποίησής τους (άρα και γνώσης αντίστοιχα) είναι χαμηλός. Αυτή είναι η περίπτωση των νομικών κανόνων που τηρούνται (σχετικά) αυθόρμητα. β) Η δεύτερη ομάδα αφορά τους νόμους που (γενικά) δεν τηρούνται, αν και χαρακτηρίζονται από τον υψηλό βαθμό γνώσης τους, γιατί δεν γίνονται αποδεκτοί από κάποια κοινωνική τάξη (ή στρώμα) ή γιατί η κρατική εξουσία δεν ενδιαφέρεται για την ουσιαστική εφαρμογή τους ή, τέλος, γιατί η κοινωνική εξέλιξη τους έχει καταστήσει άχρηστους γ) Υπάρχει μια κατηγορία κανόνων δικαίου που δεν εφαρμόζονται γιατί ακριβώς δεν είναι ευρύτερα γνωστοί. Εδώ παρατηρείται μια σχετικά ευθύγραμμη σχέση μεταξύ γνώσης και τήρησης του νόμου δ) Παρόμοια περίπτωση αποτελούν οι νόμοι οι οποίοι εφαρμόζονται επειδή έχει εξασφαλιστεί η πλατιά δημοσιοποίησή τους. Μια ιδιαίτερη κατηγορία αποτελούν, τέλος, εκείνοι οι νόμοι που αν και γνωστοποιούνται και (κατά συνέπεια) εφαρμόζονται δεν επιφέρουν το επιθυμητό για την κρατική εξουσία αποτέλεσμα.[5]

Ποια είναι, όμως, η βαθύτερη σχέση (μη) γνώσης του νόμου και (μη) εφαρμογής του; Γνώση του νόμου είναι η διαδικασία που αναφέρεται στην αντανάκλαση της αντικειμενικής πραγματικότητας του νόμου στην ανθρώπινη νόηση. Η διαδικασία αυτή είναι διαλεκτικά δεμένη με την πράξη και αποτελεί το πρώτο στοιχείο για το σχηματισμό της νομικής συνείδησης που είναι μέρος (αν μας επιτρέπεται η χωρική αυτή έκφραση) της κοινωνικής συνείδησης. Η νομική συνείδηση είναι το σύνολο των ψυχικών διαδικασιών που συμμετέχουν ενεργά στην κατανόηση της νομικής πραγματικότητας ως αντικειμενικού δεδομένου (σε σύνδεση με το κοινωνικό είναι συνολικά). Η γνώση του νόμου (συνδεδεμένη με τη νομική αλλά και τη γενικότερη κοινωνική πρακτική) ενεργοποιεί τις διαδικασίες εκείνες που οδηγούν κάθε άνθρωπο να πάρει θέση απέναντι στο νόμο, γεγονός που εκφράζεται στην πράξη. Η αντεπίδραση αυτή στην κοινωνική και ατομική πράξη δεν είναι ούτε μονοσήμαντη ούτε ευθύγραμμη. Η τήρηση ή μη του νόμου εξαρτάται και από τις γενικότερες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες, όπως π.χ. από τη βεβαιότητα και αποτελεσματικότητα της ποινής, που σχετίζεται με το βαθμό σταθερότητας της εξουσίας της άρχουσας τάξης κλπ.[6,7]

Η παρέμβαση του κράτους

Την ευθύνη της δημοσιοποίησης των νόμων (τόσο με την τυπική όσο και με την ουσιαστική έννοια) έχει το κράτος. Τα πολιτικά κόμματα, τα συνδικάτα, ο τύπος, άλλες κοινωνικές οργανώσεις, ομάδες συμφερόντων ή πίεσης μπορούν να έχουν κι αυτά τη δική τους συμβολή στο έργο αυτό ανάλογα με τους ιδεολογικο-πολιτικούς τους προσανατολισμούς. Έτσι, για παράδειγμα, τα κόμματα γνωστοποιούν και παράλληλα ερμηνεύουν στα μέλη τους και στους οπαδούς τους όσους νόμους έχουν άμεση σχέση με την πολιτική διαπάλη. Το ίδιο ισχύει για τον τύπο όπου με ειδική αρθρογραφία ενημερώνεται το αναγνωστικό κοινό για τον α ή β νόμο. Στην περίπτωση αυτή η θεματολογία είναι φυσικά ευρύτερη αλλά η γνωστοποίηση του νομικού κανόνα είναι αδιάρρηκτα δεμένη με την ερμηνεία του γιατί ακόμη και η απλή εκλαϊκευτική αναφορά στις διατάξεις του νόμου χωρίς σχολιασμό είναι ιδεολογικά φορτισμένη: τόσο το περιεχόμενο όσο και η μορφή του δικαιικού κανόνα «εκπέμπουν» την κυρίαρχη ιδεολογία. Ο ρόλος του κράτους όμως είναι αναντικατάστατος μια και μονοπωλεί τους μηχανισμούς εξουσίας, ανάμεσά τους και το νομικό μηχανισμό. Το κράτος είναι σε θέση πέρα από την τυπική δημοσίευση του νόμου να προωθήσει τη γνωστοποίησή του με τα υλικά μέσα που διαθέτει, (μαζικά μέσα ενημέρωσης, εκπαιδευτικοί μηχανισμοί κλπ) δημιουργώντας ένα μηχανισμό «δημοσίων σχέσεων» του νόμου.[8]

Πέρα όμως από τις προσπάθειες που καταβάλλει (ή δεν καταβάλλει) ο κρατικός μηχανισμός, υπάρχουν κάποια αντικειμενικά δεδομένα τα οποία εμποδίζουν τη γνώση του νόμου από τις καταπιεζόμενες τάξεις (όχι μόνο αλλά κυρίως από αυτές) πέρα από κάποιο όριο. Τα δεδομένα αυτά καθορίζονται από το γεγονός ότι ο νόμος γενικά (και ειδικά στο καπιταλιστικό σύστημα) αποτελεί κατά κάποιο τρόπο

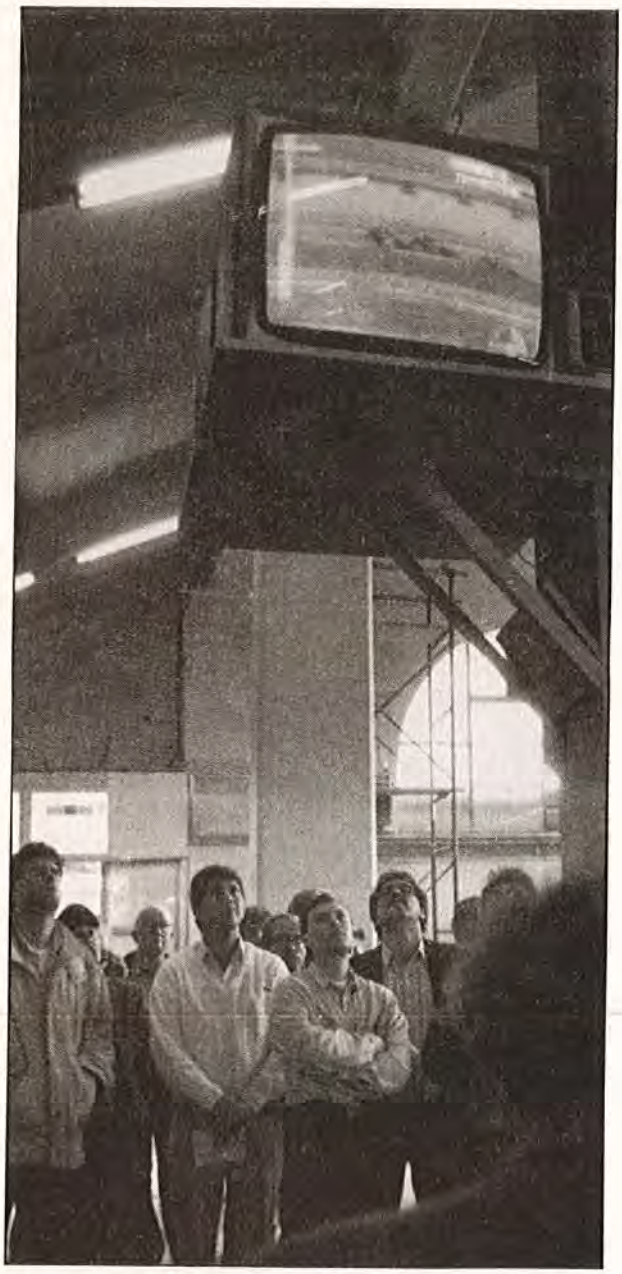

μυστικό του κράτους (που συνεπάγεται το δέος και την υποταγή) εκφράζει τη μονοπώληση από μέρους του (και της άρχουσας τάξης σε γενικές γραμμές) της γνώσης.[9] Είναι γλαφυρό το παράδειγμα που σημειώνει ο G. Ripert, ότι δηλαδή ο σύγχρονος (Γάλλος) πολίτης είναι υποχρεωμένος ν' απευθύνεται διαρκώς στις διοικητικές αρχές για πληροφορίες και διευκρινίσεις εξαιτίας της πολυπλοκότητας της νομοθεσίας (αλλά και λόγω του ότι ο νόμος αποτελεί κρατικό μυστικό όπως το προσδιορίσαμε παραπάνω-προσθέτουμε εμείς)[10]. Η αιτία του φαινομένου (νόμος: μυστικό του κράτους) πρέπει να αναζητηθεί στις παραγωγικές δυνάμεις (και σχέσεις αντίστοιχα) και στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, που θέτουν φραγμούς για τις εκμεταλλευόμενες κοινωνικές τάξεις αλλά ενίοτε και για κάποια στρώματα της κυρίαρχης τάξης (γι' αυτό, για παράδειγμα, ο κεφαλαιοκράτης καταφεύγει στη γνώση ειδικευμένων νομικών επιστημόνων).

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να πούμε πως η γνώση του νόμου καθολικεύεται ως αίτημα στο καπιταλιστικό σύστημα όπου και υλοποιείται τυπικά. Ουσιαστικά, όμως, δεν μπορεί να πραγματωθεί ποτέ. Φραγμός γι' αυτό στέκονται οι εκμεταλλευτικές σχέσεις παραγωγής. Με τη μεταβολή των καπιταλιστικών σχέσεων η γνώση του νόμου αρχίζει να κοινωνικοποιείται, να γίνεται δηλαδή καθολική και ουσιαστική. Σ' αυτό συντείνει και η αλματώδης πρόοδος των τεχνολογικών μέσων που προσφέρουν ολοένα και περισσότερες δυνατότητες αρκεί να χρησιμοποιηθούν για το σκοπό αυτό. Η ποιοτικά πιο ολοκληρωμένη γνώση του δικαίου που εξασφαλίζεται με την υπέρβαση του καπιταλισμού οδηγεί (παράλληλα και με προϋπόθεση τις άλλες κοινωνικές διαδικασίες) στην υπέρβαση του χαρακτήρα του αν όχι στην εξάλειψή του μαζί με το κράτος. Για όσο χρονικό διάστημα, όμως, θα εξακολουθούν να υπάρχουν εμπορευματοχρηματικές σχέσεις και δεν θα έχει εξαλειφθεί ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας (ακόμα κι αν έχει προχωρήσει η διαδικασία κοινωνικοποίησης των μέσων παραγωγής) το δίκαιο θα υπάρχει σαν εξουσιαστικό και αλλοτριωτικό φαινόμενο και άρα η πλήρης και καθολική γνώση του από την κοινωνία δεν θα είναι δυνατή. Η αδυναμία αυτή δεν αναφέρεται, βέβαια, στις ατομικές ιδιαιτερότητες που συμβάλλουν στο πρόβλημα.

Μέσα στα όρια που περιγράψαμε κινείται το κράτος υιοθετώντας διαφορετική τακτική έναντι των κυρίαρχων και κυριαρχούμενων τάξεων και ανάλογα με το περιεχόμενο της συγκεκριμένης κάθε φορά νομικής ρύθμισης. Έτσι, η άρχουσα τάξη λόγω της κοινωνικής της θέσης στο σύστημα παραγωγής αλλά και της προνομιακής της σχέσης με το κράτος (της) έχει τη δυνατότητα να γνωρίζει τη νομοθεσία γενικά, αφού άλλωστε για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων και αναγκών της έχει τεθεί. Εντούτοις δεν πρέπει να θεωρήσουμε ότι η γνώση των νόμων για την κυρίαρχη τάξη είναι πάντα απόλυτη και αυτόματη διαδικασία. Παρατηρούνται και εδώ κατηγοριοποιήσεις που, όπως αναφέραμε πρωτύτερα, έχουν να κάνουν με τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας. Έτσι, διαφορετικής έκτασης και ποιότητας γνώση του δικαίου παρατηρείται σ' ένα βιομήχανο, υπουργό, πρόεδρο του ανωτάτου δικαστηρίου ή διευθυντή μιας μεγάλης επιχείρησης αντίστοιχα. Το κράτος, εξάλλου, απολαμβάνοντας σχετικής αυτοτέλειας έναντι των διαφόρων μερίδων της κυρίαρχης τάξης, έχει διαφορετικής ποιότητας και ποσότητας σχέσεις με κάθε μία, γεγονός που αντανακλάται και στο επίπεδο εξοικείωσής τους με τους νόμους ανάλογα κάθε φορά και με τις ενδοταξικές συμμαχίες. Είναι αναμενόμενο η κρατική γραφειοκρατία (που προέρχεται ή ενσωματώνεται στην αστική τάξη) να διαθέτει τον υψηλότερο βαθμό γνώσης της νομοθεσίας και των τεχνικών της.

Η σχέση της κρατικής εξουσίας προς τις κυριαρχούμενες κοινωνικές τάξεις και στρώματα είναι διαφορετική. Μπορούμε καταρχήν να διακρίνουμε μια κατηγορία νόμων που γίνονται γνωστοί σε ευρύτερα λαϊκά στρώματα. Πρόκειται για νομικές ρυθμίσεις οι οποίες έχουν προοδευτικό χαρακτήρα και προωθούν μεταρρυθμίσεις προς όφελος των εκμεταλλευόμενων τάξεων. Οι νόμοι αυτοί, όμως, τυγχάνουν ευρύτερης δημοσιότητας μόνο στην περίπτωση που το κράτος θέλει πραγματικά να εφαρμοστούν, εδραιώνοντας έτσι τη μακροπρόθεσμη κυριαρχία του, ή όταν είναι αναγκασμένο εξαιτίας του συσχετισμού των δυνάμεων και της πίεσης των αγώνων να προβεί στην ευρύτερη γνωστοποίηση που είναι προϋπόθεση της εφαρμογής τους. Αυτό, βέβαια, καθόλου δεν σημαίνει πως το κράτος ή η άρχουσα τάξη (και συνήθως από κοινού) δεν είναι σε θέση να παρεμβάλλουν άλλου είδους εμπόδια στην ουσιαστική υλοποίηση του νόμου, καθώς διαθέτουν πολλούς μηχανισμούς ιδεολογικούς ή υλικούς ώστε η άγνοια του νόμου να αποτελεί απλά μια πρώτη μεθόδευση για τη μη εφαρμογή του. Οι καταπιεζόμενες τάξεις μπορεί έτσι να πειστούν ή να εξαναγκαστούν (ή και τα δύο) να μην επωφεληθούν από τις θετικές διατάξεις του νόμου. Το γεγονός, όμως, ότι ο νόμος αποτελεί «κεκτημένο» στη συνείδηση των τάξεων αυτών (μέσω της πραγματικής γνώσης του) περιορίζει το πεδίο ελιγμών του κράτους στη ματαίωση της υλοποίησής του. Η βούληση του κράτους να μην εφαρμόσει το νόμο μπορεί να υπάρχει πριν την αναγκαστική γνωστοποίηση του ή να προκύψει μετά από αυτήν.

Η κρατική εξουσία μπορεί ακόμη να προωθεί στην πράξη προοδευτικές μεταρρυθμίσεις με μοχλό τη γνωστοποίηση του νόμου και τη λαϊκή αυτενέργεια και πρωτοβουλία που προκύπτει από αυτή, προκειμένου να κάμψει την αντίσταση κάποιας μερίδας της άρχουσας τάξης, αντίσταση που αντιστρατεύεται τα μακροπρόθεσμα στρατηγικά συμφέροντα αναπαραγωγής του κοινωνικοοικονομικού συστήματος, ή για να χρησιμοποιηθεί ως μοχλός στην ενδοταξική αντιπαράθεση μερίδων ή στρωμάτων της κυρίαρχης ή και άλλων κοινωνικών τάξεων.[11]

Είναι δυνατό, όμως, το κράτος να φροντίσει με επιμέλεια να μην κάνει ευρύτερα γνωστό κάποιο νόμο προοδευτικού περιεχομένου. Έτσι, οι πολίτες δεν θα έχουν τη δυνατότητα να αξιοποιήσουν τις θετικές διατάξεις. Φυσικά, η πραγματικότητα ποτέ δεν είναι τόσο μονολιθική. Οι εκμεταλλευόμενες τάξεις με τις συνδικαλιστικές, πολιτικές και άλλες οργανώσεις τους αποκτούν τρόπους γνώσης των νόμων σε βαθμό ανάλογο και με το επίπεδο ταξικής συνειδητοποίησής τους. Το κράτος πάντως με τα μέσα που διαθέτει επηρεάζει αποφασιστικά τη διαδικασία της γνώσης έτσι ώστε περιορίζοντας δραστικά τη δυνατότητα αυτή ελαχιστοποιεί τις πιθανότητες πραγματικής εφαρμογής του νόμου. Εξαίρεση παρατηρείται όταν οι καταπιεζόμενες τάξεις είναι αρκετά συνειδητοποιημένες και κοινωνικά δραστήριες ώστε με τα δικά τους μέσα η γνώση του νόμου έχει διευρυνθεί και απολήξει στη δυναμική επιβολή της εφαρμογής του. Μπορεί, επίσης, η ίδια τακτική διακριτικής αποσιώπησης να συνδυάζεται με τη συστηματική, άμεση παραβίαση του κανόνα δικαίου από την κρατική εξουσία. Ακόμη, η άγνοια αυτή, για την οποία τη βασικότερη ευθύνη φέρει το κράτος, οδηγεί στη μη εφαρμογή του δια μέσου της συστηματικής μη τήρησής του από την άρχουσα τάξη που διευκολύνεται αφενός από τη στάση παθητικού θεατή που κρατά το κράτος και αφετέρου από τη μειωμένη κοινωνική αντίσταση που συναντά η πρακτική της αυτή ακριβώς εξαιτίας της μη γνώσης του νόμου από τις κυριαρχούμενες τάξεις και στρώματα.

Αποφασιστικά μέτρα για την ευρύτερη δημοσιοποίηση ενός νόμου λαμβάνονται από το κράτος και στην περίπτωση ρυθμίσεων που προωθούν αλλαγές οι οποίες καταργούν κεκτημένα δικαιώματα της καταπιεζόμενης τάξης, επιδιώκουν τη βελτίωση του συσχετισμού δυνάμεων ακόμη παραπέρα προς όφελος της κυρίαρχης τάξης, τείνουν να πραγματοποιήσουν αντιμεταρρύθμιση. Αν η συγκυρία είναι ευνοϊκή και η προβλεπόμενη λαϊκή αντίδραση ισχνή, η πλατιά γνωστοποίηση του νόμου έχει ως στόχο την παγίωση της αντιμεταρρύθμισης στη συνείδηση των λαϊκών στρωμάτων, την «επίδειξη ισχύος» εκ μέρους της άρχουσας τάξης μια στρατηγικού χαρακτήρα επιτυχία της που συνοδεύεται από την αίσθηση παντοδυναμίας της εξουσίας της και τη συνακόλουθη παθητική υποταγή σ' αυτήν. Αν όμως οι συσχετισμοί δεν επιτρέπουν τα παραπάνω, το κράτος προσπαθεί να αποφύγει την ουσιαστική δημοσιότητα της επίμαχης νομικής ρύθμισης περιοριζόμενο στην τυπική δημοσίευσή της. Για παράδειγμα, το σκοπό αυτό εξυπηρετούν οι διάφορες κοινοβουλευτικές (ή καλύτερα αντικοινοβουλευτικές) πρακτικές όπως είναι η συζήτηση με τη διαδικασία του επείγοντος σχεδίων ή προτάσεων νόμων που σύμφωνα με την κοινή λογική κάθε άλλο παρά σαν τέτοια μπορούν να χαρακτηριστούν: έτσι περιορίζεται η συζήτηση, άρα και η δημοσιότητα (βλ. σχετικά άρθρα 76 Συντάγματος και 108-110 ΚτΒ). Η περιορισμένη γνωστοποίηση συντελεί στη μη συνειδητοποίηση του χαρακτήρα των κρατικών-κυβερνητικών επιλογών και συνεπάγεται τη μειωμένη αντίδραση των καταπιεζόμενων τάξεων.[12] Το κράτος μπορεί έτσι σχετικά ευκολότερα να προχωρήσει στην εφαρμογή τους έχοντας το πλεονέκτημα ότι μονοπωλεί τη γνώση και επιλέγει εκείνο το χρόνο υλοποίησης.

Αξιοσημείωτο είναι το φαινόμενο της αρνητικής στάσης των εκμεταλλευομένων τάξεων (αλλά και γενικότερα) απέναντι σε κάποιους νομικούς κανόνες που παίρνει τη μορφή της ψυχολογικής απόρριψης της γνώσης του νόμου ακριβώς επειδή έχουν συνείδηση του χαρακτήρα του (ταξικού, αντίθετου στα συμφέροντά τους). Αυτό συχνά εκφράζεται από το γεγονός ότι «ο υπαγόμενος σε κάποια δικαιοδοσία έχει συνείδηση του δικαίου αλλά αρνείται τη γνώση του».[13] Η

στάση αυτή συνηθέστερα ωθεί στην παραβίαση του δικαιικού κανόνα αλλά κάποτε και στη σιωπηλή υποταγή σ' αυτόν. Το γεγονός της άρνησης αυτής εκφράζει μια παθητική διαμαρτυρία ενάντια σ' ένα δίκαιο καταπιεστικό που είναι προϊόν απόμακρων κέντρων αποφάσεων και που ο πολίτης είναι υποχρεωμένος μόνο να το εφαρμόζει παρά την όποια επίφαση δημοκρατικής συμμετοχής του.[14]

Από όλα τα παραπάνω μπορούμε να συμπεράνουμε πως η στρατηγική του κράτους στο θέμα της πραγματικής δημοσιοποίησης των νόμων στις κυριαρχούμενες τάξεις και στρώματα είναι εξωτερικά αντιφατική. Αναφερόμαστε, βέβαια, εδώ μόνο στο βασικό ζήτημα που σχετίζεται με την κύρια και βασική κοινωνική αντίθεση χωρίς να παραγνωρίζουμε τη σημασία των παράγωγων, όπως είναι η αντίθεση των δύο φύλων, πόλης-χωριού κλπ. Η στρατηγική του κράτους έναντι των διαφόρων στρωμάτων και κατηγοριών χρωματίζεται αφενός από την κύρια αντίθεση και αφετέρου έχει τα δικά της ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Η κρατική εξουσία κρατά μια ανάλογη στάση με αυτήν που σκιαγραφήσαμε παραπάνω ως προς την παροχή της γνώσης του νόμου στα διαταξικά στρώματα και κατηγορίες όπως είναι για παράδειγμα οι γυναίκες. Αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι τα στρώματα αυτά υφίστανται συχνά πολυεπίπεδη εκμετάλλευση και έτσι αντίστοιχη είναι και η μεταχείριση που τους επιφυλάσσει το κράτος στο ζήτημα της γνώσης του νόμου.

Τα κρατικά μαζικά μέσα ενημέρωσης μαζί με τους κάθε λογής ιδεολογικούς μηχανισμούς και με σχέση αλληλοτροφοδότησης, με ιδιωτικούς μηχανισμούς παραγωγής και διάδοσης της κυρίαρχης ιδεολογίας παρέχουν γνώση της νομοθεσίας λειτουργώντας έτσι ως μέσα νομιμοποίησης του ατόμου.[15] Όπως, όμως, τονίσαμε προηγούμενα, η λειτουργία αυτή επιτελεί συγκεκριμένο ιδεολογικό ρόλο (παιδαγωγικός, είναι ο απολογητικός όρος που χρησιμοποιούν κάποιοι επιστήμονες). Έτσι, η κρατική εξουσία επιδιώκει την ενστάλλαξη των ορίων που θέτει η νομική ιδεολογία (τυπική ισότητα, δεισιδαιμονική στάση έναντι των νόμων και του νομικού μηχανισμού) προκειμένου να εξασφαλιστεί η ομαλή ένταξη των λαϊκών στρωμάτων στην αναπαραγωγή του κοινωνικοοικονομικού συστήματος. Ο στόχος αυτός απαιτεί την ευρύτερη δημοσιοποίηση: α' των νόμων που έχουν τεθεί για να διασφαλίσουν τους γενικούς όρους αναπαραγωγής, εκτός αν αυτοί είναι ήδη γνωστοί μέσα από την κοινωνική εμπειρία. β' της βεβαιότητας του ποινικού κολασμού που συνοδεύει την παραβίαση του δικαίου: γι' αυτό και απαιτείται σαφήνεια στη διατύπωση —άρα βεβαιότητα στην ποινή.[16] γ' των νόμων εκείνων ή των αρχών του νομικού συστήματος όπου με χαρακτηριστικό τρόπο αποτυπώνονται τα στοιχεία της νομικής ιδεολογίας που αναφέραμε (για παράδειγμα, το γνωστό σε όλους άρθρο 4 παρ. 1 του Συντάγματος: «Οι Έλληνες είναι ίσοι ενώπιον του νόμου»).

Από την άλλη πλευρά, το κράτος δεν επιθυμεί οι εκμεταλλευόμενες τάξεις να έχουν υψηλό επίπεδο γνώσης της νομοθεσίας (πέρα από τους αντικειμενικούς λόγους που εμποδίζουν τη διαδικασία αυτή και στους οποίους αναφερθήκαμε). Ο λόγος είναι ότι η άγνοια των νόμων καλλιεργεί το δεισιδαιμονικό σεβασμό που συχνά μετατρέπεται σε φόβο. Αντίθετα, η γνώση τους μπορεί υπό προϋποθέσεις να οδηγήσει στη διεκδίκηση εφαρμογής των όποιων δικαιωμάτων και ελευθεριών κατοχυρώνονται νομικά και επίσης βοηθά στη συνειδητοποίηση του ταξικού χαρακτήρα του δικαίου, συνεπικουρούμενη οπωσδήποτε και από άλλους παράγοντες.[17] Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειώσουμε ότι, στα πλαίσια που περιγράψαμε, η τακτική του κράτους διαφοροποιείται ανάλογα με την πολιτική συγκυρία. Χαμηλότερο επίπεδο γνώσης του νόμου παρατηρείται στις καταπιεζόμενες τάξεις σε συνθήκες δικτατορικών εκτροπών από ό,τι σε συνθήκες δημοκρατικής διακυβέρνησης της κυρίαρχης τάξης. Επίσης, υπάρχει πάντα ένα πεδίο κρατικής δράσης που δεν παίρνει τη μορφή του νόμου ακριβώς για να μη γίνει προσιτή στους εξουσιαζόμενους (μυστικές υπηρεσίες, παρακρατικές οργανώσεις κλπ.). Το πεδίο αυτό που λειτουργεί συμπληρωματικά προς την άγνοια του νόμου διευρύνεται ή συρρικνώνεται ανάλογα με το συσχετισμό των δυνάμεων, δεν παύει όμως ποτέ να υπάρχει.

Τέλος, θα πρέπει ν' αναφερθούμε σε μια μεγάλη κατηγορία νόμων που τηρούνται αυθόρμητα χωρίς να είναι γνωστοί ή χωρίς να είναι απαραίτητη ιδιαίτερη μέριμνα του κράτους να τους δημοσιοποιήσει.[18] Παράδειγμα για την πρώτη περίπτωση αποτελούν οι καθημερινές αγοραπωλησίες που γίνονται αυθόρμητα χωρίς συνείδηση της νομικής τους σημασίας. Για τη δεύτερη περίπτωση είναι χαρακτηριστικό το άρθρο 299 ΠΚ (ανθρωποκτονία με πρόθεση) όπου η μακραίωνη κοινωνική εμπειρία καθιστά περιττή τη

γνωστοποίηση του νόμου. Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι οι νόμοι αυτοί εφαρμόζονται (σε γενικές γραμμές) αυθόρμητα όχι γιατί ανταποκρίνονται στην κοινή λογική ή στην κοινή περί δικαίου αντίληψη αλλά γιατί αφενός αποτελούν τους απαραίτητους γενικούς όρους για την αναπαραγωγή της κοινωνίας (πχ. 299 ΠΚ) και αφετέρου γιατί εκφράζουν με νομική μορφή τις υπάρχουσες οικονομικές σχέσεις παραγωγής και ανταλλαγής ή γιατί νομιμοποιούν εθιμικά διαμορφωμένες κοινωνικές πρακτικές που κι αυτές προκύπτουν σε τελική ανάλυση ως αναγκαιότητα από τον κυρίαρχο τρόπο παραγωγής. Γι' αυτό ο J. Carbonier παρατηρεί ότι «η άγνοια του δικαίου σε λογικά πλαίσια, μπορεί να σημαίνει ρρόνηση».[19] Βαδίζει, έτσι, στο δρόμο του J. Cruet που πίστευε επίσης ότι η μη γνώση του νόμου έχει κάποτε ευεργετικά αποτελέσματα γιατί αποτρέπει το μπλοκάρισμα που συχνά επιφέρει η τυπολατρικά απαρέγκλιτη τήρηση των νόμων. Η αυθόρμητη και ίσως «διακριτική» εφαρμογή τους, αν και συνέπεια άγνοιας, απεγκλωβίζει από το νομικό κυκεώνα.[20]

Κλείνοντας το σύντομο αυτό σημείωμα, θέλουμε να τονίσουμε πως η αντιθετική ενότητα κεφαλαίου και εργασίας κάθε άλλο παρά αδιάφορη στέκει μπροστά στο ζήτημα της γνώσης του νόμου. Το πρόβλημα έχει πολλές πτυχές που πρέπει να μελετηθούν σε βάθος προς χάρη του απελευθερωτικού χαρακτήρα της επιστημονικής έρευνας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γ. Μιχαηλίδου-Νουάρου: Δίκαιον και κοινωνική συνείδησις, σ. 106, εκδ. Παπαζήση 1972.

2. Θ.Κ. Παπαχρίστου. Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία του Δικαίου, τ. 1, σ. 181 επ., εκδ. Α. Σάκκουλα 1984.

3. W.V. Smirnov: Conscience du droit et respect du droit in "Travaux du colloque de sociologie juridique Franco-Sovietique", p. 253, ed. CNRS 1977.

4. A.I. Soukharev: La connaissance du droit et le developpement de la conscience du droit, conditions d'une éducation juridique efficace des citoyens in "Travaux du colloque de sociologie juridique Franco-Sovietique", ed. CNRS 1977. p. 239.

5. Παρέμβαση της Voznessenskaia in "Travaux du colloque de sociologie juridique Franco-Sovietique", ed. CNRS 1977, p. 265: με την ίδια έννοια ο Gelard μιλά για «την ευτυχία να μη γνωρίζεις το δίκαιο» στο ίδιο σ. 265.

6. R. Lukic: Théorie de l' état et du droit, p. 431-2, ed. Dalloz 1974.

7. Ενδεικτικά Β.Ι. Λένιν: Υλισμός και εμπειριοκριτικισμός σε Άπαντα τ. 18, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, σ. 101-107, 125 επ., 135 επ., 143 επ. Βλ. επίσης Ακαδημίας Επιστημών της ΕΣΣΔ: Διαλεχτικός υλισμός, εκδ. Γνώσεις, σ. 386 επ.

8. Θ.Κ. Παπαχρίστου: οπ.π., σ. 183 και J. Carbonnier: Sociologie juridique, p. 394, PUF 1978.

9. Ν. Πουλαντζά: Το κράτος —η εξουσία— ο σοσιαλισμός, σ. 128-129, εκδ. Θεμέλιο.

10. G. Ripert: Les forces créatrices du droit, p. 377, L.G.D.J. 1955.

11. Κ. Μάρξ: Το κεφάλαιο τ. 1, σ. 291-311, εκδ. Σύγχρονη Εποχή 1978.

12. Β.Ι. Λένιν: Για τα δικαστήρια διαιτησίας σε Άπαντα τ. 4, σ. 285.

13. Παρέμβαση Gelard in "Travaux du Colloque de Sociologie juridique Franco-Sovietique", p. 258 και J. Carbonnier οπ.π., σ. 311.

14. Παρέμβαση A.J. Arnaud, οπ.π., σ. 263.

15. J. Carbonnier, οπ.π., σ. 164.

16. Μ. Φουκώ: Επιτήρηση και τιμωρία — Η γέννηση της φυλακής, σ. 126, 129, εκδ. Ράππα 1989.

17. Β.Ι. Λένιν: Ερμηνεία του νόμου για τα πρόστιμα σε Άπαντα τ.2, σ. 42-43, 48 και του ίδιου: Για τα δικαστήρια διαιτησίας, οπ.π., τ. 4, σ. 284.

18. J. Cruet: La vie du droit et l' impuissance des lois, p. 264, ed. Flammarion 1908, επίσης R. Lukic: οπ.π., σ. 432-433, ακόμη K. Kulcsar: La connaissance du droit en Hongrie in "L' année Sociologique", 1967 (18) και παρέμβαση J. Barbonnier σε Travaux du colloque de sociologie juridique Franco-Sovietique, p. 266-267.

19. J. Carbonnier in "Travaux du colloque...", p. 266.

20. J. Cruet: οπ.π., σ. 260 επ., 264.

Συμβολή στην μη τυποποίηση του «Αγοραίου» εγκλήματος

του Γιάννη Πανούση
Καθηγητή Νομικής Σχολής Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης

1. Εισαγωγικές επισημάνσεις

Στο άρθρο μου αυτό δεν θ' ασχοληθώ με την προβληματική της οικονομικής εγκληματικότητας, η οποία άλλωστε έχει εκτεταμένα και σε βάθος αναλυθεί από άλλους εγκληματολόγους[1] ή από διεθνείς οργανισμούς.[2]
Ούτε βέβαια θα αναφερθώ στα ποινικά μέτρα αντιμετώπισης του φαινομένου.[3] Θα περιοριστώ στη διατύπωση ορισμένων σκέψεων σχετικών με τη δυνατότητα μαθηματικής και τυποποιημένης απεικόνισης της οικονομικής εγκληματικότητας.

Ως γνωστόν οι μορφές της νομιμότητας και της παρανομίας συνδέονται με την κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη και την κοινωνικοοικονομική υπανάπτυξη αντίστοιχα.

Αυτή η διαπίστωση έχει έντονο εγκληματολογικό ενδιαφέρον[4] αφού η εγκληματικότητα στις πλούσιες περιοχές/περιόδους είναι ποσοτικά και ποιοτικά διαφοροποιημένη από την εγκληματικότητα στις φτωχές περιοχές/περιόδους. Τα εγκλήματα της «αγοράς» που εξετάζουμε εδώ προϋποθέτουν λειτουργία ενός πλέγματος παροχής υπηρεσιών, κρατικών και ιδιωτικών και δεν μπορούν ν' αναπτυχθούν με τη σύγχρονη αυτή μορφή σε Κράτη ή πόλεις χωρίς υψηλό βιοτικό επίπεδο.

Από την άλλη πλευρά οι Εταιρείες Εγκλήματος π.χ. η «Επιχειρηματική Μαφία» (enterpreneurial Mafia)[5] αναπτύσσουν δικούς τους διοικητικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς διαύλους μέσα από τους οποίους το «έγκλημα του λευκού κολλάρου» μολύνει το σύνολο σχεδόν των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων. Η παράνομη δράση μεταμορφώνεται σε business αλλά και η business δεν μπορεί να αποφύγει την παράνομη δράση.[6]

Η κατάχρηση της οικονομικής ισχύος (π.χ. των καρτέλ)[7], που σηματοδοτεί τη συναφή εγκληματικότητα ως εγκλήματα των ισχυρών,[8] ή ο ταξικός χαρακτήρας των εγκλημάτων white-collar[9] ή ο ενδημικός χαρακτήρας των εγκλημάτων κέρδους σε κάθε business[10] —που διεθνοποιείται μαζί με τις διεθνείς οικονομικές συναλλαγές—[11] συνιστούν αναπόσπαστα κομμάτια του οργανωμένου εγκλήματος.[12]

Υπερβαίνοντας τη «φαιά ζώνη» των οικονομικών δραστηριοτήτων[13] ορισμένοι επιχειρηματίες δημιουργούν μια πραγματική «αγορά του εγκλήματος».[14]

Συνυφασμένη με το οικονομικό έγκλημα είναι και η διαφθορά στο δημόσιο τομέα,[15] η απορρόφηση παραγωγικών πόρων για την καταστολή του[16] και η κυκλοφορία του «βρώμικου» χρήματος.[17] Η μορφή αυτή εγκληματικότητας μετατρέπεται είτε σε «εθνικό σπόρ» είτε σε «εθνικό κίνδυνο».[18]

Η σχέση κέρδους και εξουσίας,[19] ο ανταγωνιστικός και υλιστικός χαρακτήρας των σύγχρονων κοινωνιών, τα «κυκλώματα» του μαύρου χρήματος[20] συνιστούν ορισμένες από τις βασικές παραμέτρους της «πολιτικής οικονομίας του οργανωμένου εγκλήματος».[21]

Πέραν δηλ. του κόστους του εγκλήματος[22] και των οικονομικών συνεπειών της εγκληματικότητας,[23] η προσφορά «εγκληματικών υπηρεσιών»[24] παρέχει νέο πεδίο ανάλυσης τόσο στους εγκληματολόγους όσο και στους οικονομολόγους.

2. Οικονομο-λογική προσέγγιση

Μετά τους γιατρούς, τους ψυχολόγους και τους κοινωνιολόγους, άρχισαν πρόσφατα και οι οικονομολόγοι να ασχολούνται με το φαινόμενο «έγκλημα». Η μορφή του εγκλήματος που ενδιαφέρει τους οικονομολόγους είναι «τα εγκλήματα της μαύρης αγοράς»[25] όπου όμως οι στρατηγικές αντεγκληματικής παρέμβασης είναι σύνθετες και όχι πάντοτε αποτελεσματικές, αφού ο έλεγχος είναι δύσκολος και οι διασυνδέσεις μυστικές.

Αν αυτή η βιομηχανία του εγκλήματος περιπλέκει, αντίθετα η ατομική προσέγγιση φαίνεται να δίνει στους οικονομολόγους περισσότερες δυνατότητες ανάλυσης.

Ο «οικονομικός» εγκληματίας δεν διαφέρει από τους άλλους ανθρώπους —λένε— ως προς το στόχο (= κέρδος) αλλά ως προς το ύψος των ωφελιμιστικών προσδοκιών και τους οικονομικούς υπολογισμούς του.[26]

Η ατομική εγκληματική απόφαση προσδιορίζεται από τον εξής τύπο:[27]

υψΩ [Χ, Απ+ΚΝ+(ΚΠ-ΚΑ,Π) Αε] Υ6
όπου:
ύψιστη Ωφελιμότητα [Χρόνος αφιερωμένος σε νόμιμες και παράνομες δραστηριότητες εκτός αγοράς, Αρχική περιουσία+Κόστος επιστροφής στη Νόμιμη δραστηριότητα[28] + (Κόστος επιστροφής στην Παράνομη δραστηριότητα[29] — Κόστος Αποτυχίας= σύλληψη κλπ, και Πρόστιμα) Αριθμός εγκλημάτων] Υποκειμενική εκτίμηση της διάρκειας των ενδεχομένων συλλήψεων.

Το έγκλημα μοιάζει να είναι μια ορθολογική απάντηση στις δυνάμει ευκαιρίες για παράνομα κέρδη ύστερα από συνεκτίμηση των προβλεπόμενων χαμηλών ποινών, μικρού κινδύνου σύλληψης και τιμωρίας κλπ.[30]

Παρότι οι συναρτώμενες αυξομειώσεις καταδικών' και τέλεσης (νέων) εγκλημάτων δεν παρουσιάζουν μεγάλες διαφοροποιήσεις (1% αύξηση πιθανότητας καταδίκης → 0,99 μείωση αριθμού εγκλημάτων)[31] και χωρίς να μπορούμε να μαθηματικοποιήσουμε αυτά τα δεδομένα, μοιάζει να είναι αντίστροφη η σχέση οικονομικής εγκληματικότητας και βεβαιότητας τιμωρίας.[32]

Πάντως θάπρεπε να επισημάνουμε για το «μοντέλο» αυτό ότι: α) στα κλασικά οικονομικά εγκλήματα ο «Χρόνος» που διατίθεται για νόμιμες ή και παράνομες δραστηριότητες είναι **κοινός** β) πολλές φορές η Ωφελιμότητα είναι αρνητική ως προς το χρόνο και θετική ως προς την Περιουσία[33] και γ) δεν μπορεί να υπολογισθεί οικονομικά το ψυχικό κόστος μιας σύλληψης κλπ.

Για τον εντοπισμό του κόστους (και) των ψυχικών παραγόντων στη διάπραξη κοινών οικονομικών εγκλημάτων (διάρρηξη, ληστεία) έχει προταθεί και είναι άλλος τύπος:[34]

ΕΔ= Υε (ΑΜ, Κ, Αλλ)
όπου
Εγκληματικός Δείκτης (στην πόλη)= Υποκειμενική εκτίμηση (Ανισότητα εισοδημάτων[35], Μέγεθος Εισοδημάτων, Κίνδυνοι,[36] Άλλες Κοινωνικοοικονομικές παράμετροι).

Και στην περίπτωση αυτή θάπρεπε να επισημάνουμε ότι τα συνολικά δεδομένα «μοντέλων» δεν μπορούν να ερμηνεύσουν ατομικές συμπεριφορές (π.χ. ατόμων πλήρως ή μερικώς απασχολουμένων στην παρανομία).[37]

Γίνεται φανερό ότι το κρίσιμο ανασταλτικό στοιχείο — ή «αντικίνητρο»[38] είναι η κανονικότητα του αστυνομικού ελέγχου και η αυστηρότητα του δικαστικού ελέγχου.[39]

Οι αυξημένες πιθανότητες (μέχρι βεβαιότητας) για σύλληψη, προσαγωγή σε δίκη, καταδίκη και έκτιση της καταγνωσθείσας ποινής μπορεί να μην αποτρέπουν οριστικά κάποιον εγκληματία από την τέλεση ενός εγκλήματος αλλά σίγουρα μπορούν να «ισοσκελισθούν» μόνον όταν το αναμενόμενο κέρδος είναι υπέρμετρα υψηλό. Κάτι τέτοιο όμως περιορίζει τον κύκλο των «εργασιών» και μειώνει τους ενδεχόμενους στόχους (π.χ. πολυκαταστήματα), οι οποίοι όμως λαμβάνουν περισσότερα μέτρα ασφαλείας και δυσχεραίνουν την πρόσβαση.

Σε κάθε περίπτωση πάντως πρέπει να δεχθούμε ότι η εκτίμηση των πιθανοτήτων —προτρεπτικών ή ανασταλτικών— γίνεται σύμφωνα με αντικειμενικά αλλά και με έντονα υποκειμενικά στοιχεία.

Έτσι αν για το «κέρδος» από την μη-πληρωμή προστίμου σε parking έχουμε τον τύπο:[40]
Κ= π (Πν-Αν)
όπου:
Κέρδος= πιθανότητες (πληρωμή νομίμου προστίμου-Αποφυγή νομίμου προστίμου) τότε για τον υπολογισμό του τελικού Κέρδους από μια οικονομική εγκληματική επιχείρηση ίσως θάπρεπε να χρησιμοποιηθεί ένα είδος «ισολογισμού» με τα εξής μεγέθη:

Θετικά αποτελέσματα	**Αρνητικά αποτελέσματα**
Οικονομικά οφέλη	Οικονομική βλάβη
Κοινωνικό κύρος	Κοινωνική απόρριψη
Ψυχολογική ενδυνάμωση	Ψυχολογικό στρες
Πολιτική ισχύς	Πολιτικές εμπλοκές
κλπ	κλπ

Σε γενικές πάντως γραμμές η ορθόδοξη οικονομική ανάλυση προσεγγίζει το οικονομικό έγκλημα ως ορθολογική επιλογή «οφέλους-κόστους»[41] και ως ατομική απόφαση συμμετοχής σε παράνομες δραστηριότητες[42], παραβλέποντας πολιτικές, κοινωνικές και ψυχολογικές παραμέτρους, η απουσία των οποίων «αλλοιώνει» το αποτέλεσμα, καθιστά αναξιόπιστη την πρόγνωση και αγνοεί την παθολογία της αγοράς και το ανομικό κοινωνικό κλίμα.

Για τον ίδιο βέβαια λόγο που είναι δυσχερής ο υπολογισμός της οικονομικής ζημίας από τη διάπραξη οικονομικών εγκλημάτων,[43] αδυνατούμε να επιβεβαιώσουμε τον ισχυρισμό του Ehrlich ότι και οι μηχανισμοί καταστολής «κοστολογούν» τη δράση τους, υπολογίζουν δηλ. αν το οικονομικό όφελος από την παρέμβαση τους υπερβαίνει ή όχι το οικονομικό κόστος των λειτουργικών τους αναγκών[44] και ανάλογα πράττουν.

3. Μαρξιστική Ανάλυση

Οι μαρξιστές εγκληματολόγοι προσέγγισαν μεν το έγκλημα ως υποκατηγορία της παρέκκλισης[45] αλλά δεν απομακρύνθηκαν από την εμπειρικής φύσης πεποίθηση ότι η παρέκκλιση είναι ένα συνεκτικό προ-υπάρχον και δεδομένο αντικείμενο μελέτης,[46] το οποίο δεν έχει ανάγκη ιδιαίτερης θεωρητικής (= ταξικής) ανάλυσης.

Το έγκλημα πάντως ως αναπόσπαστο τμήμα της ταξικής πάλης κατά την άνοδο του καπιταλισμού[47] άλλοτε συνυφαίνεται με το οικονομικό έγκλημα και τη βία[48] κι άλλοτε με την προσωπική ανασφάλεια.[49]

Το οικονομικό στοιχείο είναι θεμελιώδες στη μαρξιστική θεωρία αλλά συνδέεται περισσότερο με την πολιτική αι-

τιολογία και την θεωρητική τεκμηρίωση και λιγότερο με εξειδικευμένα εγκληματολογικά παραδείγματα.

Ο ηθικός πανικός για το έγκλημα δεν ειναι —ισχυρίζονται— τίποτα περισσότερο από ένα πολιτικό προπέτασμα καπνού,[50] πίσω από το οποίο κρύβεται (και νομιμοποιείται) η κρατική καταστολή. Ο φτωχός είναι «πιο κοντά στο έγκλημα» —ως δράστης ή ως θύμα—[51] γιατί τα ταξικά του χαρακτηριστικά τον βάζουν στο στόχαστρο ή και γιατί το έγκλημα παρουσιάζεται ως «εξέγερση του φτωχού».[52]

Μια οριακή και ακραία εφαρμογή αυτής της θεωρητικής αφετηρίας, που συνδέει άρρηκτα την ατομική (εγκληματική) δράση με την κοινωνική πάλη, θα οδηγούσε στο παράλογο συμπέρασμα ότι «οι φτωχοί που δεν εγκληματούν έχουν ψευδή συνείδηση, αφού δεν ανατρέπουν (και) με τον τρόπο αυτό την τάξη πραγμάτων».

Από την άλλη μεριά το επιχείρημα ότι οι φυλακές εξακολουθούν να λειτουργούν ως «national poorhouses»[53] ανατρέπεται από τη διαπίστωση ότι η σύνθεση του ποινικού πληθυσμού διαμορφώνεται μάλλον από φίλτρα και στερεότυπα και δεν σχετίζεται με ταξικούς αγώνες ή προπολιτικά εγκλήματα.

Έχοντας υιοθετήσει γενικούς αφορισμούς του τύπου «Το Κράτος καταστέλλει...», «Ο εγκληματίας είναι θύμα του συστήματος...» «Το έγκλημα του δρόμου συνδέεται με τον κοινωνικό ρατσισμό...» η Αριστερά αποφεύγει να τοποθετηθεί επί της ουσίας του προβλήματος της εγκληματικότητας. Οι κλασικοί μαρξιστές αρκούνται να θεωρούν τον «επαγγελματία εγκληματία» ως «... μέλος ενός οικονομικού και παρασιτικού αντιδραστικού λούμπεν προλεταριάτου»[54] ενώ ταυτόχρονα καταγγέλουν το οικονομικό έγκλημα[55] και το σύστημα που το παράγει.

Συμπερασματικά οι μαρξιστές ανέλυσαν κυρίως τη δομή και λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος και τον υλικό/υλιστικό χαρακτήρα του εγκλήματος και ασχολήθηκαν με την ανατροπή των κοινωνικών όρων και όχι με την εμβάθυνση στο ίδιο το εγκληματικό φαινόμενο.

4. Κριτικά

Παρότι αρχικά το έγκλημα (π.χ. η επαιτεία) συνδεόταν με τα συμφέροντα μιας οικονομικής ελίτ,[56] σήμερα αφενός είναι δύσκολο να ορίσουμε επακριβώς ποιά είναι τα οικονομικά χαρακτηριστικά της κυρίαρχης τάξης και αφετέρου να αρνηθούμε το γεγονός ότι το οικονομικό έγκλημα θίγει όλες τις τάξεις και προκαλεί θύματα παντού (ή και κέρδη παντού). Η οικονομική παρανομία ενδημεί τόσο σε κοινωνικά ωφέλιμες δραστηριότητες όσο και σε ατομικές ωφελιμιστικές ενέργειες.[57]

Το Κεφάλαιο αρνείται νόμους και αυτοπειθαρχία και στο όνομα του κέρδους προάγει το «οικονομικό έγκλημα» την ίδια ώρα που οι μαρξιστές προσεγγίζουν την «οικονομία ως έγκλημα».

Είναι όμως σημαντικό το γεγονός ότι αυτές οι —πειρατικού χαρακτήρα— επενδύσεις[58] που «ξεπλένουν το χρήμα» μέσα από διοικητικούς μηχανισμούς[59] αντικαθιστούν σιγά-σιγά τις κλασικές, και συχνά βίαιες, δραστηριότητες του εμπορίου ναρκωτικών, των διαρρήξεων, της εκμετάλλευσης πορνών κλπ.

Ο σύγχρονος άνθρωπος δύσκολα θα «επέλεγε» ανάμεσα στο φόβο για/από το έγκλημα του δρόμου και τον κίνδυνο απωλειών από οικονομικό έγκλημα. Η αναπαράσταση της βίας —ιδίως από ξένους—[60] και η συναφής θυματοποίηση μας κάνουν να ξεχνάμε την ηλεκτρονική εγκληματικότητα ή τον οικονομικό —κοινωνικά υπερ-ενταγμένο— εγκληματία.

Από την άλλη μεριά η κοινωνικοποίηση των απωλειών λόγω εγκλήματος[61] (π.χ. παροχή αποζημίωσης στο θύμα), η αλλαγή των κοινωνικών αντιλήψεων σύμφωνα με τις οποίες ακόμα και οι άνθρωποι αποτελούν «περιουσιακά στοιχεία»[62] (π.χ. η γυναίκα αντικείμενο εκμετάλλευσης ή η εκδιδόμενη γυναίκα) και ο διευρυνόμενος κοινωνικός έλεγχος ενισχύουν την άποψη ότι το έγκλημα μπορεί να αντιμετωπισθεί και σε επίπεδο κοινότητας.

Αν όμως η εμπειρία αυτή φαίνεται αποτελεσματική στο κοινό έγκλημα δεν νομίζω ότι μπορεί να χρησιμεύσει στον περιορισμό του οικονομικού οργανωμένου εγκλήματος.

5. Μη-πρόταση

Στο τέλος της δεκαετίας του '60 οι οικονομολόγοι μας υποσχέθηκαν «optimal» έλεγχο του εγκλήματος.[63] Σήμερα οι ριζοσπάστες εγκληματολόγοι επαγγέλλονται «ένα νέο αριστερό ρεαλισμό σχετικό με το έγκλημα»,[64] απορρίπτοντας την παλαιά τους θέση: «τίποτα δεν αλλάζει αν δεν ανατραπεί το σύστημα».

Η περίοδος της «ρομαντικής ηρωοποίησης του εγκληματία» πέρασε.[65]

Το ίδιο και η άρνηση της ανάλυσης ποσοτικών μεγεθών.[66]

Η κατάργηση των μηχανισμών καταστολής μετά την επανάσταση[67] έμεινε όραμα. Η εγκληματικότητα δεν είναι μόνον παιδί των κοινωνικών συγκρούσεων.

Το έγκλημα, ως γνήσιο προϊόν του κοινωνικού σχηματισμού,[68] δεν παύει να συνδέεται με τη συνείδηση του ανθρώπου[69] ακόμα κι όταν πρόκειται για εγκληματίες με «ψευδή και προ-πολιτική μορφή ατομιστικής συνείδησης».[70]

Μια τέτοια όμως παραδοχή μας εξασφαλίζει και τη δυνατότητα αριθμητικής απεικόνισης της οικονομικής δράσης του ΑΝΘΡΩΠΟΥ-Εγκληματία;

Η απάντηση δεν μπορεί να είναι μονοσήμαντη

Οι κρίσιμοι σε όλα τα μοντέλα παράμετροι είναι:

α) προσδοκόμενο κέρδος από το έγκλημα
β) προσδοκόμενη ζημία
γ) πιθανότητα τιμωρίας
δ) πιθανότητα ατιμωρησίας
ε) αρχικός πλούτος
στ) τελικός πλούτος
ζ) διατιθέμενος χρόνος
η) χαμένος χρόνος
θ) κέρδη από τη νόμιμη δραστηριότητα
ι) απώλειες από τη νόμιμη δραστηριότητα
ια) άλλες δυσκολίες ή ευκολίες (μέσα, ευκαιρίες κλπ).

Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι η οικονομική εκτίμηση γίνεται κατά δυάδες, δηλ. προσδοκόμενο κέρδος μείον προσδοκόμενη ζημία, αλλά **συνολικά.** Έτσι είναι δυνατό το ψυχολογικό στοιχείο του «χαμένου χρόνου» να λειτουργήσει ως πλέον βαρύνον για την τελική απόφαση απ' ό,τι το οικονομικό στοιχείο του «κέρδους».

Θα τολμούσα τυποποιώντας το συλλογισμό αυτό και εντάσσοντάς τον στην εγκληματολογική μου άποψη για τους παράγοντες που οδηγούν στο έγκλημα[71] να παραστήσω ως εξής την όλη «οικονομική» εγκληματολογική διεργασία:

1. Ε= Αν+Κτ+Χχ+Πρ, δηλ. Έγκλημα= Άνθρωπος+Κατάσταση+Χωρόχρονο+Πράξη
2. Κτ= Ο+Κ+Ψ κλπ, δηλ. Κατάσταση=Οικονομική+Κοινωνική+Ψυχολογική κλπ.
3. ΟικΚτ= ΑρχΠ+ΠροσδΠ, δηλ. Οικονομική Κατάσταση= Αρχικός Πλούτος+Προσδοκόμενος Πλούτος
4. ΑρχΠ= Νμ+Πμ, δηλ. Αρχικός Πλούτος= Νόμιμος+Παράνομος
5. ΠροσδΠ=Νμ+Πμ, δηλ. Προσδοκόμενος Πλούτος= Νόμιμος+ Παράνομος
6. Πμ Π=Κρ+ΔΜ+Σθ+Ευ — Κνδ (πνκ+τνκ+λπ)

δηλ. Παράνομος Πλούτος= Κέρδος+Διαθέσιμα Μέσα+Συνθήκες+Ευκαιρίες-Κίνδυνοι (ποινικοί+τεχνικοί+λοιποί).

Ίδια διεργασία πρέπει να γίνει για να προσδιοριστεί και να συνεκτιμηθεί η Κοινωνική Κατάσταση, η Ψυχολογική Κατάσταση κλπ, με συνέπεια βέβαια να χάνεται κανείς μέσα σε «άπειρες μεταβλητές».

Ακόμα όμως και αν μπορούσαμε να μετρήσουμε τα αντικειμενικά στοιχεία της κατάστασης (γενικής, ειδικής και ατομικής), μέσα στην οποία ή και ενώπιον της οποίας βρίσκεται ο Άνθρωπος, μας μένει να διερευνήσουμε την αφανή πλευρά της Υποκειμενικής Κατάστασης, δηλ. την Υπαρξιακή στάση του Ανθρώπου. Αυτή η εμβάθυνση που εγγίζει τα όρια της Γνώσης και της Ελευθερίας είναι κατά τη γνώμη μου μη-αποτιμητέα με αριθμούς και μη-προγνώσιμη και γι' αυτό το όλο σχήμα ή ο μαθηματικός τύπος δεν είναι αξιόπιστος.

Απλοποιώντας τα πράγματα ίσως θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι Ε=ΥπΑ — Αντ Α, δηλ. Εγκλημα= Υποκειμενικός (υπαρξιακός) Άνθρωπος μείον Αντικειμενικός (Κοινωνικός) Άνθρωπος

και όπου στον ΥπΑ θα ψάξουμε για τις «αντιστάσεις» και στον ΑντΑ θα βρούμε τις «προτροπές»

Αυτό σημαίνει ότι επαναφέρουμε την (νεο) κλασική μέθοδο της ατομικής προσέγγισης;

Η απάντηση είναι **αρνητική,** έαν ως άτομο θεωρούμε μια μονάδα με «εξαρτημένα ανακλαστικά» και **θετική,** εάν ως άτομο νοούμε ένα πρόσωπο που συνειδητά και ελεύθερα αυτοπροσδιορίζεται μέσα σ' ένα χωρόχρονο.

Ναι λοιπόν στην ατομική προσέγγιση (και) του (οικονομικού) ΑΝΘΡΩΠΟΥ-Εγκληματία

ΟΧΙ όμως στη μαθηματικοποιημένη κυβερνητικοποιημένη η οποιουδήποτε άλλου τύπου «μέτρησή» του.

6. Επιμύθιο

Ο εκλεκτικός, πραγματιστικός και μεταρρυθμιστικός ρόλος της σύγχρονης Εγκληματολογίας είναι γνωστός.[72] Ο αυτάρεσκος και αυτάρκης χαρακτήρας της πολλές φορές είχε δικαιολογηθεί ως αντίσταση στην εμπορευματοποίηση της εγκληματολογικής έρευνας.[73]

Το μοντέλο όμως μιας —δια της πολιτικής οικονομικής— αντιμετώπισης των προβλημάτων του κοινωνικού ελέγχου[74] και της ανομίας επαναφέρει τις διακρίσεις των συντηρητικών, προοδευτικών και ριζοσπαστών-ουμανιστών εγκληματολόγων.

Σ' αυτούς τους τελευταίους πρέπει να στηρίξει η Εγκληματολογία τον εκσυγχρονισμό των μεθόδων της, την ανανέωση της προβληματικής της και το ρηξικέλευθο χαρακτήρα των «απαντήσεών της» στα κρίσιμα ερωτήματα του καιρού μας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. αντί άλλων **Ν. Κουράκη,** Τα οικονομικά εγκλήματα, Ποινικά 13,1982.
Χ. Δημοπούλου, Η εγκληματολογική προβληματική των σύγχρονων οικονομικών εγκλημάτων, Σύγχρονα Νομικά Μελετήματα — 14,1989— Economic crime in Europe (edited by L.H. Leigh), London 1980 -Economic crime (R 81/12) European Committee on Crime Problems, Strasbourg 1981- Economic crisis and crime, European Committee on Crime Problems, Strasbourg 1985.

2. Βλ. αντί άλλων Criminological aspects of economic crime, Council of Europe, vol. XV, Strasbourg 1977.

3. Βλ. αντί άλλων **Günther Kaiser,** Η ποινική δίωξη οικονομικών εγκλημάτων, απόδοση: Λ. Κοτσαλή, ΝοΒ 31, 1983 (καθώς καί του **ίδιου,** Ο ποινικός έλεγχος της βαριάς οικονομικής εγκληματικότητας, Ποινικά-15, Αθήνα 1983).

4. Βλ. **Vincenzo Ruggiero,** The encounter between big business and organized crime, στο Capital and Class, Summer 1985, n°26, σ. 95.

5. οπ. π,σ. 98.

6. οπ. π,σ. 93.

7. Βλ. **Kl. Tiedemann,** Phenomenology of economic crime, στο Criminological aspects....., σ. 12.

8. Βλ. **Χ. Δημόπουλου,** οπ.π, σ. 192 επ.

9. οπ. π,σ. 119.

10. Βλ. για business crime σε **K. Tiedemann,** Antitrust Law and Criminal Policy in Western Europe, στο Economic Crime in Europe, σ. 43.

11. Βλ. **Mireille Delmas-Marty,** White-collar Crime and the EEC, στο Economic Crime in Europe, σ. 83.

12. Βλ. **Ν. Κουράκη,** οπ.π,σ. 23.

13. Οπ. π,σ. 31.

14. Βλ. **Maurice Cusson,** Croissance et décroissance du crime, Paris 1990, σ.130

15. Βλ. **Cesare Pedrazzi,** La corruption, στο "La ciminalité d' Affaires" Revue Internationale de Droit Pénal, 1982, σ. 327 επ.

16. Βλ. **Ν. Αντωνάκη, Δ. Καραβίδα,** Οικονομική ανάλυση του εγκλήματος στην Ελλάδα, Επιθ. Κοιν. Ερευνών, 74, 1989, σ. 15.

17. Βλ. Έρευνα **Γ. Σιώτου,** Το «ξέπλυμα» των κερδών της παραοικονομίας, ΤΑ ΝΕΑ 29/1/91.

18. Βλ. **D. Cressey,** Theft of the Nation: the structure and operations of organized crime, New York 1969.

19. Βλ. **P. Lascoumes,** Approche historique des processus de criminalisation des illégalismes liés à la vie des affaires, οπ. π. R.I.D.P. 1982, σ. 43.

20. Βλ. Έρευνα **Χρ. Ζαφείρη-Στ. Τζίμα,** Στήνουν εταιρείες «πλυντήρια», ΤΑ ΝΕΑ 31/1/91.

21. Βλ. **Ν. Κουτσιαρά,** Έγκλημα και Τιμωρία: Η αυταρέσκεια της νεοκλασσικής οικονομικής ανάλυσης, αφιέρωμα περιοδικού ΔΙΑΒΑΖΩ «Το έγκλημα: απόπειρες ερμηνείας», αρ. 239, 16/5/90, σ. 56 — Βλ. και κριτική σε **Ν. Κουλούρη,** Στα (επιστημονικά;) μυστικά του (εγκληματολογικού) βάλτου, Χρονικά — 1, 1991, σ. 141.

22. Βλ. **Ph. Robert, Th. Godefroy,** Le coût du crime, Masson

1978.

23. Βλ. **Στ. Αλεξιάδη,** Εγκληματολογία, γ' εκδ. Θεσ/κη 1989, σ. 201 επ.

24. Βλ. **Ν. Κουτσιαρά,** οπ.π, σ. 60.

25. Βλ. μ.ά. **Th. Schelling,** Economic Analysis of Organized Crime, στο Organized Crime: Annotations and Consultant's Papers, Washington 1967, σ. 114 επ. — **J. Buchanan,** A defence of organized crime? στο The Economics of crime and Punishment, Washington 1973, σ. 125 —**An Anderson,** The business of organized crime: a Cosa Nostra Family, Stanford, 1979, σ. 18.

26. Βλ. **Gary Becker,** Crime and Punishment: an economic approach, στο The Economic approach to human behavior, Chicago, 1976, σ. 46επ. (βλ. και Journal of Political Economy, March/April 1968).

27. Βλ. αναλυτικά σε **M. Block-J. Heineke,** A Labor theoretic analysis of the criminal choice, American Economic Review, 1975, 65 (3), σ. 314 επ.

28. Βλ. π.χ. ανεργία, απώλεια μισθών.

29. π.χ. νέα εργαλεία δουλειάς.

30. Βλ. **David Gordon,** Capitalism, Class and Crime in America, στο Crime and Delinquency, 1973, 19 (2) σ. 174.

31. Βλ. συμπεράσματα έρευνας Ehrlich σε **Ν. Κουτσιαρά,** οπ. π, σ. 61.

32. Βλ. και **Ν. Αντωνάκη, Δ. Καραβίδα,** οπ.π, σ. 21 επ.

33. Βλ. **M. Block-J. Heineke,** οπ. π,σ. 315.

34. Βλ. **Sh. Danziger,** Explaining Urban Crime Rates, Criminology 1976,14 (2), σ. 291 **-Sh. Danziger, D. Wheeler,** The economics of crime: punishment or income redistribution? Review of Social Economy, 1975, 33 (3) σ. 120 επ.

35. Πρόκειται για την «ψυχολογία της αποστέρησης».

36. π.χ. φυλάκιση.

37. Βλ. **Ν. Κουτσιαρά,** οπ. π,σ. 59.

38. Βλ. **Ν. Κουτσιαρά,** οπ. π,σ. 62.

39. Πρβλ. **Ν. Κουτσιαρά,** οπ. π,σ. 58 για δύο κύριες μεταβλητές: πιθανότητα καταδίκης-αυστηρότητα ποινής.

40. Πρβλ. **Gordon Tullock,** An economic approach to crime, στο Social Science Quarterly, June 1969, σ. 290.

41. Βλ. ανάλυση απόψεων Becker, Ehrlich κ.α. σε **Ν. Αντωνάκη, Δ. Καραβίδα,** οπ. π,σ. 17 επ. —**Ν. Κουτσιαρά,** οπ. π,σ. 57.

42. Βλ. **Ν. Κουτσιαρά,** οπ. π,σ. 58.

43. Βλ. Taking account of crime: Key Findings from the 1984 British Crime Survey, Home Office research Study n 85, London 1985, σ. 6.

44. Βλ. **I. Ehrlich,** The economic approach to crime, στο Criminology Review Yearbook, vol. 1, 1979, σ. 37 επ.

45. «Η παρεκκλίνουσα συμπεριφορά πρέπει να αναγνωστεί ως νομιμοποιημένη έκφραση της ανθρώπινης διαφορετικότητας **G. Maugham,** The career of a confusion: Radical Criminology in Britain, στο Radical Criminology: the coming crises, 1980, σ. 24.

46. Βλ. κριτική **Paul Hirst,** Marx and Engels on Law, Crime and Morality, στο Economy and Society, 1972, Vol. 1, No 1, σ. 29.

47. Βλ. **Richard Quinney,** Class, State and Crime: On the theory and practice of Criminal Justice, New York 1974, σ. 53.

48. Βλ. **Dr. Humphries, D. Wallace,** Capitalist accumulation and urban crime, 1950-71, Social Problems 1980, 28 (2), σ. 188.

49. Βλ. **David Gordon,** οπ. π, σ. 173 επ.

50. Βλ. **Richard Kinsey,** Crime in the City, στο Marxism today, May 1986, σ. 6.

51. οπ. π,σ. 7.

52. Βλ. **Carl Simon-Ann Witte,** Beating the system: the underground economy, Boston 1982, σ. 78.

53. Βλ. **Ronald Goldfarb** Prison: the national poorhouse, στο The New Republic, Nov. 1969, σ. 312.

54. Βλ. **P. Hirst,** The Marxism of the "New Criminology", British Journal of Criminology, 1973, 13 (4), σ. 196 —**Ν. Κουτσιαρά,** οπ. π,σ. 57.

55. Βλ. **William Nagel,** For a Moratorium on Prison Construction, στο Crime and Delinquency, 1977, σ. 161-162.

56. Βλ. **W. Chambliss,** Elites and the creation of Criminal Law, στο Sociological Reading in the conflict perspective, 1973, σ. 430.

57. Πρβλ. **Robert Lefcourt,** Law against the people, στο Law against the people: essays to demystify Law, Order and the Courts, 1971, New York, σ. 34.

58. Βλ. έρευνα **Χρ. Ζαφείρη-Στ. Τζίμα,** οπ. π. — Βλ. «Ιδρύεται Διεύθυνση Οικονομικού Εγκλήματος για να ελέγξει το ξέπλυμα του βρώμικου χρήματος» ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ 24/2/91.

59. Βλ. **W. Chambliss,** On the Take. From petty Crooks to Presidents, Bloomington, 1978, σ. 25.

60. Βλ. **Ch. Silberman,** Criminal violence, Criminal Justice, 1978, σ. 5.

61. Βλ. **Gunther Arzt,** Responses to the growth of Crime in the United States and West Germany: a comparison of changes in Criminal Law and Societal attitudes, στο Cornell International Law Journal, 1979, vol. 12 (43), σ. 60.

62. Βλ. **Harold Barnett,** The political economy of Rape and Prostitution, στο The Review of Radical Political Economy, vol. 8, n° 1, Spring 1976, σ. 59.

63. Βλ. **David Gordon,** Class and the economics of crime, στο The Review of Radical Political Economics, Summer 1971, vol. 3, n° 3, σ. 51.

64. Βλ. **John Lea, Jock Young,** What is to be done about Law and Order, New York 1984, σ. 11.

65. Βλ. **Nicole Rafter,** Left Out by the Left: Crime and Crime Control, στο Socialist Review, vol. 89 Sept/Oct 1986, σ. 9.

66. οπ. π, σ. 9.

67. οπ. π, σ. 9.

68. Βλ. **B. Hindess-P. Hirst,** Modes of production and social formation, London 1977, p. 48.

69. Βλ. **L.Althusser,** Lenin and Philosophy and other essays, London, 1971, σ. 192.

70. Βλ. **I. Taylor, P. Walton, J. Young,** The New Criminology, London 1973, σ. 217.

71. Βλ. **Γ. Πανούση,** Θεμελιώδη ζητήματα της Εγκληματολογίας, 1987, σ. 227 επ.

72. Βλ. **Γ. Πανούση,** Η εγκληματολογική έρευνα στην Ελλάδα, Δίκαιο και Πολιτική, τ. 17-18, 1990, σ. 111-115.

73. Βλ. **Robert Ratner,** Inside the Liberal Boot: the criminological enterprise in Canada, στο Studies in Political Economy, Spring 1984, No 13, σ. 149.

74. οπ. π,σ. 156.

ΕΛΛΑΣ-ΤΟΥΡΚΙΑ
Χρήστος Βρούστης
Γιώργος Γκαβέρης
Μιχάλης Δούντας
Ξενοφών Κονιτάδης
Σπύρος Κουτραύλης
Χρήστος Λυμπέρης
Μιλέτης Μελετόπουλος
Δημήτρης Πουλάκος
Νεοκλής Σαρρής
Σπυρών Σολταρίδης
Παύλος Χιδίρογλος
9ο Τεύχος • Ειδικό Αφιέρωμα
ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

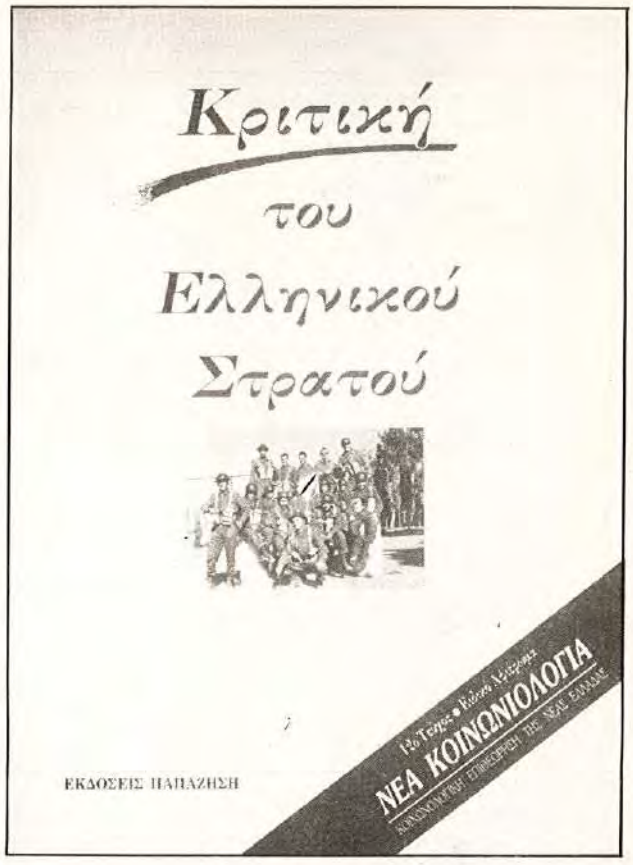
Κριτική
του
Ελληνικού
Στρατού
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ
ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

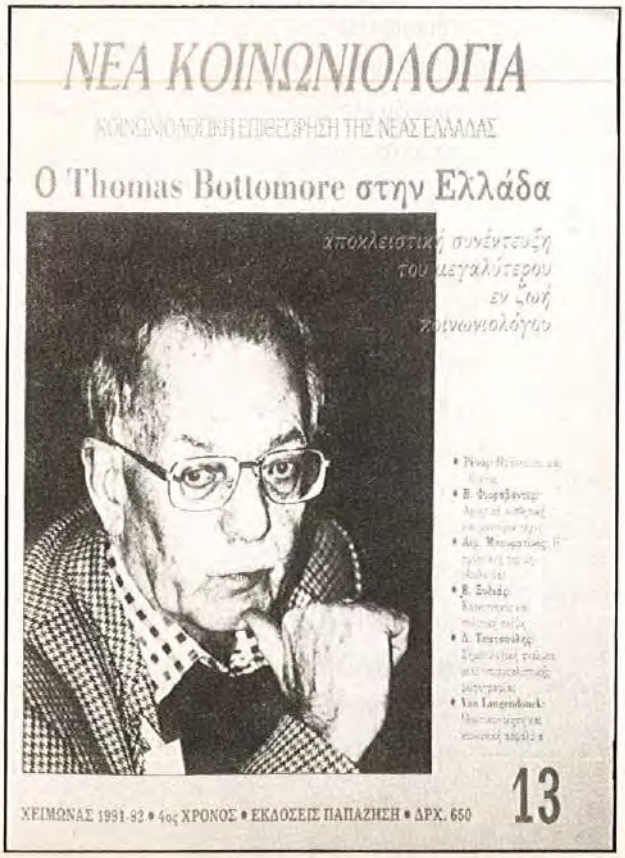
ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ
ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
Ο Thomas Bottomore στην Ελλάδα
αποκλειστική συνέντευξη
του μεγαλύτερου
εν ζωή
κοινωνιολόγου
13
ΧΕΙΜΩΝΑΣ 1991-92 • 4ος ΧΡΟΝΟΣ • ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ • ΔΡΧ. 650

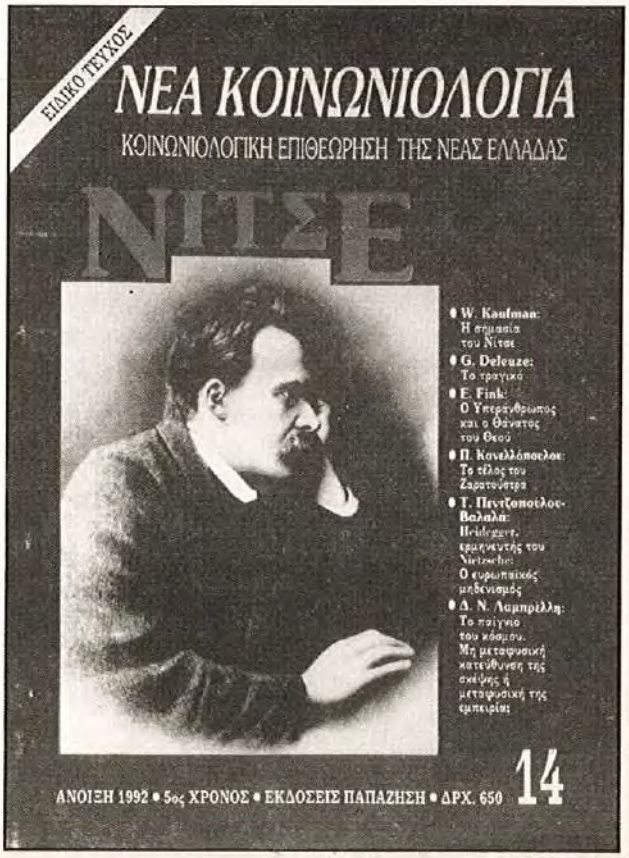
ΕΙΔΙΚΟ ΤΕΥΧΟΣ
ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ
ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
ΝΙΤΣΕ
W. Kaufman: Η σημασία του Νίτσε
G. Deleuze: Το τραγικό
E. Fink: Ο Υπεράνθρωπος και ο Θάνατος του Θεού
Π. Κονελλόπουλος: Το τέλος του Ζαρατούστρα
Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά: Heidegger, ερμηνευτής του Nietzsche: Ο ευρωπαϊκός μηδενισμός
Δ. Ν. Λαμπρέλλη: Το παίγνιο του κόσμου. Μη μεταφυσική κατεύθυνση της σκέψης ή μεταφυσική της εμπειρίας
ΑΝΟΙΞΗ 1992 • 5ος ΧΡΟΝΟΣ • ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ • ΔΡΧ. 650
14

Βιβλιοκριτική

P. Ansart: ***Les sociologies contemporaines.***

Ο τίτλος αυτού του έργου είναι δελεαστικός. Έχουμε συνηθίσει στον τομέα της κοινωνιολογίας να παρουσιάζονται κοινωνιολογικές σχολές καθώς και κοινωνιολόγοι του προηγούμενου αιώνα ή των αρχών του εικοστού. Ένα έργο που καταφέρνει να εμπλακεί με τις σύγχρονες κοινωνιολογικές σχολές αποτελεί ήδη ένα κίνητρο σημαντικό για τον αναγνώστη μελετών κοινωνιολογικού χαρακτήρα.

Η παρουσίαση ενός βιβλίου όπως αυτό του P. Ansart εμπεριέχει ταυτόχρονα ευκολίες και δυσκολίες. Ευκολίες γιατί ο ίδιος ο συγγραφέας δε φιλοδοξεί να εκφράσει προσωπικές του σκέψεις και μελέτες που πιθανόν θα μπορούσαν να δημιουργήσουν προβλήματα κατανόησης της θεματικής του, από τον αναγνώστη και που ίσως χρειαζόταν να τονιστούν μέσα στο πλαίσιο μιας παρουσίασης του έργου. Η επιθυμία της μελέτης αυτής είναι να δώσει μια συνολική εικόνα της κατάστασης της γαλλικής κοινωνιολογίας, των ρευμάτων σκέψης, των εσωτερικών της αποχρώσεων, διαφωνιών και αντιπαραθέσεων. Αυτή όμως η ευκολία στην προσέγγιση και κατανόηση του βιβλίου δημιουργεί και τη δυσκολία στη παρουσίασή του. Δεν είναι η πρώτη φορά (ούτε και η τελευταία ελπίζουμε) που ένας κοινωνιολόγος αναλαμβάνει να εκθέσει ένα τμήμα της κοινωνιολογικής σκέψης. Η σημασία λοιπόν αυτού του έργου δεν βρίσκεται αυτή καθεαυτή στο στενό κοινωνιολογικό περιεχόμενό του· πέρα από εδώ, η αξία της συγκεκριμένης μελέτης εντοπίζεται στον τρόπο που ο συγγραφέας αντιλαμβάνεται την παρουσίαση των σύγχρονων γαλλικών κοινωνιολογικών ρευμάτων.

Έτσι ο P. Ansart δεν εκθέτει μια προς μια τις σχολές σκέψης της γαλλικής κοινωνιολογίας:

— τον γενετικό δομισμό (structuralisme génétique) του Pierre Bourdieu.

— Την δυναμική κοινωνιολογία (sociologie dynamique) των Georges Balandier και Alain Touraine.

— Την στρατηγική προσέγγιση (Approche Stratégique) του Michel Crozier

— Τον μεθοδολογικό ατομικισμό (individualisme méthodologique) του Raymond Boudon.

αναλύοντας τις βασικές τους θέσεις. Αντίθετα παρουσιάζει αυτά τα ρεύματα έχοντας όμως σαν κεντρικούς άξονες αναφοράς τέσσερις μεγάλες θεματικές:

- Το αντικείμενο της κοινωνιολογίας
- Η ανάλυση των συγκρούσεων
- Η έννοια του συμβολικού
- Η κοινωνιολογία μέσα στη πολιτεία.

Τα συγκεκριμένα αυτά θέματα προβληματισμού αποτελούν και τα τέσσερα κεφάλαια του βιβλίου. Σε κάθε κεφάλαιο παραθέτεται η προβληματική της κάθε σχολής με την επιστημονική ορολογία της καθεμιάς από αυτές. Αυτό που πετυχαίνει ο συγγραφέας είναι όχι μόνο να δώσει μια σχεδόν πλήρη εικόνα της προβληματικής του συνόλου της γαλλικής κοινωνιολογίας αλλά και κυρίως να κατανοήσει ο αναγνώστης τις διαφορετικές επιστημονικές αφετηρίες, προσεγγίσεις και προβληματικές της καθεμιάς από τις σχολές της γαλλικής κοινωνιολογικής σκέψης πάνω σε συγκεκριμένα επιστημονικά αντικείμενα για να έχει έτσι τη δυνατότητα της σύγκρισης και αντιπαραβολής.

Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι ο συγγραφέας δεν προβαίνει σε προσωπικές κρίσεις για την επιστημονική αξία των προβληματικών που παραθέτει. Πράγμα βεβαίως ιδιαίτερα δύσκολο μιας που απαιτεί όχι μόνον βαθιά γνώση των επιμέρους προβληματισμών και θέσεων της κάθε σχολής αλλά και μια προσπάθεια αποστασιοποίησης από συζητήσεις και αντιπαραθέσεις στις οποίες ο ίδιος ο συγγραφέας έχει συμμετάσχει όντας ο ίδιος κοινωνιολόγος σε πλήρη δραστηριότητα (ο P. Ansart είναι καθηγητής κοινωνιολογίας στο πανεπιστήμιο PARIS 7, πρόεδρος του ερευνητικού εργαστηρίου της κοινωνιολογίας της γνώσης και του φαντασιακού και έχει δημοσιεύσει αρκετά έργα πάνω στην ιστορία της κοινωνιολογίας καθώς και πάνω στις πολιτικές

ιδεολογίες).

Βέβαια αξίζει να παρατηρηθεί ότι ο τίτλος του βιβλίου δεν ανταποκρίνεται επακριβώς στο περιεχόμενό του. Ο P. Ansart μελετά τη σύγχρονη γαλλική κοινωνιολογία ενώ ο τίτλος δίνει την εντύπωση μιας οικουμενικής προσέγγισης της κοινωνιολογίας. Αν και το ατόπημα είναι αμελητέο, εντούτοις είναι ίσως χαρακτηριστικό του «γαλλο-κεντρισμού» που διακατέχει τη γαλλική κοινωνιολογία καθώς και το σύνολο των κοινωνικών επιστημών στη Γαλλία.

Δε θέλουμε να μπούμε σε περισσότερες λεπτομέρειες όσον αφορά το περιεχόμενο του έργου. Εκείνο που θέλουμε να τονίσουμε για άλλη μια φορά είναι η σημασία της μεθόδου παρουσίασης των κοινωνιολογικών ρευμάτων από τον P. Ansart. «Οι σύγχρονες κοινωνιολογίες» αποτελούν πραγματικά ένα πολύ σημαντικό εγχειρίδιο διδακτικής της κοινωνιολογίας. Επιμένουμε πάνω σ' αυτό ακριβώς γιατί η διδασκαλία καθώς και ο τρόπος παρουσίασης της κοινωνιολογικής σκέψης είναι από τά θέματα τα λιγότερο συζητημένα στο εσωτερικό της κοινωνιολογίας. Έτσι η κοινωνιολογία, εξαιτίας αυτής της έλλειψης ενός σοβαρού προβληματισμού πάνω στις μεθόδους διδακτικής της, αντιλαμβάνεται από πολλούς σαν μια επιστήμη ερμητικά κλεισμένη στον εαυτό της, χαοτική και απομακρυσμένη από τα κοινωνικά πράγματα. Οι δε κοινωνιολόγοι παίρνουν τη θέση των σοφών της αρχαιότητας που η κοινωνία τούς θυμάται μόνο και μόνο επειδή πιστεύει ότι κατέχουν τα κλειδιά μιας σοφίας μεταφυσικής. Τα παραπάνω δεν απέχουν πολύ κι από την ίδια την αντίληψη που έχει μια πλειάδα φοιτητών της κοινωνιολογίας για το αντικείμενο αυτής. Κι ίσως αυτό αποτελεί και το μεγαλύτερο δυστύχημα. Η ευρωπαϊκή κοινωνιολογία, κόρη της φιλοσοφίας, δεν μπόρεσε ίσως ν' αποβάλει ακόμη τις γενετικές καταβολές της. Όλα αυτά είναι κοινωνιολογικά ύδατα... αν και αυτό, όπως θα'λεγε κι ο Ν. Πουλαντζάς, είναι μια άλλη ιστορία.

Νίκος Μαραντζίδης

Το βιβλίο Κοινωνιολογίας της Τρίτης Λυκείου: Ένα παράδειγμα προς αποφυγήν

Η συναρπαστική επιστήμη της κοινωνιολογίας ενδιαφέρει τον κάθε άνθρωπο που θέλει να έχει μία σφαιρικότερη άποψη για τον εαυτό του και τον κόσμο στον οποίο ζει. Η πρώτη επαφή όμως που έχει —μ' αυτήν την σχετικά προσιτή στον κάθε σκεπτόμενο νου επιστήμη— ένας μεγάλος αριθμός από Έλληνες μαθητές της τρίτης Λυκείου, είναι δυσάρεστη και τραυματική.

Αυτή η αρνητική εικόνα, που μπορεί άνετα να επιβεβαιωθεί από οποιαδήποτε δημοσκόπηση, οφείλεται αποκλειστικά σ' ένα βιβλίο που θα μπορούσε να χαρακτηρισθεί μουσείο ελαττωμάτων. Πραγματικά, όσα ελαττώματα ήταν δυνατόν να μαζευτούν σ' ένα και μοναδικό σχολικό εγχειρίδιο, συγκεντρώνονται στην «Κοινωνιολογία» της τρίτης Λυκείου, το επίσημο σχολικό εγχειρίδιο. Ελαττώματα παιδαγωγικά, επιστημονικά, γλωσσικά κλπ. Αυτή δε η πλήρης ακαταλληλότητα του βιβλίου επαυξάνεται από την αδυναμία του δασκάλου να αυτοσχεδιάσει και να ξεφύγει λίγο από τα όρια του εγχειριδίου, αφού, ως γνωστόν, το εκπαιδευτικό μας σύστημα μία αρετή του ανθρώπινου εγκεφάλου θεωρεί άξια λόγου και επιβραβεύει: την φωτογραφική αποστήθιση, ή αλλιώς «παπαγαλία».

Ας δούμε με την σειρά τα ελαττώματα του βιβλίου:

(α) Είναι γραμμένο από μία πλειάδα συγγραφέων. Αυτό, που θα μπορούσε να είναι πλεονέκτημα και να δίνει στο βιβλίο μία όψη πνευματικού πλούτου και πλουραλισμού, στην προκειμένη περίπτωση λειτουργεί αρνητικά, την στιγμή που ο κάθε συγγραφέας αντιφάσκει προς τον άλλον, ή τον επαναλαμβάνει και πάντως παρουσιάζει το μέρος που έχει αναλάβει σαν να μην υπήρχαν οι συγγραφείς των άλλων κεφαλαίων, με τους οποίους έπρεπε να έχει συντονισθεί. Σαν παράδειγμα φέρω την παράγραφο β) της σελίδας 78, με τίτλο «Κοινωνικές θέσεις», όπου δίδονται τελείως διαφορετικά πράγματα από ό,τι στο κεφάλαιο με τίτλο «Κοινωνικές θέσεις και Ρόλοι» της σελίδας 191, όπου δίδονται άλλοι ορισμοί και τελείως διαφορετική παρουσίαση του ζητήματος.

(β) Το εγχειρίδιο βρίθει από επιστημονικά λάθη. Ο ορισμός του τσιφλικιού (σελ. 32) και η ταύτιση του δυτικοευρωπαίου φεουδάρχη με τον τιμαριούχο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (σελ. 33) είναι δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα. Ένα άλλο εξωφρενικό λάθος είναι ο ορισμός της οριζόντιας κινητικότητας (σελ. 93), η οποία κατά τον συγγραφέα του οικείου κεφαλαίου «φανερώνει ότι δεν συνεπάγονται αλλαγές πρός τα πάνω ή τα κάτω της ιεραρχικής κλίμακας στο επαγγελματικό, εκπαιδευτικό ή κοινωνικό επίπεδο». Μα τότε διερωτάται εύλογα κανείς αν αυτό είναι κινητικότητα ή ακινησία.

Προφανώς ο σωστός ορισμός, που αγνοεί ο συγγραφ-

έας, είναι ότι η οριζόντια κινητικότητα είναι η μεταφορά μελών μίας κοινωνίας από μία κοινωνική ομάδα σε μία άλλη, αντίστοιχη ή ισότιμη με την πρώτη.
Πολλές φορές αποφεύγονται εντελώς οι ορισμοί και οι επεξηγήσεις. Π.χ. στη σελίδα 74 ενώ ο συγγραφέας εξηγεί ποιές είναι οι ανισότητες στις αγροτικές κοινωνίες, στην συνέχεια αποφεύγει να ορίσει τις ανισότητες στις αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες, ενώ για τις χώρες του Τρίτου Κόσμου περιορίζεται στο ν' αναφέρει μόνον τις φυλετικές ανισότητες, παραλείποντας τις εντονώτατες κοινωνικές συγκρούσεις που συνταράσσουν και τις τριτοκοσμικές χώρες.

(γ) Η γλωσσική, συντακτική και νοηματική εμφάνιση του βιβλίου το καθιστά περίπου ακατανόητο από έναν λογικό άνθρωπο. Κατ' αρχήν χρησιμοποιούνται πολύπλοκοι κοινωνιολογικοί όροι· οι συγγραφείς θεωρούν, προφανώς, ότι οι μαθητές τούς έχουν ξανακούσει στο σχολείο ή τους ξέρουν από το σπίτι τους. Είναι χαρακτηριστικό το πώς αρχίζει η εισαγωγή του βιβλίου: «Η κοινωνιολογία είναι σχετικά νέα επιστήμη. Διαμορφώνεται ως ξεχωριστή επιστήμη στην εποχή της αστικής ολοκλήρωσης, που ακολουθεί την βιομηχανική επανάσταση...» κλπ. Θεωρεί δηλαδή καλό ν' αρχίσει με μία ορολογία τύπου «αστική ολοκλήρωση» και «βιομηχανική επανάσταση», ενώ αυτήν ακριβώς καλείται στη συνέχεια να καταστήσει οικεία στα παιδιά!!! Σε όλο το βιβλίο χρησιμοποιούνται στρεβλές και δύσβατες εκφράσεις για να εκφράσουν απλά νοήματα: «δε διαφοροποιεί παραγωγή και κατανάλωση», για να πει ότι η παραγωγή καταναλίσκεται ολόκληρη (σελ. 21) «στην αποπροσωποίηση και αντικειμενοποίηση των κοινωνικών σχέσεων», θέλοντας να πει απλώς στην μαζοποίηση των ανθρώπων και στην αποξένωσή τους (σελ. 50). «Κάθε κοινωνία συνεπώς, αναλύεται σ' ένα οικονομικό επίπεδο το οποίο και αποτελεί την βάση της και ορισμένα εξωοικονομικά επίπεδα (πολιτικό, νομικό, ιδεολογικό κλπ.). Μ' αυτήν την έννοια γίνεται συχνά λόγος για κοινωνία σαν σύνολο ανθρώπων με κοινά ήθη και έθιμα, κοινούς νόμους κλπ.» (σελ. 58). Τα σχόλια περιττεύουν, το αποκορύφωμα όμως είναι ο ορισμός της κουλτούρας (σελ. 126): «Κουλτούρα είναι το ολικό σύστημα πρακτικών, το ολικό σύστημα των τρόπων με τους οποίους σκέπτονται, αισθάνονται και δρουν τα μέλη μίας κοινωνίας. Είναι **πράξη.** Και μέσα στην πράξη αποκρυσταλλώνονται κάθε στιγμή δύο πράγματα ποιοτικώς διαφορετικά...» κλπ.
Τα παραδείγματα είναι ενδεικτικά και τέτοια μπορεί ο αναγνώστης να βρει, δυστυχώς, σ' όλο το εύρος του βιβλίου.

(δ) Ο Μαρξισμός είναι μία τεραστίων διαστάσεων θεωρία, που έχει επηρεάσει όλους τους χώρους της σκέψης, από την Φιλοσοφία έως την Πολιτική Οικονομία, περνώντας από την Κοινωνιολογία. Από αυτό το σημείο όμως μέχρι το να αναφέρονται φράσεις όπως ότι στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού «διαμορφώθηκε ένα είδος βιομηχανικής κοινωνίας, που δεν έχει τις ανισότητες και τις αντιφάσεις της καπιταλιστικής βιομηχανικής κοινωνίας» (σελ. 54), και παρακάτω ότι οι χώρες αυτές του υπαρκτού σοσιαλισμού «απέφυγαν πολλά από τα παθολογικά χαρακτηριστικά των σύγχρονων καπιταλιστικών κοινωνιών» (στην ίδια σελίδα), υπάρχει μεγάλη απόσταση. Και για να αναφέρει ο συγγραφέας τα μειονεκτήματα του Μαρξισμού, προτάσσει την φράση «οι επικριτές όμως του συστήματος υποστηρίζουν...» (σελ. 54), φράση που δεν προτάσσει, όπως θα έπρεπε για ευνόητους λόγους αντικειμενικότητας και ισορροπίας, πριν αναφέρει τα αντίστοιχα μειονεκτήματα του καπιταλιστικού συστήματος. Άλλωστε, τα μειονεκτήματα του υπαρκτού σοσιαλισμού («η σχετικά χαμηλή παραγωγικότητα... και η μη φιλελεύθερη οργάνωση της κοινωνίας») αναφέρονται επί τροχάδην και στο τέλος του κεφαλαίου.

Γενικά, το βιβλίο κυριαρχείται από ένα παρωχημένο, μεροληπτικό και λαϊκιστικό παλαιομαρξιστικό πνεύμα, τη στιγμή που ο «υπαρκτός σοσιαλισμός» αποτελεί ήδη παρελθόν. Αυτές οι απόψεις, που εκφράζει το βιβλίο, μπορούν να προκαλέσουν είτε θυμηδία είτε σύγχυση και πάντως υποβιβάζουν την επιστήμη της Κοινωνιολογίας, ακόμη και τον ίδιο τον Μαρξισμό (!!!) στα μάτια των μαθητών και των οικογενειών τους που παρακολουθούν τα μαθήματα των παιδιών τους.

Η Κοινωνιολογία έχει τόσο μεγάλο, τόσο ευρύ πεδίο αντικειμένων, που είναι το ευκολότερο πράγμα να διαλέξει κανείς μερικά ενδιαφέροντα για παιδιά 17 και 18 χρονών θέματα, για να αποτελέσουν τα περιεχόμενα ενός πραγματικά συναρπαστικού βιβλίου, που ν' ανοίξει γι' αυτά νέους ορίζοντες. Η ιστορίες των κοινωνιών και των πολιτισμών, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα νομίζω ότι θα μπορούσε να αποτελέσει ένα πολύ ενδιαφέρον θέμα προς διερεύνηση από τους αρμοδίους του Υπουργείου Παιδείας.

Ομάδα Εκπαιδευτικών Μέσης Εκπαίδευσης
(Γ' ΛΥΚΕΙΟΥ)

Άννα Κελεσίδου, **Φιλοσοφικά Ρεύματα της Εποχής μας,** *σσ. 170, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα, 1990.*

«Ερωτικό καρπό» χαρακτηρίζει το νέο της βιβλίο η Άννα Κελεσίδου και εμείς το υποδεχόμεθα με την ίδια χαρά και αγαλλίαση που υποδεχόμεθα κάθε τι το ερωτικό — το γνήσια και αθώα ερωτικό. Ως ευχάριστο ξάφνιασμα υποδεχόμεθα αυτό το βιβλίο, από μία συγγραφέα η οποία μέχρι σήμερα μας έχει συνηθίσει σε πειθαρχημένες και άκρως στοχαστικές αναλύσεις συστηματικής φιλοσοφίας. Διακεκριμένη πλατωνίστρια, έχει προσφέρει λίαν πρωτότυπες προσεγγίσεις του πλατωνικού εργου — κυρίως σε ό,τι αφορά το πολιτικό και θρησκευτικό του στοιχείο, καθώς και τον συσχετισμό τους. Αλλά, επί πλέον, την διατριβή της εις «τας πηγάς των υδάτων» έχει αξιοποιήσει προκειμένου να παράσχει πρωτότυπες εργασίες, οι οποίες εκτείνονται από τους προσωκρατικούς και — δια των Αριστοτέλη, Πλωτίνου, Πλήθωνος — φθάνουν μέχρι τον Hegel, για να καταλήξουν στην σύγχρονη Νεοελληνική Φιλοσοφία, όπως αυτή εκφαίνεται σε σημαντικές μορφές της μέσα στο έργο των Θεοδωρακόπουλου, Τσάτσου, Κανελλόπουλου, Μουτσόπουλου, Δεσποτόπουλου.

Η διατριβή της Άννας Κελεσίδου σε ό,τι, όχι πάντοτε επιτυχώς, αποκαλείται «φιλοσοφίες του υπαρξισμού» δεν αποτελεί επίσης κάτι το καινούργιο — συνιστά στοιχείο του ήδη γνωστού έργου της. Εν τούτοις, εκείνο που αποτελεί νέο στοιχείο, είναι ο *τρόπος* που η συγγραφέας συνθέτει τον παρόντα τόμο και τα στοιχεία τα οποία η ίδια επέλεξε να αποτελέσουν το περιεχόμενό του. Στοιχεία τα οποία μαρτυρούν, κατά τρόπο νομίζουμε αλάνθαστο, το πού αυτή τη στιγμή ευρίσκεται η Κελεσίδου, όχι μόνο ως φιλόσοφος και στοχαστής, αλλά και γενικότερα ως άνθρωπος.

Αυτό που η ίδια χαρακτηρίζει ως «ερωτικό καρπό» (διότι πρόκειται περί βιβλίου το οποίο «γεννήθηκε στην εύφορη γη της διδασκαλίας... ένα βιβλίο που πρωτοαγαπήθηκε από τους νέους στην ψυχή και στην ηλικία και πάλι σ' αυτούς απευθύνεται») αυτό θα το ονομάζαμε φιλοσοφία της καρδιάς. Όχι μόνο των συγγραφέων και του έργου που παρουσιάζεται, αλλά και της συγγραφέως. Το γιατί, μπορεί εύκολα να εκτιμηθεί από τον αναγνώστη που θα μελετήσει με ευαισθησία την λογική του περιεχομένου και της συνθέσεως του βιβλίου και θα διαψηλαφίσει το περιεχόμενο των αναλύσεων με μίαν ευπαθή αφή. Και τότε θα αντικρύσει το πώς προβάλλει μέσα από τις σελίδες του όχι απλώς η λογική, αλλά —κατ' εξοχήν— η καρδιά της συγγραφέως. Γεγονός το οποίο είναι όχι απλώς επιτρεπτό, αλλά αποτέλεσε μια δεσπόζουσα τάση της φιλοσοφίας, της φιλοσοφίας του πάθους, από τον Kierkegaard και εξής.

Ο τόμος περιλαμβάνει μία ανάλυση των εξωλογικών τάσεων της ψυχής, όπως αυτές απαντώνται στο έργο του Nietszche — με μία παρένθετη συγκριτική θεώρηση του Schopenhauer. Συνεχίζει δε με μία εκτεταμένη ανάλυση στοιχείων της φιλοσοφίας και της ζωής του Kierkegaard.

Θα σημειώσουμε δύο ιδιαίτερα σημαντικά στοιχεία, τα οποία πρέπει να προσεχθούν σε αυτόν τον τόμο. Πρώτον, η Κελεσίδου επιμένει ιδιαίτερα στην επισήμανση βιογραφικών στοιχείων των φιλοσόφων που μελετώνται. Όμως δεν παραθέτει ακριβώς βιογραφικά σημειώματα — η γνώση αυτών εκ μέρους του αναγνώστη θεωρείται ως δεδομένη. Αλλά παραθέτει, τονίζει και αναλύει εκείνα τα στοιχεία της ζωής των φιλοσόφων, τα οποία τονίζουν, και ενίοτε ίσως ερμηνεύουν, καίρια στοιχεία της σκέψεώς των — στοιχεία τα οποία αποτελούν το κύριο αντικείμενο των αναλύσεων της συγγραφέως. Ποιο είναι το κριτήριο, με το οποίο επιλέγονται οι πλευρές της σκέψεως και οι συναφείς (θεωρούμενες ως επεξηγούσες) πλευρές της ζωής των φιλοσόφων; Εδώ πιστεύουμε ότι επεμβαίνει καθοριστικά η συγγραφέας, όχι μόνο ως φιλόσοφος, αλλά και ως άνθρωπος που ζει και πορεύεται την δική του πορεία. Κατά τούτο θεωρήσαμε το βιβλίο τούτο το ως περιέχον φιλοσοφία της καρδιάς και μαρτύριο για την ίδια την συγγραφέα.

Δεύτερον, υπάρχει μία εσωτερική συνάφεια, η οποία διατρέχει και συνθέτει τον όλο τόμο σε ένα λογικώς οικοδομημένο όλον. Κάθε προηγούμενο κεφάλαιο προετοιμάζει, υπό μορφήν απαντήσεων και διεξόδων, το επόμενο. Οι εξωλογικές τάσεις της ψυχής, αλλά και η ίδια η ζωή του Nietszche, εισάγουν κατά τρόπο έντονο —θα λέγαμε πιεστικό— το στοιχείο της αγωνίας, ως στοιχείου διακαθοριστικού της υπάρξεως. Οπότε η εκβολή στην σκέψη του Kierkegaard αποτελεί την αναπόδραστη συνέχεια των αναλύσεων. Αλλά αν με τον Kierkegaard η αγωνία θεωρείται και βιώνεται στην δραματική της κορύφωση, με τον Miguel de Unamuno αρχίζει να φαίνεται μία διέξοδος: Η αγωνία συνδέεται ετυμολογικά και ουσιαστικά με τον αγώνα, και ο Χριστιανισμός ναι μεν τανύει την ύπαρξη αλλά και της δείχνει ένα δρόμο διεξόδου της αγωνίας. Η υπέρβαση της αγωνίας οδηγεί στην μελέτη του Gabriel Marcel, από εκεί δε στον Karl Jaspers, τον φιλόσοφο των οριακών καταστάσεων. Η εξέταση του Marcel είναι λογικά επόμενη, δεδομένου ότι από τους λεγομένους φιλοσόφους του υπαρξισμού θεωρείται ως ο εγγύτερα ευρισκόμενος προς την σκέψη του Kierkegaard — αν και είναι γνωστό ότι ο πρώτος ανέπτυξε τις βασικές του ιδέες χωρίς να έχει διαβάσει καθόλου τον Kierkega-

ard. Αλλά, επί πλέον, ο Marcel και ο Jaspers θεωρούνται ότι ανήκουν σε μία ομάδα υπαρξιακών φιλοσόφων οι οποίοι έχουν δύο σαφή χαρακτηριστικά: Πρώτον, εκτός από την «οριζόντια» υπέρβαση δέχονται και μία «κάθετη» υπέρβαση — προς την κατεύθυνση του Θεού. Δεύτερον, παραμερίζουν την οντολογία με την κλασσική σημασία της λέξης και δεν εργάζονται με ορθολογικές διαδικασίες, αλλά περισσότερο με την ελεύθερη περιγραφή των υπαρξιακών εμπειριών. Ειδικά η σκέψη του Marcel είναι κατ' εξοχήν αντισυστηματική, γι' αυτό άλλωστε είναι και δυσχερής μία σύνοψη της διδασκαλίας του.

Αντίθετα με τα ανωτέρω δύο χαρακτηριστικά των Marcel και Jaspers είναι εκείνα των Martin Heidegger και Jean-Paul Sartre — γι' αυτό και η συγγραφέας, πιστή στην εσωτερική λογική συνθέσεως του τόμου, αφιερώνει σε αυτούς τα επόμενα δύο κεφάλαια. Ακριβώς δε για να μην εκκλίνει αυτής της εσωτερικής λογικής, εκθέτει την Φαινομενολογία του Edmund Husserl σε ένα Επίμετρο, και την αναλύει σε συσχετισμό με άλλες «παράλληλες σκέψεις» (όπως τις ονομάζει), αναφερόμενη κυρίως στον Πλάτωνα, τον M. Merleau-Ponty και τον Kant, προκειμένου να φωτίσει την έννοια της Φαινομενολογίας του Husserl εξ αντιδιαστολής. Εν συνεχεία δε, προχωρεί σε μία λεπτομερέστερη ανάλυση αυτής της φαινομενολογίας καθ' εαυτήν.

Είναι φανερό ότι η συγγραφέας δεν φιλοδοξεί μία εξαντλητική συστηματική ανάλυση ορισμένων φιλοσόφων που πρωταγωνιστούν στα «φιλοσοφικά ρεύματα της εποχής μας». Ο σκοπός της είναι περισσότερο να δώσει το στίγμα αυτής της εποχής, επιλέγοντας εκείνες τις κατηγορίες οι οποίες διακαθορίζουν την φυσιογνωμία αυτής της εποχής — και την χαρακτηρίζουν όχι μόνο με την παρουσία τους (όπως η αγωνία), αλλά και με την απουσία τους (όπως η πίστη). Τούτο το υπαινίσσεται και η ίδια αναφερόμενη στο βιβλίο, τονίζοντας ότι «δεν πρόκειται βέβαια απλά για ιστόρηση, αλλά για την επικαιρότητα κάποιων στοχασμών, την επικαιρότητά τους για τον καθένα μας». Κυριαρχούν στις αναλύσεις αυτού του βιβλίου οι οδυνηρές αναφορές στην μοναξιά, την αγωνία, την ελευθερία, τον Θεό, την πίστη, την αλήθεια, την ευθύνη, την πράξη, τους άλλους, την επικοινωνία. Κυριαρχείται αυτό το βιβλίο από την φιλοσοφία της ύπαρξης, όπου κατ' εξοχήν τονίζεται το πάθος του ανθρώπου, το ανεκπλήρωτο όραμα του ανθρώπου. Τονίζεται η τραγικότητά του, όχι τόσο νοημένη ως αποτέλεσμα ατελούς γνώσεως (αυτό δεν έχει θέση σε αυτό το βιβλίο), ούτε ως ηθική ατέλεια — ούτε ακόμη ως ατελής ελευθερία. Τονίζεται περισσότερο η τραγικότητα της μοναξιάς του ανθρώπου, της αγωνίας του, της απουσίας της κατανόησης (όχι της γνωστικής, αλλά της υπαρξιακής —νοημένης συχνότατα και ως αλληλο-κατανόησης). Γι' αυτό άλλωστε και η ίδια περιγράφει, με ένα μελαγχολικό σαρκασμό, την αντίθεσή της, που φθάνει έως την αδιαφορία, απέναντι στην επιστημολογία — θέση που προσυπογράφουμε και συμμεριζόμεθα τα μέγιστα. Διατηρούμε την πεποίθηση ότι η διδασκαλία του περιεχομένου αυτού του τόμου θα πρέπει να λειτούργησε για την συγγραφέα κατά τρόπο απελευθερωτικό. Γι' αυτό άλλωστε περιγράφει τούτο ως «ερωτικό καρπό» — τουτέστιν, τα εναγώνια ερωτηματικά και αδιέξοδα που δεν επιλύονται στις σελίδες του, εύρισκαν τελικώς την διέξοδο μέσω της ανθρώπινης επαφής και επικοινωνίας.

Το βιβλίο διαθέτει όλα τα χαρακτηριστικά μίας μελέτης ακαδημαϊκών προδιαγραφών. Διαθέτει μία εσωτερική συνέπεια σε ό,τι αφορά την δομή του και σε ό,τι αφορά την τεκμηρίωση των απόψεων, με τις καίριες παραπομπές και την πλούσια βιβλιογραφία — στοιχεία τα οποία κατευθύνουν κατά τρόπο καρποφόρο τον μελετητή ο οποίος θα επιθυμούσε να εμβαθύνει σε κάποια σημεία.

Αλλά, αν και από πλευράς ακαδημαϊκής τάξεως και ερευνητικής δεοντολογίας το βιβλίο εκπληροί στο ακέραιο το καθήκον του, θα καλέσουμε τον αναγνώστη (ιδίως δε αυτόν που η συγγραφέας αποκαλεί «αισθαντικό αναγνώστη») να μελετήσει το βιβλίο όχι μόνο με το μυαλό, αλλά και με την καρδιά του. Με το έργο αυτό, η Κελεσίδου προσφέρει μία φιλοσοφία της καρδιάς, όπως ήδη σημειώσαμε. Η ίδια αναφέρει τα λόγια του Unamuno: «Ξανάζησα με τον Πασκάλ στον αιώνα του, στο περιβάλλον του, και ξανάζησα με τον Κίρκεγκααρντ στην Κοπεγχάγη. Και δεν είναι τάχα αυτό η υπέρτατη απόδειξη της αθανασίας της ψυχής;» (σ. 67). Αλλά και η ίδια δε συμπληρώνει: «Το να είσαι σύγχρονος με κάποιον σημαίνει να ζεις τον λόγο του ως σάρκα και όχι ως γράμμα, να σκηνώσει ο λόγος του μέσα σου».

Αυτό ακριβώς καλούμε τον αναγνώστη να πράξει, προκειμένου να νοιώσει —και όχι απλώς να κατανοήσει— σε όλη της την έκταση την αξία αυτού του νέου έργου της Άννας Κελεσίδου.

Τάκης Τζαμαλίκος

Παναγιώτη Κονδύλη. ***Η παρακμή του Αστικού Πολιτισμού. Από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία.*** *Θεμέλιο, Αθήνα 1991, σσ. 334.*

Τό αίτημα της υπέρβασης του πνευματικού εθνοκεντρισμού και της συνειδητοποίησης της αναγκαιότητας συγκρότησης μιας ενιαίας πλανητικής σκέψης, κατά το υπόδειγμα του φιλοσόφου Κώστα Αξελού, είναι η θεμελιώδης αξιολογική αρχή της μεταμοντέρνας εποχής. Ο δυνητικός αυτός πνευματικός κοσμοπολιτισμός συνιστά μια νέα γνωσιολογική ηθική.

Η ηθική αυτή χαρακτηρίζεται από την άρση των στεγανών μεταξύ των διαφόρων επιστημών, από τη θεώρηση της γνώσης ως διαδικασίας αυτογνωσίας του γνωστικού υποκειμένου, από τη συστηματική προσπάθεια «απο-εργαλειοποίησης» του Λόγου.

Το έργο του Π. Κονδύλη [Η κριτική της μεταφυσικής στη νεότερη σκέψη 1983), Ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός (1988), Ισχύς και απόφαση (1991). Η παρακμή του Αστικού Πολιτισμού (1991)] εγγράφεται στην προοπτική αυτή. Θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μία εξαιρετικά ευτυχής στιγμή για την νεοελληνική επιστήμη, αλλά και να θεωρηθεί ως μία από τις πλέον σοβαρές απόπειρες θεμελίωσης ενός ιστορικά προσανατολισμένου φιλοσοφικού στοχασμού, δείγμα κριτικής εγρήγορσης και αναλαμπή ενός νέου, τουλάχιστον για τα ελληνικά πράγματα, «διανοητικού» ήθους.

Ο Π. Κονδύλης γνωρίζει σε βάθος την ιστορία, την εσωτερική λογική ποικίλων επιστημονικών κλάδων, αντλεί στοιχεία από το σύνολο των κοινωνικών επιστημών, η μεθοδολογική του προσέγγιση βασίζεται στην περαιτέρω αξιοποίηση του βεμπεριανού παραδείγματος της ιδεοτυπικής ανάλυσης της κοινωνικής πραγματικότητας στο πεδίο των κοινωνικών σημασιών, καθώς και στη μεταφορά της αναλυτικής έννοιας της «κυριαρχίας» του Carl Schmitt από την πολιτική σφαίρα στη σφαίρα της ιδεολογικής κριτικής. Θεωρεί ότι η ιστορικότητα συνιστά την αναπόδραστη μοίρα των ανθρωπίνων πραγμάτων. Χαράζει έτσι τα όρια μιας καθολικής ερμηνευτικής επιστήμης, που δεν αντιλαμβάνεται την παραγόμενη από αυτή γνώση ως αυτοσκοπό, αλλά ως μηχανισμό ενεργοποίησης της συλλογικής συνείδησης και ως καταλύτη της κοινωνικής μεταβολής.

Ο κοινωνικός επιστήμονας δεν είναι, για τον Κονδύλη, ο τεχνολόγος της ανθρώπινης συνείδησης ούτε ο ιεροφάντης της συλλογικής αυταπάτης, αλλά ο συστηματικός αποκωδικοποιητής των κοινωνικών σημασιών στην αέναη αλληλεξάρτηση και αντιπαράθεσή τους.

Αυτό όμως που εντυπωσιάζει ιδιαίτερα στο έργο του Π. Κονδύλη είναι το γεγονός ότι η επιστημονική πρακτική του δεν αναφέρεται μόνο στο ανεπίστρεπτα χαμένο, δεν περικλείεται μόνο στο ιστορικό ανενεργό, αλλά και στο άμεσο ορατό, ενεργό και εξελισσόμενο, που η θετικιστική επιστημολογία δε θεωρεί επιστημονικά αξιοποιήσιμο, στο θολό και ασαφές παρόν.

Η επιστημονική ηθική του Κονδύλη βασίζεται στην αναζήτηση της προσωπικής και συλλογικής αυτογνωσίας. Με την επισφαλή, διαρκώς επαληθεύσιμη και ουδέποτε οριστικά κατακτημένη γνώση, ο επιστήμονας αποτολμά την παρέμβασή του στο πεδίο της πραγματικότητας, με αποκλειστικό σκοπό την εκθρόνηση των ψευδών ειδώλων, τη θραύση των παραμορφωτικών κατόπτρων, που εμποδίζουν τα ιστορικά υποκείμενα να αντιληφθούν τον εαυτό τους ως κοινωνικά καθορισμένο και αξιολογικά φορτισμένο φορέα παραγωγής νοήματος, κατά συνέπεια ως ζωντανό οργανισμό, αναπόδραστα αναγκασμένο να υποστεί τη μοίρα της ιστορικής μεταβολής.

Η ανάδειξη της ιστορικότητας ως κεντρικής οργανωτικής έννοιας/αρχής της μοντέρνας εποχής και η συντελούμενη στις μέρες μας μεταμοντέρνας έμπνευσης εικονοκλαστική ριζοσπαστικοποίησή της, που φθάνει μερικές φορές ως τον ιστορικό σχετικισμό, κλονίζει τις ποικιλώνυμες εκκοσμικευμένες θεολογίες και συνιστά την πλέον δυναμική έκφραση του σύγχρονου κοσμοειδώλου.

Κινούμενο στο φάσμα αυτής της ερμηνευτικής κατεύθυνσης, το έργο του Π. Κονδύλη συνιστά, κατά παράδοξο τρόπο, τόσο μια έρευνα βάσης, αλλά παράλληλα και ένα διανοητικό επίτευγμα πρώτου μεγέθους και παγκόσμιου, θα έλεγα βελησνεκούς. Το καινοφανές του εγχειρήματος συνείρεται οργανικά σχεδόν με την απαστράπτουσα ισορροπία της υλοποίησής του.

Ίσως η ιστορία των ιδεών βρίσκει στο πρόσωπο του Π. Κονδύλη έναν από τους πλέον άξιους εργάτες της.

Στο τελευταίο του βιβλίο **(Η παρακμή του Αστικού Πολιτισμού. Από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία)** ο Παναγιώτης Κονδύλης θέτει τρεις στόχους: α) να σχηματοποιήσει και να μελετήσει τα δύο κυρίαρχα σχήματα σκέψης της αστικής εποχής, το μοντερνισμό και το μεταμοντερνισμό, β) να ιχνογραφήσει τις προοπτικές των μαζικών κοινωνιών του τέλους του 20ού αιώνα.

Για τον Π. Κονδύλη, μοντερνισμός και μεταμοντερνισμός, μολονότι αντιστοιχούν στην κοινωνική δυναμική και εκλύονται από αυτή, χαρακτηρίζονται ωστόσο από σχετική αυτονομία έναντι της οικονομικής και κοινωνικής διάρθρωσης της πραγματικότητας.

Ο μοντερνισμός εγγράφεται ιστορικά στις φάσεις της ανάπτυξης και ωριμότητας της βιομηχανικής εποχής, ενσαρκώνεται πολιτικά στην ιδεολογία του φιλελευθερισμού και συνιστά ένα **συνθετικό/εναρμονιστικό** κοσμοείδωλο, στο οποίο κομβική σημασία αποδίδεται στην ιστορικότητα των κοινωνικών φαινομένων και τη χρονική διάσταση των

πραγμάτων. Το κοσμοείδωλο αυτό βασίζεται στην οργανική και όχι μηχανική συναρμογή ταξικών αντιπαραθέσεων και ιδεολογικών διαφορών, στη λειτουργική δηλαδή για το κοινωνικό όλο συνάρθρωση των ετεροτήτων και στη σύγκλιση των ετερόκλητων κοινωνικών δυνάμεων. Είναι ένα κοσμοείδωλο ολιστικό και συμπαγές, στο οποίο το μέρος υπάρχει χάριν του όλου, το άτομο χάριν του κοινωνικού οργανισμού.

Από την άλλη πλευρά, ο μεταμοντερνισμός, που μορφοποιείται αρχικά στα πλαίσια του λογοτεχνικού-καλλιτεχνικού μοντερνισμού ως θύλακας του νέου μέσα στο σώμα του παλιού, είναι κατά κάποιο τρόπο η συνέχεια, αλλά και η υπέρβαση του μοντερνισμού. Το μεταμοντέρνο κοσμοείδωλο αντιστοιχεί ιστορικά στη μαζική βιομηχανική κοινωνία, αντανακλάται στην πολιτική ιδεολογία της μαζικής δημοκρατίας και συνιστά ένα **αναλυτικό/συνδυαστικό** μοντέλο ερμηνείας του κόσμου, της φύσης, του ανθρώπου και της ιστορίας. Κεντρική διαρθρωτική έννοια σ' αυτό αποτελεί ο χώρος. Η ιστορικότητα υποχωρεί μπροστά σε μία χωροποιημένη και χωροποιούσα αντίληψη των κοινωνικών φαινομένων. Τη θέση της ροής παίρνει τώρα η γεωμετρικότητα, η διηνεκής εναλλακτικότητα ιδεών, μορφών και κοινωνικών δομών. Το μεταμοντέρνο κοσμοείδωλο δεν είναι οργανισμικό, αλλά λειτουργιστικό. Αντικαθιστά τις ουσίες με λειτουργίες. Η δυναμική θεώρηση αντικαθίσταται από μια στατική δομολειτουργική και συγχρονική λογική.

Ο Π. Κονδύλης όμως δε μένει δέσμιος της αφηρημένης αυτής και γενικευτικής θεώρησης, αλλά προχωρεί στη συστηματική μελέτη των αντανακλάσεων των δύο κοσμοειδώλων, τόσο στη σφαίρα των εξειδικευμένων τεχνών και επιστημών, όσο και στη σφαίρα των εξειδικευμένων τεχνών και επιστημών, όσο και στη σφαίρα των πολιτικών ιδεολογιών, των συλλογικών νοοτροπιών, βιοθεωριών και στάσεων. Με τον τρόπο αυτό, το γόνιμο σπέρμα της ιστορίας των ιδεών επαναστατικοποιεί τον ορίζοντα της ιστορικής θεώρησης των επιμέρους τεχνών και επιστημών, υποσκάπτει την αυταρέσκεια των ανιστορικών κοινωνιολογικών προσεγγίσεων και οδηγεί σε μία γνώση ολιστική, που αντιλαμβάνεται τον εαυτό της ως αφετηρία ενδοσκοπικής και κοινωνικής απελευθερωτικής δράσης και όχι ως διαδικασία ανικανοποίητου αυτοερωτισμού.

Η γνωσιολογία αυτή προσανατολίζεται σ' ένα μέλλον ανοικτό, που το μόνο κοινό στοιχείο που θα μοιράζεται με το παρόν και το παρελθόν, θα είναι η αδυναμία του ανθρώπινου όντος να δραπετεύσει από το βασίλειο της ιδεολογίας, αλλά και η σισύφεια προσπάθειά του να υπερνικήσει, χωρίς την προσφυγή στην ουτοπία, την αδυναμία του αυτή. Η ανίχνευση της προοπτικής αυτής είναι η καταληκτική προσφορά του βιβλίου του Π. Κονδύλη.

Γιώργος Κόκκινος

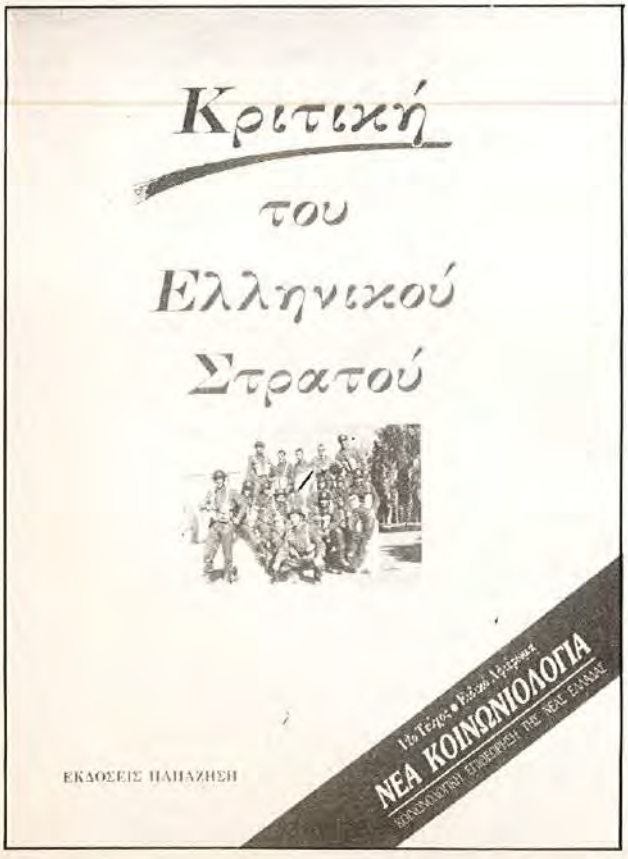

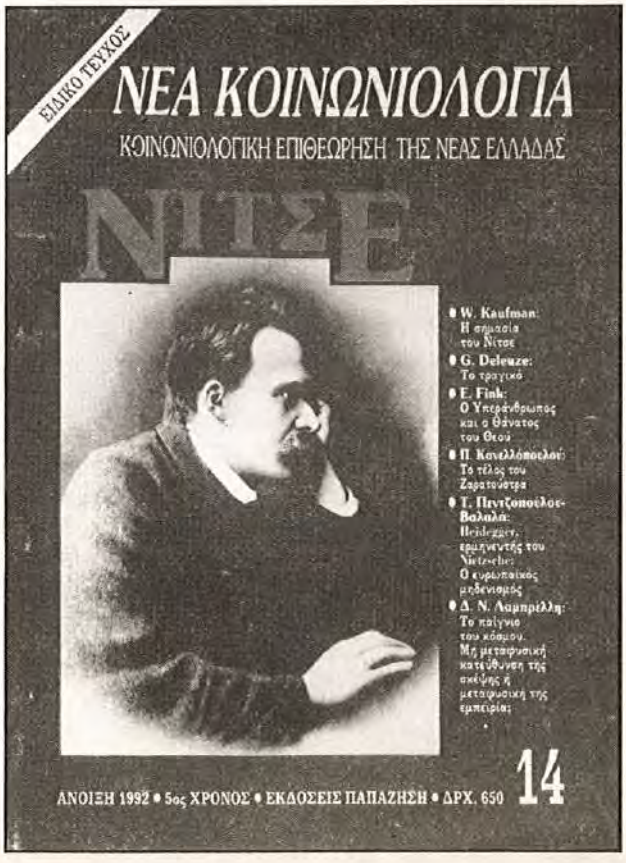

ΡΕΝΟΥ ΗΡΑΚΛΗ & ΣΤΑΝΤΗ
Α Π Ο Σ Τ Ο Λ Ι Δ Η

ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ
Πλῆρες Corpus. Τόμοι 7. Σελίδες: 3820.

Ποιητική

Τόμοι 3, σελίδες 1746. Ἀπὸ τὸ Μεσαίωνα, ὡς τὶς μέρες μας, ἀνθολογημένη ὅλη ἡ λόγια καὶ δημοτικὴ ποίηση τριῶν αἰώνων.

Διηγήματος

Τόμοι 4, σελίδες 2074. Διηγήματα 137, διηγηματογράφων 97, τὰ ἄριστα ἑνὸς αἰῶνα Διηγηματογραφίας μας, ὡς τὶς μέρες μας.

Εἶναι ἡ πιὸ ἀντικειμενικὴ κάτοψη τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, ἐντελῶς ἀνεπηρέαστη ἀπὸ ἰδέες, φανατισμούς, καὶ πολιτικὲς θέσεις ἢ παρατάξεις.

Ὁ τόμος: δρχ. 7000 στά βιβλιοπωλεῖα, 6000 ταχυδρομικῶς. Ἐπιταγές: Ρένον Ἡρακλῆ Ἀποστολίδην, ὁδὸς Μονῆς Κύκκου 10, Παπάγου (τ.κ. 15669), τηλ. 6531996.

JOHANN GUSTAV DROYSEN

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ, ΕΙΣΑΓΩΓΗ, ΣΧΟΛΙΑ:
ΡΕΝΟΣ ΗΡΑΚΛΗ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ

ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ
συμπληρωμένη κ' ἐνημερωμένη ὑποσημειωματικά,
μὲ τὰ ἐγκυρότερα πορίσματα ὅλων τῶν νεώτερων
ἱστορικῶν, ἀρχαιολογικῶν, φιλολογικῶν ἐρευνῶν,

ΑΠΟ ΤΟΥΣ
ΗΡΚΟ ΚΑΙ ΣΤΑΝΤΗ Ρ. ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗ

2 τόμοι, 864 σελίδες, 1475 ὑποσημειώσεις, 4 σχεδιαγράμματα, τρεῖς ἐγχρωμοι δορυφορικοὶ χάρτες, 6 γενεαλογικὰ δέντρα, πολυτελὴς ἔκδοση, λινὴ βιβλιοδεσία, δερμάτινοι τίτλοι. Ἀπαραίτητο μορφωτικὸ βοήθημα γιὰ κάθε ἑλληνικὴ βιβλιοθήκη.

Δρχ 10000. Ἐπιταγές: Ρένον Ἡρακλῆ Ἀποστολίδην, ὁδὸς Μονῆς Κύκκου 10. (Παπάγου (Τ.Κ. 156 69), τηλ.: 65.31.996 καί 65.15.454)

ΓΕΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Η Ευρώπη

από τους πρώτους χρόνους μέχρι σήμερα

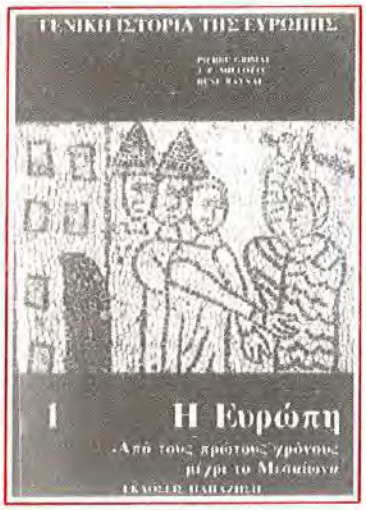

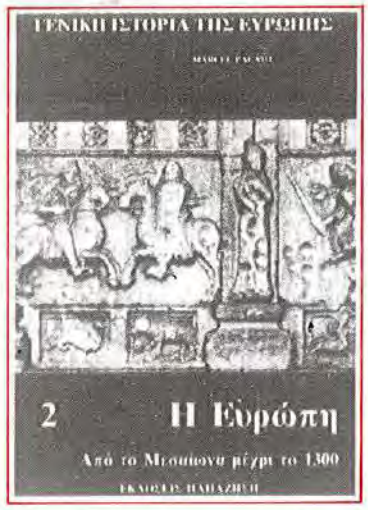

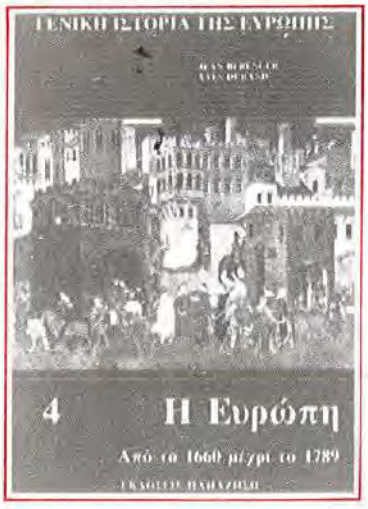

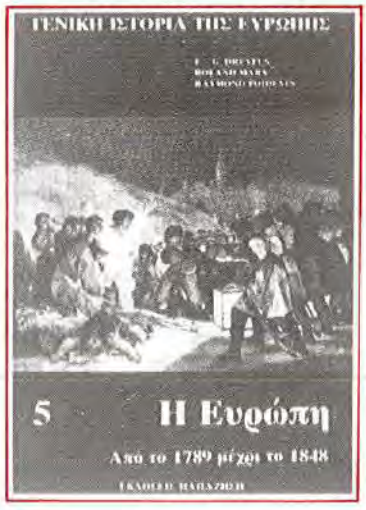

Διευθυντές έκδοσης:

GEORGES LIVET, Επίτιμος Κοσμήτορας της Σχολής Γραμμάτων και Ανθρωπιστικών Επιστημών και καθηγητής της Νεότερης Ιστορίας στο 2ο Πανεπιστήμιο του Στρασβούργου

ROLAND MOUSNIER, καθηγητής στο 5ο πανεπιστήμιο του Παρισιού (Σορβόννη) και μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας

Ξεκινώντας από την αυγή της ιστορίας, έπρεπε ν' ακολουθήσουμε τη ροή του χρόνου, αναζητώντας την Ευρώπη. Η έννοια της Ευρώπης υπονοεί ότι υπήρξε ένας πολιτισμός που άξιζε να λέγεται ευρωπαϊκός, ενσωματώνοντας έτσι πολλούς πολιτισμούς που συνεργάστηκαν για να δώσουν τα χαρακτηριστικά, τις αποχρώσεις και το δικό του τόνο στο μεγαλύτερο ευρωπαϊκό πολιτισμό. Κάθε πολιτισμός περικλείει ένα σύστημα αξιών. Οι αξίες αυτές αποκαλύπτονται από τον τρόπο συμπεριφοράς και έκφρασης των ανθρώπων, καθορίζοντας, σε μεγάλο βαθμό, τη στάση και το ρόλο τους, όσο ζούνε. Κάθε πολιτισμός άλλωστε περικλείει ένα σύστημα δομών, που αντιστοιχεί λίγο πολύ σ' αυτό το σύστημα αξιών. Λίγο-πολύ, γιατί η υλοποίηση κάθε συστήματος αξιών προσκρούει στην αντίσταση των πραγμάτων, αλλά και σε αντιθετικές αξίες μέσα σ' αυτό τον πολιτισμό. Οι συγγραφείς λοιπόν αυτού του έργου προσπάθησαν ν' ακολουθήσουν πολλά μονοπάτια και το κυριότερο ήταν η αξία της ανθρώπινης προσωπικότητας.

εκδόσεις παπαζήση